

ग्रीस देशाचा संक्षिप्त इतिहास.

“Greece was not so much a nation, as a race, a movement, a language, a school of thought and art.”—Frederic Harrison's 'The Meaning of History', p. 99.

लेखक,

गोविंद सखाराम सरदेसाई.

PRINTED AT THE INDU-PRAKASH STEAM-PRESS,
BOMBAY.

[सर्व हक प्रकाशकार्नी आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.]

ग्रीस देशाचा संक्षिप्त इतिहास.

हे पुस्तक

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड,

सेनाखासखेल, समशेरबहादुर,

यांच्या हुकुमानें

विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां

तयार केलें आहे.

प्रकाशक

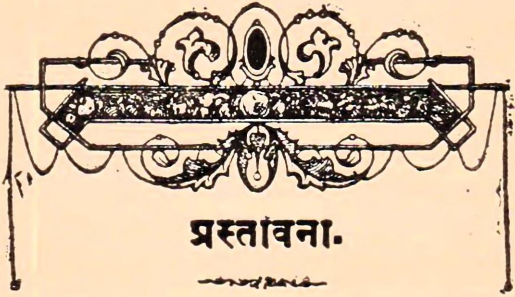
द्रामोदर सांवळाराम आणि मंडळी,

सन १९०८.

किंमत आठ आणे.

प्रस्तावना.

श्रीमंत सरकार सयार्जीराव महाराज गायकवाड यांची ज्ञानार्जनाची आवड महशूर आहे. घरी असोत किंवा प्रवासांत असोत, त्यांचा ज्ञानप्राप्तीचा उद्योग कधी थांबत नाही. सन १९०५-६ साली त्यांनी युरोपांत प्रवास केला, त्या वेळी ते ग्रीस देशांत गेले. तो देश प्रत्यक्ष पाहून तेथील भयंकर स्थित्यंतराची मूर्तिमंत कल्पना त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली; आणि कालचक्राच्या फेऱ्यांत गोते खाणाऱ्या राष्ट्रांस इतिहासाचे मार्मिक अध्ययन हेंच खरें त्राण व आशाबंधन आहे, अशी खात्री साहजिक त्यांच्या मनांत पटली. तत्क्षणीं ह्या ग्रीस देशाचा प्राचीन इतिहास हिंदी मुलांमुलींनीं अवश्य वाचला पाहिजे, अशी प्रबल इच्छा उत्पन्न होऊन त्यांनीं तें काम ताबडतोब करविण्याचा हुकूम पाठविला. तदनुसार हें पुस्तक मुद्दाम तयार केलें आहे. ह्यानें ग्रीसच्या इतिहासांतलं ठळक ठळक गोष्टी व स्थित्यंतरे यांचा थोडक्यांत बोध व्हावा, आणि विषय कटाळवाणा होऊं नये असा प्रयत्न केला आहे. हें पुस्तक वाचून पुढें ग्रीक देशाचे मोठमोठे ऐतिहासिक ग्रंथ वाचण्याची स्फूर्ति आपल्या लोकांस होईल अशी आशा आहे. हें पुस्तक सर्वास प्रिय वाटो आणि महाराजांचा स्तुत्य उद्योग जगन्नियंता तडीस नेवो, एवढीच प्रार्थना आहे.

बडोदे, राजपुत्र-विद्यालय, }
माहे मे सन १९०८.

गोविंद सखाराम सरदेसाई.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	विषय.	पृष्ठ.
....	ग्रीक इतिहासाचें महत्त्व.	क
....	नामांकित ग्रंथकारांची यादी व काल.	घ
पाहिलें	आरंभ.....	१
दुसरें	होमरच्या वेळची ग्रीसची स्थिति.	७
तिसरें	आथेन्सचें राज्य.	११
चवथें	स्पार्टाचें राज्य.	१८
पांचवें	इ. स. पू. सहाव्या शतकांतील रीतीभाती.	२६
सहावें	सोलनपासून इराणी युद्धापर्यंत. ...	३४
सातवें	इराणी युद्ध.	३९
आठवें	सायमन व पेरिक्लीज.	४८
नववें	पेरिक्लीजच्या वेळच्या रीतीभाती....	५४
दहावें	पेलापोनेशन युद्ध.	६१
अकरावें	आल्सिब्रियाडीज.	६५
बारावें	आथेन्सच्या सत्तेचा न्हास.	७२
तेरावें	इराणी युद्ध.	७८
चौदावें	थॉम्स व स्पार्टा.	८३
पंधरावें	मासिडोनियाचा फिलिप.	९०
सोळावें	फिलिपचे विजय.	९७
सतरावें	अलेक्झांडर धि ग्रेट, पूर्वाध.	१०३
अठरावें	अलेक्झांडर धि ग्रेट, उत्तरार्ध.	११०
एकोणिसावें	मासिडोनियन राज्याचे तुकडे.	११८
विसावें	अलेक्झांडरच्या पुढचे राजे.	१२५
एकविसावें	गॉल लोकांची स्वारी.	१३०
बाविसावें	स्पार्टा.	१३४
तेत्रिसावें	स्पार्टाचे जुलमी अंमलदार.	१३८
चौत्रिसावें	रोमचा कबजा.	१४२
पंचविसावें	रोमन अंमलाखाली ग्रीसची स्थिति.	१४६
सव्विसावें	अर्वाचीन इतिहासाचा सारांश.	१५१
....	प्राचीन नगरराज्यांचें अंतःस्वरूप.	१५४

(क)

ग्रीक इतिहासाचे महत्त्व.

इतिहास हा विषय इतका व्यापक, उपयुक्त, व गहन आहे, की त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन थोडक्यांत करणे शक्य नाही. सृष्टिक्रमाच्या आरंभापासून आजपावेतो मनुष्याची प्रगति कसकशी होत गेली, ह्याचे तात्त्विक विवेचन म्हणजेच इतिहास होय. आपण ह्या सृष्टिरूपी विराट शरीराचे जिवंत घटकावयव आहो. ते शरीर अगदी मंद गतीने पण एकसारखे वृद्धि पावत आहे. ह्या वृद्धीची कथा प्रत्येकाने समजून घेतली पाहिजे. म्हणजे मनुष्यप्राण्याचा अखिल जीवनक्रम व त्याची अद्भुत उत्क्रान्ति आपणांस बरोबर कळेल, तरच इह-लोकची यात्रा आपणांस सुखाने पार पाडता येईल. अलीकडेस अनेक विद्वानांनी मोठे परिश्रम करून वरील उत्क्रान्ति स्पष्ट व सुसंबद्ध करून दाखविली आहे.

खरा व मार्मिक इतिहास लिहिण्याचे काम प्रथम ग्रीक लोकांनी केले. इसवी सनाच्या पूर्वी चारशे वर्षे हिरॉडोटस नांवाचा एक ग्रीक इतिहासकार झाला. त्याने डोळ्यांसमोर घडलेल्या व ऐकिलेल्या गोष्टींच्या कथा वर्णन करून आपल्या अप्रतिम बुद्धिकौशल्याने एक अद्वितीय करामत करून ठेविली आहे, तिजवरून त्यास ' इतिहासाचा जनक ' असे यथार्थ नांव मिळाले आहे. हिरॉडोट. सचा ग्रंथ प्रत्यक्ष अगर भाषांतरद्वारा प्रत्येकाने वाचण्यालायक आहे

मुखपृष्ठावरील अक्तस्फांत सांगितल्याप्रमाणे, ग्रीस हा कांहीं एक देश नव्हता, किंवा ते एक राष्ट्रही नव्हते. पश्चिमेस स्पेनच्या किनाऱ्यापासून पूर्वेस यूफ्रेटिस नदीपर्यंत, आणि दक्षिणेस आफ्रिकेच्या उत्तरकिनाऱ्यापासून उत्तरेस काळ्या समुद्रापर्यंत जो मोठा टापू, त्यांतील अनेक प्रदेशांत व अनेक बेटांत ठिकठिकाणी ग्रीक लोकां वसाहत करून राहिले होते. इतर राष्ट्रांप्रमाणे ग्रीक राष्ट्र

एका ठरीव टापूंत वसलेलें नव्हतें. तरी त्या सर्व ठिकाणीं त्यांची भाषा, त्यांचे स्वतंत्र विचार, त्यांच्या कला चालू होत्या. ह्या सर्वांस म्हणजे प्राचीन ग्रीक लोकांच्या सर्वसामान्य विचारांस आणि चळवळींस ग्रीस ही संज्ञा देण्यांत येते. युरोपखंडांतिल आग्नेय-कोपण्यांत जो लहानसा द्वीपकल्प आहे तेवढाच प्राचीन ग्रीस देश असें समजावयाचें नाहीं. हा द्वीपकल्पांतर्गत प्रदेश अत्यंत डोंगराळ व संकुचित आहे. त्यांत लोकवस्तीस फारशी जागाच नाहीं. आजूबाजूच्या दोन्हां मैलांत जीं बेटां आहेत, तीं सुद्धां समुद्रांतून वर बुडी मारून आलेले डोंगरच कीं काय, असा भास होतो. ह्या बेटांचा समावेश ग्रीस देशांत होता. मुख्य द्वीपकल्पाचा प्रदेश फार फार तर दोन्हां मैल लांब व शंभर मैल रुंद होईल. त्यांतही अनेक ठिकाणीं अखातें व खाड्या असल्यामुळें एकसारखा सलग्न प्रदेश फारच थोडा आहे.

अशा ह्या प्रदेशांतिल लोकांच्या इतिहासास इतकें महत्त्व कां देतात ? मनुष्याच्या निर्वाहार्ची साधनें अगदीं प्राचीन काळीं ग्रीक लोकांनीं लोकांस शिकविलीं असें नाहीं. जमीन नांगरून शेती करणें, घातूंचीं हत्यारें बनविणें, दूर देशांशीं व्यापार करणें, मोठ-मोठ्या सुंदर इमारती बांधणें, ह्या गोष्टीं ग्रीक लोकांच्याही पूर्वी इतर राष्ट्रांस माहांत होत्या. अशा सुखसाधनांच्या संबधानें पाहिलें तर हिंदु आणि चिनी राष्ट्रे ग्रीक लोकांच्या फारच पुढें गेलेलीं होतीं, असें असतां ग्रीक लोकांस एवढें महत्त्व येण्याचें कारण असें कीं, ऐहिक व्यवहारांत विचारशक्तीचा स्वतंत्र उपयोग प्रथम ग्रीक लोकांनीं केला. उदाहरणार्थ, ग्रीक लोकांनीं लहान लहान अनेक प्रजासत्ताक शहरे स्थापन केलीं. पृथ्वीच्या पाठीवर इतर ठिकाणीं अनेक राजे लष्करी जैरानें मोठमोठ्या राष्ट्रांवर करडा अम्मल गाज-वात असतां, इकडे ग्रीक लोकांनीं निरनिराळ्या शहरांत सर्वांच्या

सुखाची अशी लोकसत्ताक राज्यव्यवस्था निर्माण केली. ग्रीक वाङ्मयांतही हाच प्रकार दृष्टीस पडतो. कवि, इतिहासकार, वक्ते आणि साधु ह्या सर्वांनी स्वतःची बुद्धि चालवून आणि स्वतंत्र विचार करून आपापल्या उद्योगाची अगदी कमाल करून ठेविली आहे. विचारशक्तीस योग्य वाटेल तें खरें, कोणत्याही बाबतीत दुसऱ्याचा दास म्हणून व्हावयाचें नाहीं, हें तत्त्व प्रत्येक ग्रीक मनुष्याच्या ठिकाणी अत्यंत दृढ झालेलें होतें. म्हणून ग्रीक राष्ट्र व ग्रीक भाषा ह्यांचा अस्त होऊन पुष्कळ काळ लोटला, तरी ग्रीक लोकांच्या अप्रतिम विचारशक्तीने पुढें युरोपांतिल नानाविध सुधारणांस चलन मिळालें. धर्म, नीति, भौतिकशास्त्र, राजनीति इत्यादि विषयांत आज जी प्रगति युरोपांत दिसून येत आहे, तिचा मूळ उगम ग्रीक राष्ट्रांत झालेला आहे. नीतिशास्त्र, तर्कशास्त्र व भूमिति हे विषय तर ग्रीक लोकांनाच पूर्णत्वास आणिले. हिरोडॉटसच्या तोडीचा इतिहासकार अजून कोणी झाला नाहीं. किंबहुना, इतिहासाची थोरवी ह्यानेच प्रथम लोकांस दाखविली. आमच्या इकडे पुष्कळ विद्वान लोक झाले, परंतु गतकालीन घडामोडींचें यथायोग्य विवेचन करून इष्टानिष्ठ प्रकार कार्यकारणभावाच्या मार्मिक विवेचनानें लोकांस समजून देण्याचें काम प्रथम हिरोडॉटसनेच केलें. त्याच्या निरक्षणाची व शोधकबुद्धीची कमाल आहे. हिरोडॉटसच्या पुढचा दुसरा ग्रीक इतिहासकार थ्यूसिडायडिज होय. पेरिक्लीजच्या वेळचें आथेन्सच्या कारभाराचें व पिलॉपोनेशन युद्धाचें थ्यूसिडायडिजनें केलेले वर्णन अप्रतिम आहे. सारांश नवीन विचारांची व कल्पनांची दिशा ग्रीक ग्रंथांत दिसून येते तशी दुसऱ्या भाषेत सांपडत नाहीं. बहुतेक सर्व विषयांत नामांकेत विद्वान ग्रीस देशांत निपजले. ग्रीसर्चाच सर्व सुधारणा रोमनें उचलली, आणि तीच पुढें पर्यायानें युरोपच्या अर्वाचीन प्रगतीस कारण झाली आहे.

(घ)

ग्रीसदेशांतील नामांकित पंथकारांची यादी व त्यांचे काल.

काल क्रि- स्तापूर्वी.	कवि व नाट- ककार.	वक्ते.	इतिहासकार.	तत्त्ववेत्ते व शास्त्रज्ञ.
७००च्या पूर्वी केव्हा तरी	होमर.			
६००-५००	सोलन. झेनोफेन्स. इत्रिकस. अनाक्रयोन.		हेकॅटियस.	थेल्स. पायथॅगोरास. झेनोफेन्स.
५००-४००	सिमोनिडज. पिंडार. क्रॅटिनस. यूपोलिस. अॅरिस्टोकेनिस	अॅटिफोन. अॅडासिडिज.	हेलानिकस. हिरॉडोटस. थ्युसिडायडिज.	पार्मेनिडिज. एंपिडॉक्झ. अर्नेक्झॅगोरास. सॅक्रिटिस.
४००-३००		लिसियाम. इसोकॅटिस. डेमोस्थेनिस. लायकरगस. हायपराइड्स. दिनार्कस.	झेनोफन. थिओपांपस. एफोरस,	प्लेटो. अॅरिस्टॉटल.
३००-२००	कॅलिमॅकस. अॅरेटस. थिओक्रिटस. मोस्कस. ब्रियोन.		मानीथो. बेरोझस,	यूक्लिड. आर्किमिडिज. झेनोडोटस. अॅरिस्टॉफॅनिस. स्टोइक तत्त्ववेत्ते
२००-१००	अपोलोनियस. ऱ्होडियस. निकॅडर.		पोलिबियस.	अॅरिस्टार्कस. अपोलोडोरस.
१००-१		डायोनिसियस.	डिओडोरस } सिक्ज्युलस. } डायोनिसियस. स्ट्रेबो. जोझेफस. प्लुटार्क. एथॅन. ओपियन. पॉझोनियस.	एपिकटेटस.
क्रिस्तानंतर १-१००	बाब्रियस.			
१००-२००	ओपियन.	हर्मोजिनिज. अॅरिस्टाइड्स. ल्यूसियन.		पोलक्स. टॉलेमी. आथोनियस. पोलिएनस. मार्कस अॅरेलियस

ग्रीस देशाचा संक्षिप्त इतिहास.

प्रकरण पहिले.

आरंभ.

ग्रीस देश युरोपखंडाच्या आग्नेयीस आह. माझीन काळी त्याचा विस्तार इटलीच्याहून फार मोठा होता. त्याच्या मध्यभागी कॉरिंथची सामुद्रधुनी असून, तिच्या योगाने देशाचे दोन भाग झाले आहेत. प्राचीन ग्रीस देशांत ह्या दोनही भागांचा समावेश होत असून, शिवाय, ईज्यनसमुद्र, आयोनियनसमुद्र व भूमध्यसमुद्र ह्यांतील सर्व बेटे व आशिया-मायनरचा कांहीं भाग हे प्रदेश त्यांत मोडत होते. ह्या दूरदूरच्या प्रदेशांत ग्रीक लोकांनी फार प्राचीन काळी वसाहती केल्या होत्या.

मुख्य ग्रीस देशांत प्रथम हेलन नांवाचे लोक राहत होते. हे नांव ग्रीक लोक अजूनही वापरितात; व त्यावरून आपल्या देशास हेलस असे म्हणतात. हा देश फार सुंदर आहे. त्यांत अनेक डोंगराच्या रांगा आहेत, त्यामुळे त्याचे स्वभावतः पुष्कळ विभाग झाले आहेत. ह्या प्रत्येक विभागांत प्राचीन काळापासून निरनिराळे लोक राहत होते. प्रत्येक जातीच्या लोकांचे स्वतंत्र राज्य व स्वतंत्र व्यवस्था असे. ह्यामुळे देशांत निरनिराळ्या वेळीं अनेक लहान लहान स्वतंत्र राज्ये उत्पन्न झालीं, तीं कालांतराने पुढे उदयास आलीं.

हेलन लोकांच्या पूर्वी ग्रीस देशांत पेलसजन्स नांवाचे रानटी लोक राहत होते. पुढे हेलन्स हे पूर्वेकडील वाजून ग्रीस देशांत आले. त्यांनी प्रथम थेसली प्रांतांत वसाहत केली; व हळूहळू दक्षिणेकडे प्रवेश केला. असे करतां करतां त्यांनी अनेक स्वतंत्र राज्ये स्थापिलीं.

असें सांगतात कीं, हेलन लोकांचा मूळ पुरुष हेलन नामकें एक राजा होता, तो ग्रीक लोकांचा देव जुपिटर ह्याचा पुत्र होय. ह्या राजाचेंच नांव पुढें सर्व लोकांस प्राप्त झालें. ह्या हेलन राजाचें वृत्त ऐतिहासिक नसून काल्पनिक आहे. अर्थात् तें विश्वास ठेवण्यालायक नाहीं.

ग्रीसच्या इतिहासाच्या पहिल्या भागात वीरकाल असें म्हणतात. ह्या वीरकालीं देशांत अनेक वीरपुरुष उदयास आले. त्यांच्या कथा व कवनें देशांत उपलब्ध होतीं, तीं तपासून त्या काळचा इतिहास लिहिलेला आहे. ह्या वीरपुरुषांचा अवतार देवांपासून झाला असें ग्रीक लोक समजत, व देवांप्रमाणें त्यांची पूजा करीत. ग्रीस देशांत पुढें मोठमोठी सरदार घराणीं उदयास आलीं, तीं अशा एखाद्या वीरपुरुषास आपला मूळपुरुष समजत. ह्या वीरपुरुषांचा काळ सुमारे दोनशें वर्षांचा, म्हणजे, हेलन्स लोक प्रथम ग्रीस देशांत आले तेव्हांपासून, ट्रायच्या वेढ्यापर्यंत, समजला जातो. ह्याच काळांत ग्रीक लोकांचीं राज्ये स्थापन झालीं; व त्यांच्या संस्था उदयास आल्या. ह्या राज्यांच्या व संस्थांच्या मुळांशीं अनेक दंतकथा जोडलेल्या आढळतात, त्या मात्र निवळ काल्पनिक होत. उदाहरणार्थ, असें सांगतात कीं, सेक्रॉप्स म्हणून एक राजा होता, त्यानें आथेन्सची स्थापना केली; व इजिप्त देशातील अनेक उपयुक्त गोष्टी ग्रीस देशाच्या अटिकाप्रांतांत चालू केल्या. त्यानें एकंदर बारा शहरे स्थापिलीं, त्यांतील सर्वांत मोठें आथेन्स होय. आथेनी म्हणून देवी होती, तिची कृपा देशावर सदोदित राहवी, ह्या हेतूनें तिचें नांव त्यानें ह्या शहरास दिलें. ही गोष्ट इ. स. पू. १५५० वे वर्षीं घडली असें सांगतात. पण आथेन्सच्या स्थापनेचा इजिप्तशीं जोडलेला संबंध खरा असण्याचा संभव फार थोडा आहे. आथेन्स शहर फिनिशन लोकांनीं स्थापिलें असावें. हे फिनिशन लोक आशिया खंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर राहत असून मोठे सुधारलेले होते, व यांनीं भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावर व्यापाराचीं अनेक ठाणीं वसविलीं होतीं, हें सुप्रसिद्ध आहे. त्यांच्या वेळीं ग्रीक लोक रानटी स्थितींत

असून रोमचा जन्मही झाला नव्हता. आथेन्ससारखें व्यापाराच्या सोयीचें ठिकाण फिनिशन लोकांच्या नजरेस आलें नसेल हें संभवत नाहीं. एक दंतकथा अशी आहे कीं, कॅड्मस नामक फिनिशन गृहस्थानें आपली लिपी ग्रीस देशांत प्रथम आणिली, व थोब्स शहर वसविलें. ही कथा खोटी मानिली, तरी ग्रीक लोकांच्या प्राचीन इतिहासार्शी फिनिशन लोकांचा संबंध नव्हता असें म्हणतां येत नाहीं.

प्रत्येक राज्याच्या मुळार्शी अशी कांहीं तरी दंतकथा आहेच. प्रत्येकाचे मूळपुरुष निराळे असून ते ज्याचे त्यास पूज्य आहेत. मात्र ते पुरुष खरोखरचे होते असें मानण्यास आधार नाहीं. ग्रीक लोकांचा मात्र त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण विश्वास असे; व ह्या वीर-पुरुषांच्या योगानें ग्रीक लोकांचे संप्रदाय, रीतीभाती, राजकीय व धार्मिक संस्था इत्यादिकांवर अनेक परिणाम घडले आहेत.

प्राचीन ग्रीक लोक मूर्तिपूजक होते. त्यांच्या अनेक देवता असून त्यांत जुपिटर ऊर्फ झियस ह्यास अग्रस्थान मिळालें होतें. थेसली प्रांतांत आलिंपस नांवाचा पर्वत आहे. त्याच्या शिखरावर ह्या देवाचा दरवार भरत असे. जुपिटरच्या खालोखाल अपालो होय. तो विद्या व संगीतकला ह्यांचें अधिष्ठान असून, शिवाय पशूंचें संरक्षण करणें, पापाचरणाबद्दल पारिपत्य करणें, व देवेंद्र जो जुपिटर त्याचे हुकूम खाली मानवांस कळविणें, हीं कामें अपालोचींच होती.

ग्रीक घर्मांतील मुख्य वीरपुरुष हर्क्युलीज, थिसियस, ट्रिप्टो-लिमस, एस्कुलेपियस, आणि मायनोज (Minos) हे होत. अर्गोमेन्तॉन, अँकिलीज, नेस्टॉर आणि यूलिसीज, हे त्यांच्या खालच्या पायरीचे असून, शिवाय ट्रोजन युद्धांत प्रसिद्धीस आलेल्या आणखीही अनेक वीरपुरुषांस ग्रीक लोक पूज्य मानीत असत.

प्राचीन ग्रीक इतिहासांतली बरीच विश्वसनीय गोष्ट म्हणजे ट्रॉयचा वेढा किंवा ट्रोजन युद्ध ही होय. हें युद्ध इ० स० पू० तेराशें व एक हजार ह्या काळाच्या दरम्यान झालें. ह्या युद्धाचें वर्णन प्राचीन कवितेंत केलेलें आहे, युद्ध झाल्यावर दोन तीनशें

वर्षांनी होमर नांवाचा एक विख्यात कवि झाला, त्यानें या युद्धाचें वर्णन कवितेंत केलें. त्याचा सारांश असा.

आशियाच्या पश्चिमकिनाऱ्यावर पूर्वी एक सुसमृद्ध राज्य होतें. त्याची राजधानी ट्रॉय शहर होतें. तेथें प्रायम नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्यास पॅरिस नांवाचा एक मुलगा होता. तो मुलगा एकदां ग्रीस देशांतील स्पार्टाचा राजा मेनिलॉस ह्याच्या दरबारीं गेला. तेथें मेनिलॉसनें त्याचा उत्कृष्ट सत्कार केला. तथापि मेनिलॉसशीं कृतघ्न वर्तन करून, त्याची बायको हेलन हिला पळवून, पॅरिसनें आपल्याबरोबर ट्रॉय शहरां नेलें. ह्या कृत्याचा सूड घेण्याकरितां मेनिलॉस ह्यानें सर्व ग्रीक राजे एकत्र जमवून प्रायमर्शा युद्ध सुरू केलें, व ट्रॉय शहरास वेढा घातला. शहराची तटबंदी मजबूत होती, त्यामुळें हा वेढा दहा वर्षे चालला. शेवटीं युक्तीनें तें शहर ग्रीक लोकांनीं काबीज केलें. ह्या युद्धांत अनेक वीरांनीं नानाप्रकारचीं अघटित व अचाट अशीं शूर कृत्यें केलीं. ग्रीक लोकांनीं शेवटची म्हणून एक युक्ति केली ती अशी कीं, त्यांनीं एक लांकडाचा मोठा प्रचंड घोडा बनवून तटाबाहेर ठेविला, आणि त्यांत मेनिलॉस व दुसरे पुष्कळ योद्धे गुप्तपणें जाऊन बसले. इकडे बाकीच्या फौजेनें वेढा उठवून निघून जाण्याचा वहाणा केला. शत्रु निघून गेलेले पाहून ट्रोजन लोकांनीं तो लांकडाचा घोडा ओढीत ओढीत शहरांत आणिला. त्यांत बसलेले गुप्त लोक रात्री बाहेर आले, व त्यांनीं किल्ल्याचे दरवाजे उघडून ग्रीक फौजेस आंत घेतलें. अशा रीतीनें त्यांनीं ट्रॉय शहर काबीज करून उद्ध्वस्त केलें; व मेनिलॉसची बायको हेलन हिला परत आणिलें.

पुढें ग्रीक राजे स्वदेशीं परत येऊन पाहतात, तों परकी लोकांनीं आपलीं राज्यें काबीज केलीं आहेत, असें त्यांस आढळलें. तेव्हां तेथेंही पुनरपि युद्धे होऊन कांहीं राज्यें ग्रीक राजांस परत मिळालीं, व कांहींचीं राज्यें जाऊन त्यांस देशत्याग करावा लागला. ह्या देशत्याग केलेल्या मंडळांत ऑडिसियस ऊर्फ यूलिसीज म्हणून ह्याका बेटाचा राजा होता. ट्रॉयचें युद्ध झाल्यानंतर दहा वर्षेपावेतो

अनेक कारणामुळें तो स्वदेशास परत येऊं शकला नाहीं. तेव्हां समुद्रांत वादळ होऊन त्यांत तो मरण पावला असावा, असें सर्वास वाटलें. त्याची बायको पेनिलोप म्हणून होती. नवरा मेला असें समजून तिची मागणी करण्यास अनेक राजे आले. परंतु ती पतिव्रता होती, त्यामुळें ती पुनर्विवाह करण्यास कबूल होईना; व कांहीं तरी काम काढून तें संपल्याशिवाय लग्नाचा विचार करावयाचा नाहीं, असें सर्वास तिनें उत्तर दिलें; व जितकें काम ती दिवसा करी, तितकें सर्व ती रात्री उलगडून टाकी. अशा रीतीनें, यूलिसीज परत येईपावेतो तिचें काम पुरें झालें नाहीं. पुढें एके दिवशीं यूलिसीजनें भिक्षेकऱ्याच्या वेषानें आपल्या वाड्यांत येऊन बायकामुलांस ओळख दिली. त्याच्या मुलाचें नांव टेलेमेकस असें होतें. ह्या मुलाच्या साहाय्यानें यूलिसीजनें आपली बायको व राज्य परत मिळविलें, व शत्रूंचा पराभव केला. ह्याप्रमाणें टॉयचें युद्ध व यूलिसीजचें प्रत्यागमन ह्या दोन कथांचीं वर्णनें होमर कवीनें अनुक्रमें इल्यड व ऑडिसे ह्या दोन ग्रंथांत केली आहेत. ग्रीक लोकांची पुढें भरभराट झाली, तेव्हां ते ह्या ग्रंथांचें अध्ययन करूं लागले. प्रत्येक विद्यार्थ्यास हे ग्रंथ पढावे लागत. इल्लीं सुद्धां ग्रीक भाषा शिकणारे ह्याच ग्रंथांचें अध्ययन करितात.

हे ग्रंथ होमर कवीनें लिहिले अशी प्रसिद्धि आहे. तथापि ते त्यानें एकट्यानेंच लिहिले, कीं त्याचे निरनिराळे भाग अनेकांनीं भिन्न वेळीं लिहिले ह्याविषयी वाद आहे. ग्रीस देशांत त्या काळां अनेक कवि होते. मोठमोठ्या समारंभांच्या प्रसंगीं ते नानाप्रकारचीं स्वतंत्र कवनें करून सभेंत म्हणून दाखवीत. त्यांत ट्रोजन युद्धाची कथा वर्णिली जात असेल ह्यांत संशय नाहीं. अशा अनेक विस्कळित कवनांचा होमरनें एकत्र संग्रह करून, त्यास इल्यड हें नांव दिलें असावें. होमर हा आशियातील आयोनियाचा राहणारा असून, त्याच्या वेळीं ग्रीक लिपीही सुरू होतीसें दिसत नाहीं. त्यानें संग्रह केलेलीं कवनें लोकांनीं प्रथम तोंडपाठ करून ठेविलीं असावीं, व कांहीं काळ-पावेतो तीं लोकांत तशींच प्रचलित असावीं, असा संभव दिसतो.

ख्रिस्ती शकापूर्वी सहाव्या शतकापात्रेतां कागदावर लिहिण्याची कला ग्रीक लोकांस साध्य झाली नव्हती. त्यापूर्वी लांकूड, पितळ, किंवा दगड ह्यांवर ते आपले लेख कोरून ठेवीत असत. इ. स. पू. ५७३ ह्यावर्षी इजिप्त देशांत राज्यक्रान्ति होऊन अर्मासीज नांवाच्या पुरुषास तेथील राज्य प्राप्त झालें. त्यानें ग्रीक लोकांशीं स्नेह जोडिला, व त्यांस आपल्या राज्यांत आणून वसाहती व व्यापार करण्याची परवानगी दिली. ह्या परिचयामुळें इजिप्त देशांतील पेपिरस वनस्पति ग्रीक लोकांनीं पुढें आपल्या देशांत आणिली. ही वनस्पति इजिप्त देशांत पुष्कळ होत असे, व तिचा तेथील लोक एक प्रकारचा कागद बनवीत. हल्लींचा कागदाचा वाचक 'पेपर' हा इंग्रजी शब्द ह्या पेपिरस वरूनच झाला आहे. ग्रीस देशांत हा कागद आल्यापासून लेखनकला सर्वत्र पसरली. त्यानंतरच होमरचे ग्रंथ लिहिले गेले. पूर्वी ते लोकांस मुखोद्गत मात्र असत. होमर आशियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर राहत होता, तेथून कोर्णा तरी हे ग्रंथ ग्रीस देशांत आणून हल्लींच्या स्थितींत लिहून काढिले. हे ग्रंथ प्रथम निर्माण झाले, त्या वेळीं ग्रीक लोकांची स्थिति व रीतीभाती कशा होत्या, ह्याची माहिती ह्या ग्रंथांवरूनच कायती उपलब्ध आहे.

ट्रोजन युद्ध झाल्यावर बऱ्याच काळानें होमर अवतीर्ण झाला. तो इ. स. पू. नवव्या शतकांत झाला असावा असा तर्क आहे. त्या दरम्यानच्या काळांत ग्रीसच्या उत्तरभागांतील थ्रेसली प्रांतांतून डोरियन नांवाचे लोक दक्षिणेंत आले व त्यांनीं सर्व देश काबीज केला. म्हणजे नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंडांत येऊन सॅक्सन लोकांना जिंकिलें, त्याचप्रमाणें डोरियन लोकांनीं येऊन पहिल्या हेलन लोकांना जिंकिलें. ह्या डोरियन लोकांच्या युद्धांची हकीगत फारशी उपलब्ध नाहीं. परंतु त्यांनीं देशांत अनेक राज्ये स्थापिलीं. तेव्हांपासून पुढें ग्रीक लोकांच्या तीन पृथक् जाती दिसून येतात, त्या ह्या : ईओलियन्स, आर्योनियन्स, आणि डोरियन्स. ह्या सर्वास ग्रीक असेंच म्हणत; तरी त्यांजमधील परस्पर भेद नेहमीं कायम

होते. उदाहरणार्थ, अथीनियन लोक हे आयोनियन जातीचे असून स्पार्टन लोक डोरियन जातीचे होते. असाच भेद इंग्लंडांतही नार्मन व सॅक्सन ह्या दोन लोकांमध्ये पुष्कळ वर्षे कायम होता, हें इंग्लंडच्या इतिहासज्ञांस महशूर आहे.

प्रकरण दुसरें.

होमरच्या वेळची ग्रीसची स्थिति.

होमरच्या काव्यांत ग्रीसदेशाची माहिती मिळते, तिजवरून असें दिसतें कीं, उत्तरेस आयोनियन किनाऱ्यावर थेसली, इटोलिया व आकरनेनिया; मध्यभागीं डोरिस व फोसिस; आणि कारिंथ आखाताच्या किनाऱ्यावर लोकिस, असे उत्तर प्रांताचे सहा भाग त्या वेळीं होते. उत्तर भाग व दक्षिण भाग हे कारिंथच्या संयोगिभूमीनें जोडलेले असून, तिजमधून एक डोंगराची रांग दक्षिणोत्तर गेली आहे; व दक्षिणेस ह्या रांगेस अनेक फांटे फुटल्यामुळे, दक्षिण भाग जो पिलॉपोनेसस त्याचे अनेक विभाग झाले आहेत. त्या विभागांस आकेया, आर्केडिया, एलिस, मेसेनिया, आर्गोलिस आणि लॅकोनिया अशीं नांवे होती. स्पार्टा शहर ह्या लॅकोनिया प्रांतांत आहे. वरील सर्व प्रांतांत स्वतंत्र राज्ये होती. त्यांतील राज्यव्यवस्था बहुतेक एकसारखीच असे. मुख्य राजा असे, त्याची गादी वंशपरंपरा चाले. युद्धप्रसंगीं सर्व अधिकार राजाचे हातीं असून, शांततेच्या दिवसांत राज्यकारभार पाहणारी त्याच्या हाताखालीं एक सभा असे. मुख्य न्यायाधीशाचें कामही राजाकडेच असून तो न्यायसभेंत येऊन इनसाफ करी. ह्या न्यायसभा बाजारच्या चौकांत अथवा अन्यत्र उघड्या जागेंत भरत. न्यायाधीशांकरितां शिलासनें केलेलीं असून, तीं अर्धवर्तुलाकृति मंडळांत मांडलेलीं असत.

होमरच्या काळां ग्रीक लोक बरेच सुधारलेले असून उपयुक्त कलांचें ज्ञान त्यांस बरेंच होतें. तथापि तें ज्ञान सर्व लोकांत पसरलें नसल्यामुळे, शिल्पज्ञ लोकांस कवि किंवा वैद्य ह्यांजप्रमाणेंच उच्च मान मिळत असे. लोकरीचीं वस्त्रे विणणें, व मतीचीं ओबडधोबड भांडीं बनविणें ह्या गोष्टी त्यांस येत होत्या. इजिप्त देशांतून मलमल, आणि वाव्रिलोन, टायर व सिडोन येथून गालिचे, ग्रीस देशांत येत असत. कित्येक श्रीमंत लोकांपाशीं चांदीचे प्याले असत, पण ते परदेशांतून आलेले असावे.

होमरच्या वेळीं व पुढेंही ग्रीक लोकांचे सर्व सामान्य धंदे म्हणजे शेती, दारू तयार करणें, व गुरेंमेंढरें बाळगणें हे होते. पण त्या वेळीं निरनिराळ्या राज्यांमध्ये एकसारखे युद्धप्रसंग चालू असल्यामुळे हे उद्योग बंद पडत; व शेतकरी असो कीं गवळी असो, त्यास लढाईवर जाणें भाग पडे.

राजधानीच्या मध्यभागीं किंवा जवळपास उच्चभागीं एक लांकडी किल्ला बांधलेला असून, त्यांत तत्कालीन राजे राहत असत. ह्या किल्ल्यास आक्रोपोलिस असें म्हणत. श्रीमंत लोकांचे वाडे लांकडीच असत; व त्यांस वाडे असें नांव होतें तरी, तीं केवळ ओबडधोबड लांकडी घरे असत. ह्या वाड्यांत पाहण्यांच्या सोयीसाठीं मोठमोठीं दालनें बांधिलेलीं असत. कारण पाहण्यांचा आदरसत्कार करण्यांत ग्रीक लोक मोठें अगत्य दाखवीत. त्यांजकडे कोणीही गृहस्थ आला कीं, त्याचा सत्कार करणें आपलें कर्तव्य आहे असें ग्रीक लोक समजत; तो शत्रु आहे कीं मित्र आहे, ह्याचा विचार ते प्रथम करीत नसत.

डेन्स लोक ज्याप्रमाणें पूर्वी समुद्रावर चोऱ्या करून इंग्लंडवर धाड घालीत, त्याचप्रमाणें प्राचीन काळां ग्रीक लोकांत चांचिपणाचा धंदा करूनही पुष्कळ बडे लोक उदयास आले होते. आजूबाजूच्या किनाऱ्यांवर धाड घालून लूट पैदा करणें हे राजे लोक सुद्धां मोठें वीर्योत्तेजक व भूषणावह समजत. ह्या लुटीच्या स्वारींत ते जीं गलबतें

वापरीत, तीं लांब व धिचोळीं असून, त्यांस एक डोलकाठी, व शीड व वल्हीं असत. त्यांपैकी कित्येक मोठीं असून त्यांत शंभर-शंभर लोकांचा समावेश होत असे. तथापि त्या वेळीं ह्योकायंत्र माहीत नसल्यामुळे, समुद्रकिनारा सोडून हीं गलबतें फारशीं दूर जात नसत.

हा चांचेपणाचा धंदा अगदीं सार्वत्रिक होता. शेतकरी कामास जाऊं लागला, कीं त्यास लढाईच्या तयारीनें जावें लागे; कारण लुटारू लोकांचा हल्ला केव्हां येईल त्याचा नेम नसे. ह्या धास्तीपासून लोकांचा बचाव करण्यासाठीं सर्व संस्थानांनीं मिळून एक प्रतिनिधिसभा स्थापन केली. ह्या सभेस प्रत्येक संस्थानांतून दोन प्रतिनिधि येत. ही सभा वर्षांतून दोनदां भरे: एकदां पावसाळ्यांत थर्मापिली येथें, व पुनः वसंतकाळीं डेल्फाय येथें. ह्या सभेस अँफिक्टोनिक् (amphictyonic) म्हणजे अन्यान्यस्नेहसंवर्धक असें नांव होतें. सर्व राष्ट्रांनीं शांततेच्या व युद्धाच्या प्रसंगीं पाळण्याचे नियम ह्या सभेंत ठरत; तसेंच धार्मिक संप्रदाय कोणी मोडिल्यास, त्यास शासन करण्यांत येत असे; व ठरविलेले नियम बरोबर पाळले गेले कीं नाहीं, ह्याचा खलही ह्या सहामाही बैठकींत होत असे. ह्या सभेचे सभासद पांच वर्षांतून एकदां आपल्या सर्व कुटुंबांमुद्धां डेलॉस येथें जमून एक मोठा धर्मोत्सव करीत.

ग्रीक लोकांच्या धर्मांत सण व उत्सव ह्यांचें महत्त्व मोठें असे. त्यांजविषयीं होमरच्या ग्रंथांत विशेष माहिती नाहीं. तथापि देशांतील सर्व लोक एकत्र जमून देवाचा उत्सव व यज्ञयाग करीत. त्या वेळेस भजन होई, व भिरवणूक निघे. ग्रीक लोकांतील सार्वजनिक भजनांचा हा आरंभ होय. ह्या भजनांत वाजंत्री व झांजा वापरीत.

होमरच्या वेळीं ग्रीक लोकांचीं देवळें लहान व लांकडी असूनही तीं एखाद्या मोठ्या राईत बांधिलेलीं असत, व आंत दिवे लावीत. पुढें देशांत संपत्ति वाढली, तेव्हां लांकडी काम काढून लोकांनीं तें दगडी केलें. राईतील झाडें तोडण्याची मनाई असे. कोणी एखादा

गुन्हेगार न्यायासनासमोर येण्याचें चुकवून ह्या राईत लपून राहिला तर, तो तेथें आहे तोंपर्यंत त्यास पकडलें जाण्याची भीति नसे. ग्रीक लोकांत उपाध्यायांचा म्हणून निराळा वर्ग नव्हता. सार्वजनिक सणांच्या प्रसंगी उपाध्यायांचें काम करण्यास लायक इसम नेमीत, व प्रत्येक कुटुंबांतला मुख्य इसम आपापल्या घरीं तें काम करीत असे.

होमरच्या वेळेस एकंदर लोकांचे तीन वर्ग होते. पहिला वर्ग, युद्धांत पराक्रम करून व विजय संपादून ज्यांनी देश जिंकला होता, अशा लोकांचा; ते आपणांस सरदार किंवा योद्धे असें समजत. दुसरा वर्ग जिंकलेल्या लोकांचा; व तिसरा वर्ग गुलामांचा.

प्राचीन ग्रीक लोकांची राहणी अगदीं साधी असे. त्यांच्या घरांत मेजें, खुर्च्या व बाकें असें सामान असून, शिवाय कांहीं श्रीमंतांच्या घरांतून पलंग असत. त्यांवर वाघ किंवा अन्य जनावरांच्या चामड्यांच्या गाद्या घातलेल्या असत. गरीब लोक जमिनीवर मेंढ्यांची चामडी, वाळलेलीं पानें किंवा लव्हाळे आंथरून त्यांवर निजत. पुरुष वरपासून खालपर्यंत अंग झांकणारें घोतर नेसत, व त्यावर एक लोंकरीची शाल पांघरीत. बायका लांबच लांब बाह्या असलेला एक झगा अंगांत घालून त्यावर पुरुषांप्रमाणेंच शाल पांघरून घेत. हा पोषाख श्रीमंत लोकांचा झाला. पण सामान्य गरीब लोक बकऱ्यां-मेंढ्यांची कातडी नेसत. सरदार लोक लढाईच्या प्रसंगी अंगात चिलखत घालून रथारूढ होत. युद्ध हें त्यांचें मुख्य काम असल्यामुळें, शस्त्रें, घोडे व रथ हीच कायती त्यांची मुख्य मालमत्ता असे.

घरांत ते कसे राहत ह्याची माहिती फारशी मिळत नाहीं. मोठमोठ्या भोजनप्रसंगी मेजवानीच्या दालनांत लोक चौफेर भिंतीपाठ लावून बसत; व प्रत्येकाच्या पुढें लहानशा चौरंगावर पात्र ठेविलें असे. दालनांतील मधला भाग भोकळा असून तेथें वाजंत्री वाद्यें वाजवून जेवणारांची करमणूक करीत. गोमांस, मेंढ्याचें, बकऱ्याचें, व डुकराचें मांस, पनीर (Cheese), आणि फळें हे खाण्याचे मुख्य पदार्थ असत; व दारूंत पाणी मिसळून तें ते पीत, दारूचें

हैं मिश्रण एका मोठ्या घागरांत तयार करून तें प्रत्येकास वाढीत. भांडें तोंडास लावण्यापूर्वी प्रत्येक इसम थोडेंसें पेय जमिनीवर ओती, व त्या वेळीं 'अपालो तुला अर्पण,' 'देवी तुला अर्पण,' असें म्हणून इष्टदेवतेचें स्मरण करी. ह्या विधीस नैवेद्य असें म्हणतां येईल. भांडीं व प्याले बहुतेक मातीचे असत; पण श्रीमंत लोकांच्या घरीं भेजवानीच्या प्रसंगीं कधीं कधीं चांदीचे प्यालेही दिसत असत.

प्रकरण तिसरें.

आथेन्सचें राज्य.

ग्रीस देशांत पुष्कळ लहान लहान राज्ये होतीं हे वर सांगितलेंच आहे. त्यांत आथेन्स आणि स्पार्टा हीं मुख्य व विशेष प्रबल होतीं. आथेन्सची स्थापना केव्हां झाली तें बरोबर सांगतां येत नाहीं. प्रथम अँटिका प्रांताचे अनेक लहान लहान विभाग होते. प्रत्येक विभागावर स्वतंत्र राजा होता. वास्तविक म्हटलें तर हे विभाग अगदींच लहान म्हणजे दोन तीन गांव मिळून झालेले होते. म्हणून त्यांस राज्य म्हणण्यापेक्षां संस्थानें म्हणणें बरें, निरनिराळ्या संस्थानांत नेहमीं तंटे व लढाया होत. पुढें कांहीं काळानें बारा संस्थानें एक झालीं, व त्यांचें प्रमुखत्व आथेन्सकडे आलें, त्या वेळीं एकमेकांनीं एकमेकांस मदत करून सर्वांचा बचाव करावा असा विचार ठरला. सेक्रॉप्स् आणि त्याचीं बारा शहरें ह्यांविषयीं जी कथा प्रचलित आहे, ती ह्या वरील बारा संस्थानांच्या एकीपासून निघाली असावी. कांहीं काळ लोटल्यावर ह्या सर्व संस्थानांचें एकच राज्य होऊन, त्याची राजधानी आथेन्स शहर झालें; व सर्व राज्यकारभार आथेन्स येथें होऊं लागला.

अशी एक दंतकथा आहे कीं, थीसियस नांवाच्या राजानें ह्या वरील संस्थानांची एकी केली. त्यानें आथेन्स शहर वाढविलें.

देवालयें बांधिलीं, आणि सर्व अँटिकांतील लोकांसाठीं कायदे व नियंघ तयार केले. हा थीसियस कोणी खराखुरा पुरुष झाला, कीं केवळ काल्पनिक होता, हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. एवढें खरें, कीं अथीनियन लोक त्यास फार पूज्य मानीत, व देवाप्रमाणें त्याची पूजा करीत. तथापि तो काल्पनिक पुरुष असावा असें दिसतें. कारण आथेन्सचे कायदे एकांनं तयार केलेले नाहींत, ते निरनिसळ्या वेळीं तयार झाले आहेत. अँटिकांतील लोकांचें एक राज्य झाल्यावर, सर्व लोकांचे चार भाग व ह्या प्रत्येक भागाचे तीन पोटभाग करण्यांत आले. ह्या पोटभागांस 'फ्रेट्रिया, अशी संज्ञा होती. फ्रेट्रिया म्हणजे एक जात. प्रत्येक फ्रेट्रियांत अनेक गोत्रांचे म्हणजे अनेक मूळपुरुषांमसून वृद्धि पावलेले लोक असत; एका गोत्रांत अनेक कुटुंबे असत. ह्या सर्व विभागांत जेवढ्यांची गणना असे, तेवढ्यांसच 'आथेन्सचे नगरवासी' अशी संज्ञा अगून, त्यांस कांहीं विशिष्ट हक्क असत. एका फ्रेट्रियांत सुमारे तीस गोत्रे असत. प्रत्येक गोत्राची विशिष्ट देवता असून, तिचेंच भजन व पूजन त्या गोत्रांत चाले. प्रत्येक गोत्राचे विशिष्ट कुलाचार असून, त्याची प्रेतें पुरण्याची जागा पृथक् असे. तसेंच प्रत्येक कुटुंबांतील धार्मिक संस्कार निराळे असून ते त्या कुटुंबांत नेहमीं चालवीत, एखाद्या कुटुंबाचा निर्वंश होऊन, कुळधर्म बंद पडले तर, सर्व देशावर देवाचा कोप होऊन कांहीं तरी आपत्ति येईल, असा लोकांचा समज होता.

इ. स. पू. नवव्या शतकाचे अखेरीस आथेन्सची राज्यसत्ता मोडली; व हळू हळू प्रजासत्ताक राज्य स्थापन होण्यास प्रारंभ झाला. पहिल्या प्रथम राजा जाऊन त्याच्या जागी 'आर्कन' नांवाचा एक मुख्य अधिकारी म्ह० मॅजिस्ट्रेट नेमण्यांत आला; त्याचा अधिकार त्याच्या हयातीपर्यंत चाले. असा बदल होण्याचें कारण दंतकथेवरून असें दिसतें कीं, एकदां पिलॉपोनेसस येथील फौजेनें अँटिकावर स्वारी केली. तेव्हां डेल्फाय येथील अपॉलोचा कौल घेण्याकरितां आथेन्समधून वक्रील पाठविण्यांत आले. त्या वक्रीलांनीं देवीचा कौल घेऊन असा निरोप आणिला कीं, आथे-

न्सचा राजा मरेल तरच शत्रूचा पराभव होईल. हा निरोप आथेन्सचा राजा कोड्स द्वानें ऐकिला व आपला जीव देण्याचा निश्चय केला. नंतर आपण होऊन तो कोणास न कळवितां शत्रूंच्या फौजेंत शिरला, तेथें त्यास शत्रूंनीं न ओळखतां ठार मारिलें. पुढें शत्रूस ही सर्व गोष्ट समजून, आथेन्स जिंकण्याचें काम दुर्घट आहे अशी त्यांची खात्री झाली, व ते स्वदेशीं परत गेले. इकडे आथेन्सच्या लोकांनीं राजा मेल्यावर आर्केनची नेमणूक केली.

वरसांगितलेल्या डेल्फायच्या कौलाचें महत्त्व राज्यकारभारांत अतोनात होतें. राष्ट्राचे राजकीय व खासगी व्यवहार एवढ्याश्या यःकश्चित् गोष्टीवर अवलंबून असलेले इतिहासांत क्वचित्च आढळतात. ग्रीक लोकांचा व पुढें रोमन लोकांचा ही असा समज होता, कीं ह्या कौलांच्या द्वारें देव आपली इच्छा प्रगट करितात. प्राचीनकाळीं ग्रीस देशांतच नव्हे तर, त्या वेळच्या मूर्तिपूजक राष्ट्रांत अपॉलोचें प्रस्थ मोठें होतें. त्याचें देऊळ डेल्फायच्या बेटावर एका राईत असून आंत सोन्याची मूर्ति होती. देऊळ फुलांच्या माळांनीं सदैव शृंगारिलेले असे. तेथें नेहमीं सहा पुजारी असत. सर्वांच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचें काम ह्या पुजाऱ्यांकडे असल्यामुळें, त्यांस अतिशय महत्त्व आलें होतें. सर्व ग्रीक लोकांची अशी पक्की समजूत होती कीं हीं उत्तरें खास अपॉलोकडूनच येतात. परंतु हे पुजारी राज्यांतील प्रमुख लोक असल्यामुळें, त्यांच्या मर्जांस येईल त्याप्रमाणें लोकांस ते प्रश्नांचीं उत्तरें देत ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. आधीं तें देऊळच एका अवघड ठिकाणीं बांधिलेले होतें. त्यांत खालीं एक मोठें भुयार होतें; त्यांतून दुर्गंधयुक्त हवा वर येत असे; आणि तिचा श्वासोच्छ्वास करणारास घेरी येऊन चमत्कारिक वाटल्याशिवाय राहत नसे. भुयाराचें तोंड नेहमीं बंद असे. पण प्रश्न विचारावयाचा असे तेव्हां त्या तोंडावर एक तिवई ठेवीत; व तिजवर एक बाई बसवीत. ह्या बाईला पायथिया असें म्हणत. तिला तिवईवर बसविल्यावर मग भुयाराचें द्वार उघडीत, त्याबरोबर ती दुर्गंधीनें घुसमटून चमत्कारिक हातवारे व बडबड करूं लागे, कीं मग तिच्या अंगांत देव आला असें लोकांस

वाटे, अंगांत आल्यावर ती जे शब्द उच्चारि, ते सर्व शब्द पुजारी लिहून घेत; व मागून त्याची कविता बनवून ती पृच्छकांच्या हवार्ली करीत. ह्या कवितेंतील शब्दरचना अशी घोटाळ्याची असे की, त्यांतून वाटेल तो अर्थ निघावा. तेणेंकरून, पुढें कशाही प्रकार घडून आला तरी, भविष्य खरें झालें अशी लोकांची खात्री करण्यास अडचण पडत नसे. म्हणून देवाचा कौल खोटा ठरण्याचा प्रसंगच कधी येत नसे.

ह्याप्रमाणें डेल्फायच्या कौलाचें महत्त्व अतिशय वाढलें होतें. पायथियाचें काम करण्याकरितां आरंभी एखादी हलक्या कुळांतील बाई आणीत. एकवार तिचा देवळांत प्रवेश झाल्यावर, तिला देऊळ सोडून जाण्याची किंवा लग्न करण्याची मनाई असे. एकदां अशी एक तरुण स्त्री वरील नियम मोडून पळून गेली, तेव्हां असा कायदा करण्यांत आला की, पन्नास वर्षांखालील बाईस देवळांत घेऊं नये. आरंभी पुष्कळ दिवस पायथियाचें काम एकच बाई करीत असे; पण पुढें पुढें पृच्छकांची संख्या अतोनात वाढल्यामुळें, दोन बाया ठेवण्यांत आल्या, व दुर्गंधयुक्त हवेनें एखादी बाई क्वचित्प्रसंगीं आजारी वगैरे झाल्यास, काम बंद पडूं नये म्हणून, तिसरी एक बाई देवळांत आणून तयार ठेवीत असत.

डेल्फायच्या देवाकडे वकील पाठविण्यासाठीं आथेन्सच्या लोकांनीं सरकारी गलबतें बांधिलीं होती. तीं फार पवित्र ससजत. इतर धार्मिक महोत्सवांच्या प्रसंगींही ह्या गलबतांचा उपयोग करण्यांत येई. मागे सांगितलेंच आहे कीं, डोरियन लोकांनीं आथेन्सवर स्वारी केली, तेव्हां देवाकडून आलेला कौल राजा कोडस ह्यास सांगण्यांत आला; त्यावरहुकूम त्यानें जीव दिल्यावर, पुढें नवीन राजा न नेमतां आर्केन ह्या हुद्याचा एक मुख्य अधिकारी नेमण्याची चाल आथीनियन लोकांनीं पाडिली. आथेन्सचा राजवंश बंद पडला त्याची दंतकथा मूळ अशी आहे.

आर्केनची नेमणूक तरी आरंभी वंशपरंपरा होती, ती सुमारे १६० वर्षे तशी चालली. पुढें कांहीं दिवस दरदहावर्षांनीं नवीन आर्केन नेमावा असें ठरलें. अशा प्रकार कांहीं दिवस चालल्यावर

अल्पसत्ताक म्हणजे नऊ प्रधानांची राज्यव्यवस्था सुरू झाली; म्हणजे राज्यांतील नऊ प्रमुख सरदारांच्या हातांत राज्यव्यवस्था देण्यांत आली. ह्या नवांत एक इसम मुख्यप्रधान, दुसरा मुख्य धर्माधिकारी आणि तिसरा सेनापति असे. बाकीचे सहा असामी राज्यांतील मुख्य न्यायाधीश होते.

ह्याप्रमाणें सर्व सत्ता राज्यांतील श्रीमंत व प्रमुख लोकांच्या हातांत गेल्यामुळें, रयतेचें नुकसान होऊ लागलें. हे सरदार लोक वाटेल ते कायदे करीत, व लोकांस पिळून काढीत. त्यांनीं लोकांवर जबरदस्त कर बसविले. ते भरण्यासाठीं लोकांस आपल्या जमिनी गहाण टाकणें किंवा जबर व्याजानें कर्ज काढणें भाग पडूं लागलें. अशा कर्जांत बुडून जाऊन त्यांच्या सर्व जमिनी जप्त झाल्या, व ते केवळ गुलाम होऊन बसले. कारण जो कोणी इसम कर्ज फेडण्यास असमर्थ असेल, त्यानें धनकोच्या येथें गुलामगिरी किंवा मजुरी करून त्याचें कर्ज फेडलें पाहिजे, असा कायदा होता. कित्येकांनीं तर ह्या कर्जाचे पार्यां आपलीं मुलेंमाणसें सुद्धां विकलीं. अठरा वर्षां-खालील मुलगे व अविवाहित मुली किंवा बहिणी विकण्याची प्रत्येकास कायद्यानें मुभा होती. दारिद्र्यामुळें ते नाना प्रकारचे गुन्हे करूं लागले, व असे गुन्हे बंद करण्याकरितां अधिकाऱ्यांनीं ज्यास्त कडक कायदे केले. असले कडक कायदे करणारा एक मुख्य गृहस्थ डेको म्हणून होता. त्याचा स्वभाव अत्यंत बेफिकीर व कडक असल्यामुळें लोकांस कटोरपणानें वागवून त्यांस दात्रांत ठेवण्याचा त्याचा इरादा होता. आथेन्सचे पहिले कायदे डेकोनेंच केलेले होते. बहुतेक गुन्ह्यांस मृत्यूचीच शिक्षा ठरविली असल्यामुळें, डेकोचे कायदे रक्तानें लिहिलेले आहेत, अशी सामान्यतः म्हण पडली होती.

पण ह्याचा परिणाम चांगला झाला नाहीं. जिकडे तिकडे असंतोष माजला. सायलोन नांवाचा एक सरदार होता, त्यानें अशा संघीत बंड केलें. काहीं सोबती जमवून त्यानें आथेन्सचा किल्ला काबीज केला, तेव्हां त्यास सरकारी फौजेनें वेढा घातला. पुढें किल्ला सरकारच्या हस्तगत झाला, पण सायलोन पळून गेला, तो हातीं लागला नाहीं.

बाकीचे लोक आथिना देवीच्या देवळांत जाऊन लपून बसले. 'तुम्हांस सर्व गुन्हे माफ करून सोडून देऊं,' असें त्या लोकांस वचन देऊन, देवळांतून बाहेर आणिलें, व विश्वासघातानें सर्वास ठार मारिलें.

ह्या विश्वासघातकी कृत्यानें आथेन्स येथें राज्यक्रान्ति झाली. सर्व लोक घाबरून गेले. वर सांगितलेल्या विश्वासघाताबद्दल देवी आपला काय सूड घेईल नकळे, अशी सर्वास चिंता पडली. तेव्हां खऱ्या गुन्हेगारांस शिक्षा करून देवीचा राग शांत करण्यासाठीं, तीनशें नगरवासी लोकांची एक सभा बसली. तिनें सर्व गुन्हेगारांस हद्दपार केलें. नंतर सोलन नांवाच्या रहस्थानें आथेन्स येथें नवीन राज्यव्यवस्था व कायदे सुरू केले. हा प्रकार इ. स. पू. ५९४ ह्या वर्षी घडला. सोलन हा प्राचीन ग्रीक इतिहासांत मोठा शहाणा व सज्जन म्हणून नांवाजलेला आहे. त्यानें प्रथम गहाण पडलेल्या मिळकती सोडविण्याचा कायदा केला. कर्जदारांस गुलाम बनविण्याची मनाई करण्याचाही दुसरा एक कायदा त्यानें केला. मोठ्या खुबीनें त्यानें नाण्याची किंमत बदलली. डाकूमा म्हणून आथेन्सचे नाणें होतें. ज्याहत्तर जुन्या डाकूमांची किंमत शंभर नवीन डाकूमा समजावी, असा ठराव करून, ७३ डाकूमा दिले म्हणजे शंभरांची फेड झाली असा ठराव त्यानें केला. राज्यव्यवस्थेंत एक मोठा फरक त्यानें असा केला की, अमुक एक दौलत जवळ असणाऱ्या सर्व लोकांस आर्कनची जागा मिळण्यास प्रतिबंध असूं नये. ह्या सवलतीनें सरदार व सामान्य लोक यांजमधील भेद बहुतेक नाहीसे झाले, व लोकांच्या हातांत बरीच सत्ता आली. त्यामुळे श्रीमंतांचा गरिबांवर होणारा जुलूम पुष्कळ कमी झाला.

पूर्वी राज्यांतिल सर्व मोठमोठ्या जागा बड्या लोकांसच काय त्या मिळत असत. परंतु सोलनच्या कायद्यानें अमुक एक इस्टेट असणारे सर्व लोक सारख्या योग्यतेचे झाले. सोलननें सर्व सामान्य लोकांचे चार वर्ग केले. ज्या इसमाचें वार्षिक उत्पन्न पांचशें मापें किंवा ज्यास्त होतें, अशांचा पहिला वर्ग : मग हीं मापें घान्य, दारू किंवा अन्य पदा-
थांचीं असलीं तरी हरकत नाही. दर एक मापाची किंमत एक

डाकमा समजावयाची. ह्या पहिल्या वर्गातील पाहिजे त्या इसमास आर्कन करण्यास हरकत नाही, असा सोलनने ठराव केला. दुसरा वर्ग स्वारलोकांचा : ह्यांनी युद्धोपयोगी असा निदान एक घोडा तरी जवळ बाळगिला पाहिजे, व पगार न घेतां लढण्यास आले पाहिजे, असा ठराव होता. तिसरा वर्ग लहान लहान जमिनींच्या मालकांचा; ह्यांस पायदळ म्हणत; व त्यांस स्वतःची हत्यारे बाळगवीं लागत. चवथ्या वर्गात सर्व स्वतंत्र मजुरांचा समावेश असून, त्यांस जरी कोणतेही सरकारी काम देतां येत नसे, तरी हरएक प्रकारच्या सार्वजनिक संस्थेस हजर राहणें, व आर्कन किंवा दुसऱ्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करितांना मत देणें, हे हक्क त्यांस होते. पहिल्या तीन वर्गातील लोकांस कमी ज्यास्त प्रमाणनें सरकारास कर द्यावे लागत; चवथ्या वर्गावर कोणताही कर नसे.

फौजदारी दाव्यांचा निकाल करण्याकरितां एरिओपेगस नांवाचें एक कोर्ट सालेननें स्थापिलें, असें सांगतात. पण आथेन्स येथें मार्स-हिल नांवाची एक टेकडी आहे, तीवर सोलनच्या अगोदरपासून असलेलें एक कोर्ट बसत असे. (ह्याच ठिकाणीं सेंटपॉल ह्यानें आथीनियन लोकांस उपदेश केल्याचा उल्लेख बायबलांत आहे.) तथापि पूर्वीच्या कोर्टांत व त्याच्या अधिकारांत सोलन ह्यानें पुष्कळ नवीन फेरफार केले ह्यांत संशय नाही. ह्या कोर्टाच्या चौथऱ्याचे पडके भाग अजून आथेन्स येथें दृष्टीस पडतात.

सोलननें एरिओपेगस कोर्टाच्या बाबतींत मुख्य फरक असा केला कीं, लोकांच्या नैतिक वर्तनावर देखरेख ठेवण्याचा कोर्टास अधिकार दिला. पाहिजे त्या वेळेस लोकांच्या घरांत शिरून त्यांचें आचरण शुद्ध आहे कीं नाही, व ते विनाकारण पैसा उघळितात कीं काय, हें पाहण्याचा न्यायाधीशांस अधिकार दिला. त्यांच्या दृष्टीस कांहीं गैरशिस्त प्रकार पडल्यास, त्याबद्दल दंड किंवा अन्य शिक्षा करण्याचा त्यांस अधिकार होता. म्हणून ह्या एरिओपेगसच्या अधिकाऱ्यांस सर्व लोक भीत असत. त्यांच्या समोर कोणी हंसत नसे. लोकांवर कर बसविण्याचें काम ह्यांजकडेच असल्यामुळे, प्रत्येक

इसमास आपली जमीन, जिंदगी व उत्पन्न ह्यांजवद्दलची कच्ची हकीगत ह्या कोर्टाकडे जाहीर करावी लागे.

सोलनने एकंदर दहा न्यायकोर्टें स्थापिलीं; व प्रत्येक कोर्टांतील कजे ऐकण्यास सहाशें इसमांची जूरी नेमून दिली. परदेशांतील कारागीर लोक आपल्या राज्यांत आणून त्यांजकडून अनेक उद्योगधंदे सुरू केले. आथेन्सची लढाऊ गलबतेंही ह्यानेंच बांधिलीं. त्याजवद्दल असा नियम केला कीं, वर सांगितलेल्या चार वर्गांपैकी प्रत्येक वर्गानें बारा जहाजें लढाईस सज करून दिलीं पाहिजेत; आणि तसेंच अमुक एक उत्पन्न असणाऱ्या वाटेः त्या इसमास जहाजाचा कप्तान नेमावें, व त्याजवद्दल एक वर्षाचा सर्व खर्च ज्याचा त्यानें सोसावा. अशा इसमांस ट्रायरार्कस (Trierarchs) असें म्हणत.

ह्याशिवाय मध्यम वर्गांतील लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां सोलनने आणखी अनेक कायदे केले, व बऱ्या लोकांचा जुलूम बंद केला. परंतु त्यानें केलेल्या सर्वच गोष्टी लोकांस पसंत पडल्या असें नाहीं. म्हणून देशपर्यटन आणि ग्रंथलेखन हीं कामें पत्करून, त्यासाठीं तो आथेन्स सोडून निघून गेला. त्याचे कायदे लांकडी तक्त्यांवर खोदलेले असत. हे तक्ते आंसावर पिरते ठेवून, ते प्रथम किल्ल्यांत व मागाहून सार्वजनिक सभागृहांत ठेवण्यांत आले.

प्रकरण चवथें.

स्पार्टाचें राज्य.

कॉरिंथच्या आखातानें ग्रीस देशाचे दोन भाग झाले आहेत. त्यांतील दक्षिणभागाच्या अगदीं दक्षिणच्या टोंकास लॅकोनिया असें म्हणतात. ह्या लॅकोनिया प्रांतात स्पार्टा शहर आहे. प्राचीन काळीं डोरियन लोकांनीं हा प्रांत जिंकिला, व त्यास लॅसिडीमन असें नांव दिलें. हळू हळू ह्या डोरियन लोकांनीं आजूबाजूस आपला अंमल

दाढविला; व जिंकलेल्या लोकांवर खंडणी बसविली. डोरियन लोक मूळच्या रहिवाश्यांस आपले ताबेदार समजत; व आपणांस ते स्पार्टन्स व लॅसिडिमोनियन्स असं म्हणूं लागले. जिंकलेल्या लोकांस लॅकोनियन्स हें नांव प्राप्त झालें. ह्या दोन लोकांत बेटीव्यवहार बंद होता. जिंकलेल्यांस आपल्याबरोबरींचे हक्क त्यांनीं कधींच दिले नाहींत, म्हणून ह्या उभयतांमधील भेद पुष्कळ शतकें कायम राहिला. जिंकलेल्या लोकांस राज्यप्रकरणीं कोणतेही हक्क नव्हते, व त्यांस राज्यांत नोकऱ्याही मिळत नसत, त्यांचीं कामें फक्त व्यापार व शेती हीं होती. स्पार्टन लोक आपणास लढवय्ये समजत असल्यामुळें, व्यापार व शेती हीं कामें त्यांस हलकीं वाटत असत.

ह्या दोन जातींशिवाय स्पार्टा संस्थानांत हेलॉट नांवाचे गुलामासारखे पुष्कळ लोक होते. त्यांस जमिनी दिल्या असून, त्या ते नांगरीत व त्यांचा क्रयविक्रय करीत. जमिनीचा मालक निराळाच असे; पण त्याची ह्या गुलामांवर संपूर्ण सत्ता नसे. हे हेलॉट गुलाम सरकारच्या मालकीचे म्हणून समजले जात, व त्यांस गुलामगिरींतून मुक्त करण्याचें काम सरकारचें असे. त्यांची मूळउत्पत्ति माहीत नाहीं; परंतु बहुधा ते देशांतले मूळचे रहिवाशी असून, त्या वेळच्या जमीनदारांचे नोकर बनले असावे. स्पार्टन लोकांनीं त्यांजवर नानातऱ्हेचे जुलूम केल्यामुळें, व अनेक वेळां त्यांनीं शेंकडों लोकांची कत्तल उडविल्यामुळें, त्यांची स्थिति अगदीं शोचनीय झाली होती. त्यांनीं आपल्या सत्तेविरुद्ध ब्र काढूं नये असा स्पार्टन लोकांनीं बंदोबस्त ठेविला होता. असें सांगतात कीं, एका प्रसंगीं दोन हजार हेलॉट लोकांस स्पार्टन लोकांनीं मेजवानीस बोलाविलें, व विश्वासघातानें सर्वास कापून काढिलें. हेलॉट लोकांची कित्येक कुटुंबे आपल्या शेतांवर घरें करून राहत, व कित्येक लोक स्पार्टनलोकांच्या घरीं कात्राडकष्ट करीत. युद्धप्रसंगीं प्रत्येक स्पार्टन गृहस्थ आपल्याबरोबर सात असामी हेलॉट गुलाम घेत असे. स्पार्टन पायदळाप्रमाणें ह्या हेलॉट लोकांना अवजड शिरस्त्राणें व चिलखतें दिलेलीं नसल्यामुळें, त्यांचा उपयोग हलक्या फौजेसारखा करण्यांत येत असे.

स्पार्टाची राज्यव्यवस्था इतर सर्व ग्रीक संस्थानांहून अगदी भिन्न होती. स्पार्टा येथे नेहमी दोन राजे राज्यार असत. दोघांचेही अधिकार सारखे होते. ह्या दोहोंपैकी कोणीही मरण पावला, तर त्याच्या जागी त्याचा मुलगा किंवा दुसरा नजीकचा हक्कदार असेल त्यास राज्यपद मिळे. ह्या दोन राजांविषयी एक दंतकथा अशी आहे, की स्पार्टा देश जिंकून तेथील राज्य स्थापन करणारा हर्क्युलीस म्हणून मूळपुरुष झाला, त्याचा मुलगा अरिस्टोडिमस (Aristodemus) ह्या शूर पुरुषाने कांहीं वर्षे राज्य केल्यावर मरण-समयी त्याने आपले राज्य यूरिस्थेनिस (Euresthenes) व प्रॉक्लिस (Procles) ह्या दोन मुलांस दिले, व दोघेही एकाच वेळीं राज्य करू लागले. त्या वेळेपासून स्पार्टा येथे दोन राजे असावे असा प्रघात पडला. ही गोष्ट केवळ काल्पनिक दिसते. तरी पण दोन राजांची उत्पत्ति अशाच कांहीं तरी कारणाने किंवा जुळ्या बंधूंमुळे झाली असावी. कदाचित् दोन सरदारांनी प्रथम हें राज्य जिंकल्यामुळे दोघांनीही त्याचा कारभार करावा असा ठराव झाला असेल.

इ. स. पूर्वीच्या नवव्या शतकापावेतो स्पार्टाचा इतिहास विशेष उपलब्ध नाही. नवव्या शतकाच्या सुमारास लायकरगस नांवाचा एक पुरुष स्पार्टा येथे झाला, त्याने तेथे नवीन कायदे तयार केले. पुतण्या चरिलॉस (Charilaus) हा लहान वयाचा असल्यामुळे, त्याच्या नांवाने लायकरगस राज्यकारभार पाहत असे. त्याने केलेल्या सर्व कायद्यांचे धोरण एकच होते. जिंकलेल्या लोकांनी स्पार्टन लोकांविरुद्ध आपले डोकें कधीही वर काढू नये; स्पार्टन लोकांनी नेहमी युद्धास सिद्ध असावे; त्यांची शरीरे कणखर व मजबूद व्हावी, आणीबाणीच्या प्रसंगी न डगमगतां स्वराज्यसंरक्षणासाठी वाटेल तो स्वार्थत्याग त्यांना करावा, व वायकांमुलांचीही पर्वा न करितां आपल्या लोकांचें राज्य राखावे; असा लायकरगसच्या कायद्यांचा हेतु होता. लायकरगसच्या नियमांनी स्पार्टन लोक शूर व धाडशी झाले, ही गोष्ट खरी, तरी पण त्यामुळे त्यांचा

स्वभावही क्रूर व निर्दय बनला. त्यांस गृहसौख्याचा तिटकारा उत्पन्न झाला, व कुटुंबास एकत्र करणारी सामाजिक बंधने नाहीशी झाली.

लायकरगसनें मुलांची संगोपनगृहे स्थापन केली. कौणताही स्पार्टन मुलगा सात वर्षांचा झाला कीं, सरकार तो आईवापांपासून काढून ह्या गृहांत आणी. या ठिकाणी त्याजकडून सर्व प्रकारचे व्यायाम करवून त्याचे अवयव मजबूत करीत. अशा प्रकारें लोकांस शूर, धीट, व तरतरीत बनवीत. त्यांच्या अंगावर एकच आंखूड असें लहान वस्त्र असे. तें ते अंगाभोंवतीं गुंडाळीत. अवघड ठिकाणी अनवाणी फिरणें, पळणें, उड्या मारणें, झाडावर चढणें, इत्यादि गोष्टी त्या मुलांस शिकवीत. त्यांस अन्नही जाडेंभरडेंच देत. गवत गोळा करून त्यावर ते निजत; व कधीकधीं आजूबाजूच्या शेतांतून चोरी करण्यासही त्यांस शिकवीत असत. वास्तविक हें शिक्षण चांगलें नव्हे; पण शत्रूंच्या मुलखांत आपला वचाव कसा करावा, हें लोकांस शिकविण्याचा शिक्षणाचा रोख होता. आपल्या राज्यकर्त्यांची आज्ञा पाळून त्यांस सन्मान देणें, फाजील भाषण न करणें, होईल तितक्या थोड्या शब्दांनीं आपला मनोदय बाहेर कळविणें, इत्यादि गोष्टींचा सुद्धां त्यांजकडून अभ्यास करविण्यांत येत असे. इंग्रजी भाषेत 'लॅकॉनिक' भाषण हा शब्द स्पार्टन लोकांच्या ह्या रीतीसूपान प्रचारांत आला आहे.

अठरा वर्षांचें वय झालें, म्हणजे मुलगे आपल्या बापांंबरोबर सार्वजनिक भोजनगृहांत जात. तेथें भेजांजवळ उभे राहून वडिलांस वाढण्याचें काम त्यांस करावें लागे. वीस वर्षांचें वय झालें म्हणजे, त्यांस फौजेंत दाखल करून सरहद्दीच्या रक्षणावर पाठवीत. तेथून दहा वर्षांनीं परत आल्यावर त्यांस सरकारनोकरित दाखल करीत, किंवा फौजेंत अंमलदारांच्या जागा देत. इतकें होईल तेव्हांच मग सार्वजनिक भोजनगृहांत पंक्तीस बसून जेवण्याची त्यांस परवानगी मिळे. लोकांनीं घरीं ऐपआराम करूं नये, म्हणून सरकारानें मुद्दाम असलीं भोजनगृहे काढिलीं होती. हा प्रघात पूर्वीं क्रीट बेटांत होता, तेथून तो

स्पार्टन लोकांनी उचलिला. भोजनासाठी मोठे हॉल बांधलेले असत. तेथे जवसाचे पीठ, दारू, अंजीर व पनीर (म्ह. चीझ) वगैरे भोजनाचे जिन्नस प्रत्येक शेतकऱ्यास पाठवावे लागत. काही लोक जेव्हां जनावरांचा बळी देत, तेव्हां त्या बळीचा काही भाग ह्या भोजनगृहांत त्यांस पाठवावा लागे. सरकाराने जंगले राखलेली असून, त्यांतील शिकार पकडून ह्या ठिकाणी आणीत. पुढे पुढे तर मीठमसाल्यासाठी सुद्धा प्रत्येक असामीवर काही थोडा आकार बसविण्यांत आला. कोणीही इसम, मग तो राजा असो की रंक असो, त्यास ह्या सार्वजनिक गृहांतच भोजनास यावे लागे; व आपापल्या दिशाचा आकार देणे त्यास प्राप्त असे.

भोजनाप्रमाणेच शयनगृहेही सरकारी असत. त्या ठिकाणी सर्व स्पार्टन लोकांस निजण्यास जावे लागे. ह्याप्रमाणे वयाची साठ वर्षे झाली, की लष्करी नोकरी संपली. मध्यंतरी युद्धप्रसंग नसून फुरसत सांपडल्यास, त्या फुरसतीत कवाडती व शिकार हे घंदे चालत. साठवर्षांनंतरच आयुष्य सरकारची इतर बैठी नोकरी करण्यांत, किंवा लहानांचा सांभाळ करण्यांत खर्च करावे, असा नियम होता. अगदी वृद्धापकाळ आला, म्हणजे समवयस्क लोक एकत्र जमून गोष्टी करून आपला काळ घालवीत. अशा प्रकारची सार्वजनिक भेटीची गृहे प्रत्येक ग्रीक शहरांत बांधलेली होती. स्पार्टामध्ये मात्र त्या गृहांचा उपयोग फक्त वृद्ध झालेल्या सैनिकांस करू देत असत.

स्पार्टन लोकांच्या बायका व मुलीकरितां अशी सार्वजनिक व्यवस्था नव्हती; त्या आपापल्या घरीच राहत, तरी पण त्यांचे शिक्षणही पुरुषांसारखेच कठोर असे. लहानपणी त्यांस तालमैत व्यायाम करावा लागे. कोणत्याही प्रकारचे सौख्य किंवा आराम त्यांस घेऊं देत नसत. पुरुषांप्रमाणेच बायकाही फक्त एक वस्त्र नेसून राहत.

स्पार्टन राजांच्या हातांत अधिकार फारच थोडा असे. साठ वर्षांच्या अठ्ठावीस बऱ्या गृहस्थांची एक सभा नेमलेली असून, तिच्या

हातांत सर्व कारभार असे. ह्या सभेचें अध्यक्षस्थान राजांकडे असे व कधी कधी धर्माध्यक्ष व सेनापति ह्यांसही अध्यक्ष नेमीत असत.

स्पार्टा येथें व डोरियन लोकांच्या इतर सर्व शहरांत, ईफोर नांवाचे सरकारी तपासनीस असत. ते लोकांचें शिक्षण व वर्तन ह्यांवर देखरेख ठेवीत. युद्धप्रसंगी दोनही राजे वारंवार बाहेर जाऊं लागल्यामुळें, राज्याचा सर्व कारभार ह्या तपासनिसांच्याच हातांत गेला. वृद्धमंत्रिसभा व सामान्य लोक ह्यांजमध्यें शिष्टाई करण्याचा त्यांनीं आव घातल्यामुळें, त्यांच्या सर्व सूचना पास होत गेल्या, म्हणून त्यांची सत्ता वाढली. असें होतां होतां राज्यांत त्यांच्या-शिवाय पान हालेनासें झालें.

इकडे स्पार्टाची सत्ताही हळूहळू फारच वाढली. शेजारच्या राजांस स्पार्टाचा मोठा धाक वाटूं लागला. लॅकोनियाला लागूनच नैर्क्रॅत्येस मेसेनिया म्हणून एक प्रांत होता, त्यांतील लोकांस स्पार्टन लोकांनीं जिंकून आपल्या अंमलाखालीं आणिलें. मेसेनियन लोक तरी कांहीं कमी नव्हते. प्रसंग पडला कीं तेही स्पार्टन लोकां-बरोबर दोन हात करीत असत. पुढें त्या दोघांमध्ये युद्धप्रसंग होऊन मेसेनियन लोक जिंकले गेले. हें युद्ध चालू असतां अनेक शहरें धुळीस मिळालीं; देश उद्ध्वस्त झाला, आणि हजारों लोक तलवारीखालीं कापले गेले. ह्याप्रमाणें चाळीस वर्षेपावेतो मेसेनियन लोक स्पार्टाच्या ताब्यांत राहिले. इ. स. पू. ६८५ ह्या वर्षीं आरि-स्टोमिनिस म्हणून मेसेनियाचा एक शूर देशभक्त स्वातंत्र्यासाठीं स्पार्टन लोकांशीं लढण्यास पुढें आला. त्यानें सर्व मेसेनियन लोकांस धीर देऊन युद्धास सिद्ध केलें; व अनेक पराक्रम करून स्पार्टन लोकांस पुष्कळ दमविलें. एके दिवशीं रात्रीं तो एकटाच स्पार्टा शहरांत शिरला. शहरास तटबंदी नव्हती. तेथें भिनव्हा देवीच्या देवळांत जाऊन तिच्या अंगास एक ढाल त्यानें खिळवून दिली; व 'स्पार्टन लोकांपासून मिळविलेल्या लुटीपैकीं ही ढाल मीं देवीस अर्पण केली आहे,' असा लेख तेथें लिहून ठेविला.

सकार्ळां स्पार्टन लोकांनीं ती ढाल पाहिली तेव्हां ते घाबरून गेले. त्यांस असें वाटलें कीं, देवी आपणांस सोडून मेसेनियन लोकांवर कृपादृष्टि करित आहे.

ह्या युद्धांत घडलेल्या अनेक चित्तवेधक गोष्टी लोकांत सांगण्यांत येतात. एक गोष्ट अशी आहे कीं, टिर्टियस नांवाचा अटिका प्रांतांतला एक गृहस्थ होता. तो मूळचा पंतोजी असून शिवाय शूर प्रसंगांचीं कवनें करून लोकांस म्हणून दाखवीत असे. डेल्फाय येथील कौलावरून असें जाहीर झालें होतें कीं, स्पार्टन लोकांस एखादा आथेन्सचा योद्धा सामील झाल्याशिवाय जय मिळावयाचा नाहीं. ह्या कौलास अनुसरून स्पार्टन लोकांनीं आथेन्सकडे विनंती केली कीं, आपणांस एक उत्कृष्ट योद्धा पाठवून द्यावा. आर्केनच्या मनांत स्पार्टाला मदत करावी असें नव्हतें. तथापि अपॉलो रुष्ट होईल ह्या भीतीनें आथेन्सच्या लोकांनीं टिर्टियस यास स्पार्टा येथें पाठवून दिलें. टिर्टियस लंगडा असून त्यास युद्धकलेची माहिती नव्हती; तेव्हां त्याच्या हातून विशेष कांहीं पराक्रम घडेल असें आथेन्सच्या लोकांस वाटलें नाहीं. कोणतीही कथा घेतली तरी डेल्फाय येथील अपॉलोचें भाकीत खरें ठरलेंच पाहिजे, अशा आथेन्सच्या सर्व दंतकथा आहेत. त्याचप्रमाणें टिर्टियस ह्याच्या कवनांनीं व वीर्योत्पादक गाण्यांनीं स्पार्टन फौजेस त्वेष येऊन, त्यांनीं मेसेनियन लोकांस पुनरपि जिंकून टाकिलें.

टिर्टियस यास स्पार्टा येथें कसा मान मिळत असे तें कळत नाहीं. तथापि त्याचीं कवनें स्पार्टन लोकांस फार आवडत; व प्रत्येक शिपाईं रात्रीं भोजन झाल्यावर तीं मोठ्या भक्तीनें म्हणत असे. स्पार्टन व मेसेनियन लोकांचें हें युद्ध सतरा वर्षे चाललें. अखेरीस मेसेनिया प्रांत स्पार्टाच्या कबजांत आला. स्पार्टाच्या ताब्यांतील आर्केडिया प्रांतांत कारी येथें डायाना देवीचा उत्सव दरसाल होत असे. त्या उत्सवांतून एकदां मेसेनियन लोकांनीं कित्येक स्पार्टन मुली पळवून नेल्या. पण त्यांचा सरदार अॅरिस्टोमिनिस ह्यानें स्पार्टन लोकांपासून योग्य दंड घेऊन, त्या मुली त्यांच्या त्यांस परत दिल्या. अशा अनेक

आख्यायिका ह्या युद्धांतल्या प्रचलित आहेत. अॅरिस्टोमिनिस ह्याचा शेवटीं उपाय हरला. तो मेसेनिया सोडून थ्रोड्स बेटांत जाऊन तेथेंच आमरण राहिला. मेसेनियन लोक त्यास फार पूज्य मानीत असत. त्याच्यावर अनेक कविता व आख्यानें केलेलीं असून, त्यांवरून व टिर्टियस ह्याच्या कवनांतून ह्या मेसेनियन युद्धाची हकीगत उपलब्ध झाली आहे.

मेसेनिया जिंकल्यापासून स्पार्टा येथें अनेक घडामोडी झाल्या. अनेक स्पार्टन लोक युद्धांत मरण पावल्यामुळें, त्यांचे हक्क पुष्कळ लॅकोनियन लोकांस देण्यांत आले; तसेंच युद्धांत मरण पावलेल्या लोकांच्या विधवांशीं लग्न करण्याची त्यांस परवानगी मिळाली. त्यामुळें कित्येक कुटुंबें कुलभ्रष्ट झालीं; व ज्यांनीं दुसऱ्या जातीच्या लोकांशीं लग्न केलीं नाहींत, ते आपणास पवित्र समजू लागले. आरंभीं सर्व स्पार्टन लोक सारख्या दर्जाचे होते; पण मेसेनिया जिंकल्यावर त्यांजमध्ये उच्चनीच भाव शिरला. ह्या वरील युद्धांत स्पार्टन लोकांस कॉरिंथची मदत होती. आथेन्सचें आरमार सोलन ह्यानें सुधारण्यापूर्वीं; आरमाराच्या बाबतींत कॉरिंथचा पगडा सर्व ग्रीस देशावर होता. मेसेनियन युद्धाच्या वेळेस कॉरिंथच्या सरकारानें गलबतें बांधण्याच्या कामांत फारच सुधारणा केली. ते मोठमोठीं विस्तृत व उंच गलबतें बांधूं लागले; त्यांवर वल्ह्यांच्या तीन तीन रांगा असत. जुन्या गलबतांना फक्त एकच रांग असे. म्हणून ह्या नवीन गलबतांस ट्रायरीम, म्हणजे तीन रांगांचीं गलबतें, अर्वा नांव मिळालें. पुढें ज्यास्त रांगांचीं गलबतें बांधण्यांत आलीं त्यांसही चार रांगांचीं, पांच रांगांचीं, अशीं नांवें पडत गेलीं

प्रकरण पांचवें.

इ० स० पू० सहाव्या शतकातील

ग्रीक लोकांच्या रीतीभाती.

ह्या वेळीं ग्रीक लोकांची सुधारणा विशेषशी झाली नव्हती. आथेन्स शहर विद्येचें माहेरघर, व कॉरिन्थ शिल्पादि कलांचें आदि-स्थान झालें, तें ह्यापुढें पुष्कळ काळानें झालें. तथापि होमरच्या काळां ग्रीक लोकांची स्थिति होती, त्याहून ते ह्या वेळेस बरेच सुधारलेले होते. लोकांच्या रीतीभाती व एकंदर देशाचा नूर होमरच्या वेळेपासून पुष्कळ पालटला होता. त्यांचीं शहरें पुष्कळ सुरेख झालीं. लोक विटांचीं व दगडांचीं घरे बांधू लागले, व छपरांवर कौलें घालू लागले; तसेंच आंत ऐसपैस जागा करून चांगलें सामानसुमान ठेवू लागले. जमिनीस दगडाची फरशी करून, भिंतीस पांढरा रंग लावू लागले; तरी चित्रविचित्र रंग देऊन घरांस शोभा आणणें त्यास ह्या वेळीं ठाऊक नव्हतें. घरांतील खोल्यांचे दोम पृथक् भाग असत. एक पुरुषांसाठीं व दुसरा बायकांसाठीं. त्या वेळीं आपल्याइकडील रिवाजाप्रमाणें स्त्रिया पुरुषांपासून अलग राहत. स्त्रियांस विशेष सन्मान देण्याचा प्रघात नव्हता. नवरा आपल्या बायकोस सहचारिणी समजे, पण आपल्याहून तिची योग्यता तो कमी मानी. कुटुंबाची देखरेख एवढेंच स्त्रियांचें काम असे. म्हणून स्त्रियांस शिक्षण देऊन त्यांचें मन सुसंस्कृत करण्याची चाल नव्हती. त्या सर्वथैव अशिक्षितच असत.

परपुरुषास भेटण्याची तरुण स्त्रियांना मनाई असे. फक्त बाप आणि भाऊ ह्यांस भेटण्यास हरकत नव्हती. तथापि मोठमोठ्या समारंभ-प्रसंगी पुरुषांच्या मेळ्यांत बायका बाहेर येत असत, अशा मेळ्यांच्या प्रसंगी तरुण पुरुष आपल्या बायका परत करित. मुलीच्या आई-

बापास वर पसंत पडला तर त्याचा विवाह होत असे. त्यांत मुलीची पसंती मात्र कोणी विचारीत नसे. स्पार्टा प्रांतांत स्त्रियांस ज्यास्त मोकळीक होती. तेथें तरुण मुर्लीना पडदा नसून स्वतंत्रपणें फिरण्याची मुभा असे, व त्या सार्वजनिक खेळांत उघडपणें बाहेर येत. तथापि स्पार्टांत मुद्धां विवाहित स्त्रियांना बाहेर पडण्याची मोकळीक नव्हती; अविवाहित मात्र बाहेर पडत.

आथेन्सच्या लोकांस इतर संस्थानांतील स्त्रियांशीं लग्न करण्याची मनाई होती. लग्न एकाच कुटुंबांत जुळविण्यांत येत; कारण एका कुटुंबांतील मुर्लीनें परक्या कुटुंबांतील पुरुषाशीं लग्न केल्यास, तिला स्वतःच्या हक्कांनें प्राप्त झालेली मिळकत नवऱ्याचे कुटुंबांत जाण्याचा संभव होता. अशा प्रकारें एका कुटुंबाची मिळकत दुसऱ्या कुटुंबांत जाऊं नये, म्हणून मुलीला जवळच्या नातेवाईकाशीं लग्न लावणें भाग पडे; मात्र तो इसम तिच्याशीं लग्न लावण्यास खुषी नसेल तर, तिच्याशीं लग्न लावण्याचा हक्क दुसऱ्या नर्जीकच्या पुरुषास प्राप्त होई. हा कायदा इतका कडक असे कीं, एखाद्या स्त्रीचें एकवार लग्न झाल्यावरही, जर जवळचा नातेवाईक तिच्याशीं लग्न करण्याचा हक्क सांगू लागला, तर पहिल्या नयऱ्यास ती आपली बायको व तिची संपत्ति खऱ्या हक्कदारास द्यावी लागे.

कुटुंबांतील संपत्ति सर्व मुलांस सारखी विभागून मिळे; मात्र त्यांत बहिणी असल्यास, त्यांचा लग्नस्वर्च करणें व त्यांचें लग्न जवळच्या नातेवाईकांशीं जुळवून देणें, ह्या गोष्टी त्या भावांस कराव्या लागत. एखादी मुलगी लहानपणापासून पोरकी असून तिला भाऊ नसले व तिजपाशीं द्रव्य नसलें तर, तिचा जो कोणी जवळचा नातेवाईक असे, त्यानें स्वतः तिच्याशीं लग्न लावावें, अगर तिचा हुंडा भरून तिला नवरा पाहून द्यावा, असा कायदा होता. ही हुंडा देण्याची चाल लायकरगस ह्यानें स्पार्टांतून अजीबात काढून टाकिली. त्यामुळें मुलगी कितीही गरीब असली, तरी तिचें लग्न होण्याची अडचण पडत नसे.

ग्रीक लोकांत विवाहविधि असा होता की, वधूवरांचे नाते-वाईक एकत्र जमवून, त्या ठिकाणी वधूवरांच्या देखत लग्नाचा ठराव होई, त्यांतच हुंडा व मुहूर्त ह्यांचा निश्चय होत असे. लग्नाच्या दिवशी सकाळी होमहवन व धर्माविधि होऊन, संध्याकाळी वराची स्वारी वधूच्या घरी तिला घेण्याकरितां येई. नंतर वरात निघे. त्यांत वधूस सुंदर शालू नेसवीत. वराच्या अंगावरही चित्रविचित्र रंगांचा सुंदर पोषाख असे. उभयतांच्या मस्तकांवर शोभिवंत पुष्पमालांचे मुगुट असत. वधूस एका सुंदर रथांत बसवून, तिच्या एका बाजूस वरा, व दुसऱ्या बाजूस वधूचे नातेवाईक बसत. वरातीच्या पुढें सुस्वर तालांत वाद्ये वाजवून देवतांचीं स्तोत्रे म्हणत. गृहप्रवेशाचें द्वार लतापल्लवांच्या गुच्छांनीं शृंगारलेलें असून, तेथें वधूवरांचा प्रवेश होतांच त्यांजपुढें जामिनीवर मिठाई टाकीत. तदनंतर मेजवानी होऊन समारंभ पुरा होई. दुसऱ्या दिवशीं स्नेही मंडळीकडून नजरनजराणे येत, व कुटुंबाच्या नांवनिर्शांत वधूचें नांव लिहिण्यांत येई.

मुलाचा जन्म झाल्यावरही तत्प्रीत्यर्थ त्याचे आईबाप एक माठा समारंभ करीत, व आपल्याकडील बाळंतविड्याप्रमाणें कुटुंबाच्या हितचिंतकांकडून मुलास भेटी येत. मुलगा झालेला असला तर घराला ऑलिव्ह नामक वृक्षांच्या शाखांनीं शृंगार करीत, व मुलगी झाली असली तर तो शृंगार लोकरीचा करीत. संध्याकाळीं एक मेजवानी होई. त्या प्रसंगां होमशाळेंत अग्नीची पूजा करून, जन्मलेल्या मुलास हातांत घेऊन दाई त्या अग्नीस प्रदक्षिणा घाली; व त्याच वेळीं मुलाचें नांव ठेवीत. हें मूल ह्या कुटुंबांतून देवास अर्पण करण्यांत येत आहे, असा ह्या विधीचा अर्थ होता. हा विधि यथासांग झाला ह्याची साक्ष ठेवण्याकरितां, जमलेले सर्व गृहस्थ त्या होमास प्रदक्षिणा घालीत. मुलाचें फक्त एकच नांव ठेवण्यांत येई. ख्रिस्ती लोकांत अनेक नांवे ठेवण्याची चाल आहे, ती ग्रीक लोकांत नव्हती. तें नांव बाप आपल्या पसंतीनें ठेवी; व पुढें कधीं तें फिरवून दुसरें नांव ठेवावेंसें वाटल्यास बापास तसें करतां येत असे.

ग्रीक लोक प्रेतें पुरीत असत. प्रेतसंस्काराचा विधि महत्वाचा असे. मनुष्य मेल्यावर तिसऱ्या दिवशीं सूर्योदयाचे अगोदर हा विधि करीत. उघड्या तिरडीवर प्रेत शुभ्र वस्त्रां गुंडाळून तें स्मशानांत नेत. प्रेताच्या मस्तकावर फुलांचे गुच्छ घातलेले असत. पुरुष असत ते प्रेताच्या पुढें चालत व बायका मार्गे चालत; शिवाय बाजंत्री वाजवून शोकदर्शक भजन म्हणण्याकरितां मुद्दाम बोलवून आणलेले पुष्कळ लोक स्मशानयात्रेवरोवर असत. कधीं कधीं ग्रीक लोक प्रेतें चितेवर जाळीत; व त्यांची रक्षा एका भांड्यांत भरून त्यावर थडगीं बांधीत. तसेंच प्रेतें पुरतांना तीं ते एका मातीच्या पेट्यांत घालून त्यांचें तोंड पूर्वेकडे करून पुरीत. थडगीं बहुधा शहराच्या वेशीजवळ रस्त्याचे बाजूस असत. सुतकाचा पोषाख काळा असून तें एक महिनाभर पाळीत. त्या महिन्यांत कुटुंबांतील माणसें एकांतांत राहत; बाहेर समाजांत येत नसत.

ह्या वेळचा ग्रीक लोकांचा पोषाख पहिल्यासारखाच होता; त्यांत विशेष फरक झाला नव्हता. आथेन्स व दुसऱ्या कित्येक शहरांतील उंच प्रतीचे लोक बाह्यांचा लांब अंगरखा अंगांत घालून त्यावर धोतर लपेटून घेत. पण सर्वसामान्य पोषाख म्हणजे आंखूड विनहाताचें जाकिट असे; त्यास चिटन असें नांव आहे. पुरुषांचें मुख्य वस्त्र धोतर असे. बायका शालू नेसत, ते पुरुषांच्याहून मोठे लांबलचक व बारीक असत. त्यांवर कधीं कधीं कशीद्याचें किंवा जरीचें काम केलेलें असे. तसेंच बायकांचीं जाकिटे सुंदर पातळ वस्त्रांचीं असून, त्यास कोंपरापर्यंत बाह्या असत; म्हणजे त्या एक प्रकारच्या आपल्याकडील चोळ्याच होत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

वस्त्रें विणण्याची कला ग्रीक लोकांस पूर्वीपासून येत होती. प्रत्येक कुटुंबांत माग असे; त्यावर कुटुंबास पुरे इतकें कापड ते गुलामांकडून विणवून घेत. तसेंच सुटी लोकर सारखी दाबून बुरणुसासारखें कापड करणें त्यांस ठाऊक होतें. अशा प्रकारच्या दाबीव लोकरीच्या बुरणुसाच्या टोप्या प्रवासी लोक, गुराखी, व शेतकरी वापरीत असत.

ग्रीक लोक आपल्या जमिनी वर्षातून तीन वेळ नांगरीत. त्यांचे नांगर अनेक तऱ्हेचे पण साधे असत. शेतावरच एक उंचवट्यावर खळी करून त्यांत ते सर्व धान्य मळीत. धान्य मळण्याचें काम केव्हां केव्हां यंत्राने करीत, घ केव्हां केव्हां गुरांच्या पायांखाली मळीत. धान्य दळणें तें दगडी उखळांत कुटून बारीक करीत, किंवा दगडी जातींही त्यांजपाशीं असत. ह्या जातींवर दळण्याचें काम स्त्रीजातीच्या गुलामांकडून करवीत.

अँटिका प्रांताची जमीन गव्हांच्या पिकास योग्य नव्हती. व्यापार मुख्यतः धान्याचा चाले, व त्यापासन सरकारसाऱ्याची बरीच प्राप्ति होई. धान्यसंबंधी कायदे मोठे कडक असत. धान्यविक्रीचे दर सरकार ठरवी. त्या दरांहून महाग दरानें धान्य विकून ज्यास्त फायदा व्यापाऱ्यांनीं केल्यास, त्यांस मरणाची शिक्षा होत असे. अँटिका प्रांतांत जेवढें धान्य उत्पन्न होई, तेवढें सर्व आथेन्स येथेंच आणून विक्रीवें लागे; व परदेशाहून आणलेल्या धान्यापैकी निदान दोन-तृतीयांशाची विक्री आथेन्स येथेंच करावी, असा कायदा होता. अँटिकांतले उत्पन्नाचे मुख्य जिन्नस तेल आणि दारू हे असत. द्राक्षांचे मळे व ऑलिव्ह नांवाच्या तेलफळाचीं शेते ह्यांनीं सर्व प्रांत भरलेला असे. बागाईत त्यांस ठाऊक नव्हतें; तसेंच सुंदर बागा करण्याची त्यांस माहिती नव्हती. मात्र सार्वजनेक उत्सवप्रसंगीं पुष्प-माळा करण्यासाठीं गुलाब, कमळ व इतर सुवासिक फुलझाडे ते लावीत असत.

अपॅट्यूरिया नांवाचा एक उत्सव दरसाल आथेन्स येथें होत असे. वर्षांत जन्मलेल्या सर्व मुलांस नागरिकत्वाचे हक्क देण्यासाठीं हा उत्सव करीत. तो तीन दिवस चाले. पहिल्या दिवशीं सर्व लोक एकत्र जमून सायंकाळीं ग्रामभोजन घालीत. दुसऱ्या दिवशीं मंदिरांत जाऊन बळी वगैरे देत. तिसऱ्या दिवशीं सर्व भाईवंद (गोत्रज) एकत्र जमत. तेथें बाप आपलें नवीन भूल हातांत घेऊन आपल्या गोत्रजांपुढें आणी; व 'ह्यास नागरिकाचें स्वातंत्र्य देण्यास हरकत आहे काय?' असा प्रश्न विचारी. त्यावर कोणीं हरकत घेतली

नाही तर, त्या मुलाचें नांव नागरिकांच्या पटांत दाखल करीत. तसेंच कुळदेवतेस बकरा किंवा मेंढा बळी देत. अशा प्रकारें हा उत्सव तीन दिवस मोठ्या थाटानें चाले; त्यांत मुलांकडून सुस्वर पदें म्हणवीत; व ज्यांचें गायन उत्तम ठरे, त्यांस बक्षिसें देत. आथेन्सचा नगरवासी होण्यांत ग्रीक लोकांस केवढें भूषण वाटे हें ह्या उत्सवावरून व्यक्त होतें.

ह्याशिवाय ग्रीक लोकांचे धार्मिक महोत्सवही अनेक होते. त्यांत सर्व राष्ट्रांचे असे चार मुख्य उत्सव असून, त्या सर्वांत, ऑलिंपिया येथील कसरतीचे खेळ, हा अत्यंत महत्त्वाचा होता. हा उत्सव चार वर्षांतून एकवार एलिसच्या मैदानांत ऑलिंपिया येथें जुपिटरच्या प्रीत्यर्थ होत असे. ह्या महोत्सवावरूनच चार वर्षांची कालगणना ग्रीक लोकांत सुरू झाली; तीस 'ऑलिंपियाड' असें नांव आहे. एलिसचा राजा व स्पार्टाचा कायदेपीडित लायकरगस ह्या दोघांनी इ. स. पू. ७७६ ह्या वर्षी, मध्यंतरी बरेच दिवस बंद पडलेले हे ऑलिंपियाचे खेळ पुनरपि सुरू केले, त्या वेळेपासून ही वर्षगणना सुरू झाली. ह्यावरून पहिला ऑलिंपियाड इ. स. पू. ७७६ च्या ग्रीष्मऋतूपासून ७७२च्या ग्रीष्मऋतूपर्यंत समजला जातो.

ऑलिंपियाचा व इतर महोत्सव राष्ट्रदृष्ट्या ग्रीक लोकांस फार महत्त्वाचे वाटत. ह्या उत्सवासाठीं निरनिराळ्या संस्थानांतील लोक एकत्र जमत, त्यायोगें त्यांमध्ये एक प्रकारचा ऐक्यभाव कायम राहत असे. युद्ध चालू असलें तरी, ह्या उत्सवाच्या वेळेस तें तहकूब राहत असे; व उत्सवांची जागा पवित्र समजल्यामुळें तेथें युद्धसंपर्क पोचत नसे. उत्सव संपल्याशिवाय युद्धासाठीं उत्सवाच्या प्रांतांत शिरण्याची उभय पक्षांस मनाई असे.

ग्रीस देशांतील निरनिराळ्या संस्थानांतून ह्या उत्सवास प्रतिनिधि पाठाविण्यांत येत असत. ते प्रतिनिधि अशा प्रसर्गां मोठी चढाओढ करून विशेष थाट करीत, व मौल्यवान नजराणे आणीत, ऑलिंपिया येथील मुख्य मंदीर एटिस नांवाच्या पवित्र राईत होतें. उत्सवास आलेला प्रत्येक इसम तेथील देवापुढें आपापली भेट आणून टेवी,

व पुजाऱ्यांस दक्षणा देई. एक पुजारी देवद्वारी उभा राहून दर्शनास आलेल्या प्रत्येक यात्रेकरूवर लॅरेलच्या पानांनी अभिषिचन करी. ऑलिंपियाच्या खेळांत प्रथम फक्त पार्यां धावण्याच्या शर्यती होत; पुढें पुढें कुस्त्या, उड्या मारणें, कडांचे खेळ, वज्रमुष्टी, सांग (फेंकून मारण्याचा भाला) फेंकणें, रथांच्या व गाड्यांच्या शर्यती, इत्यादि खेळ सुरू झाले. इराणी लोकांनी ग्रीस देशावर प्रथम स्वारी केली, त्यापूर्वी हा उत्सव एकच दिवस चाले; त्या स्वारीनंतर तो पांच दिवसांचा झाला. ऑलिंपियाचे खेळांत मोठमोठ्या दर्जाचे लोक सामील होत. जय मिळविण्याविषयी मोठी स्पर्धा चाले, व विजय संपादणारास नाना तऱ्हेचे बहुमान मिळत. देवाच्या पवित्र राईतील ऑलिव्ह झाडाची फांदी तोडून तिचा तुरा शिरोभूषण म्हणून त्यास देण्यांत येई; आणि ज्याप्रमाणें राजाच्या नांवाचा जयघोष करित चोपदार ललकारतात, त्याप्रमाणें विजय संपादणाऱ्याचा जयघोष करित. एखाद्या मोठ्या बादशहाप्रमाणें त्याची स्वारी काढून त्यास आपल्या नगरास पांचवीत.

ऑलिंपियाप्रमाणेंच पायथियन खेळही प्रसिद्ध होते. ते डेल्फाय येथें दर तीन वर्षांनी होत, व त्यांचा रचना बहुतेक ऑलिंपियाप्रमाणेंच असे. मात्र पुढें पुढें ह्या उत्सवांत गायनकलेचीही परीक्षा घेऊन बक्षिसे देण्याचा प्रघात पडला.

ह्यांशिवाय नीमियन नांवाचा राष्ट्रीय उत्सव दर ऑलिंपियाडच्या दुसऱ्या व चवथ्या वर्षी, आणि इस्थमियन नांवाचा उत्सव ऑलिंपियाच्या पहिल्या व तिसऱ्या वर्षी होत असे. नीमियन उत्सव पिलॉपोनिशन संस्थान आर्गोस यांतील नीमिया शहरां व इस्थमियन उत्सव कॉरिन्थ येथें होई. ह्या ठिकाणच्या खेळांत अनेक मेळे जमून त्यांची गाणी होत असल्यामुळें, मोठी गंमत उडे; आणि मेजवान्या, बळी, स्वाऱ्या व मेळे इत्यादि सर्व सामाजिक प्रकारांनी त्यांस मोठें महत्त्व आलेलें होतें. सर्व प्रकारच्या उत्सवांत मोठमोठ्या जत्रा भरत, त्यांत नाना प्रकारचे जिन्नस विक्रीसाठी मांडलेले असून, शिवाय सर्व लोकांच्या करमणुकीचेही अनेक प्रकार चालत.

उदाहरणार्थ, एक बकऱ्याचें कातडें पसरून त्यावर तेल ओतून तें सुळसुळीत करीत, व त्याजवर न पडतां जो नाच करून दाखवील त्यास तें कातडें बक्षीस मिळत असे.

ह्यांशिवाय लहान लहान उत्सव अनेक होते. डायोनिशिया नांवाचा एक उत्सव सर्व खेडेगांवांतून वर्षांतून चार वेळां होत असे. तो बॅकस म्हणजे काम-देवाच्या सन्मानार्थ होता. ह्या उत्सवांत मद्यपान व दंगा अतोनात चालू झाला. अशा प्रकारच्या तमाशांत अनेक गांवढळ लोक नानाप्रकारचीं सोंगें घेऊन नाचत. कांहीं लोक वनदेवांचीं सोंगें घेत, व कांहीं स्त्रियांचीं सोंगें घेऊन वनदेवता होत. ह्या डायोनिशिया उत्सवाची उत्पत्ति मद्य तयार करण्याच्या कामा-मुळें झाली; व तो धान्य कापण्याच्या दिवसांत होत असून, त्यांत गुलाम व सर्व लोक सामील होत असत. हा आपल्याकडील शिमग्यासारखाच असे.

ग्रीक लोकांत अनेक गुप्त मंत्र व पूजाविधि चालू असत. असले प्रकार रात्रीच्या वेळीं एकांत जागेंत करण्यांत येत. त्यांत थोड्याच लोकांचा प्रवेश असे; व त्यांस सर्व प्रकार गुप्त ठेवण्याची शपथ घ्यावी लागे. अशा प्रकारचे विशेष प्रसिद्धीस आलेले प्रकार म्हटले म्हणजे, अँटिकांतील इल्युसिस शहरचे होत. डोरियन लोकांचा प्रवेश ग्रीस देशांत झाला, तेव्हांपासून हे गुप्त पूजेचे प्रकार सुरू झाले असें म्हणतात. त्या लोकांत प्राचीन काळीं जे धर्मप्रचार होते, ते पुढें सतत चालू ठेवण्याच्या उद्देशानें हे गुप्त प्रकार सुरू झाले. पुढें पुढें त्यांच्या देवता ठरल्या, व त्या देवतांची पूजा ह्या गुप्त विधीनें होऊं लागली. परंतु ज्यांचा त्या अंतर्मंडळांत प्रवेश असे, तेवढ्यांसच त्यांतील इंगित कळे. त्यांतील एकंदर प्रकार इतका गुप्त ठेवण्यांत येत असे कीं, त्यांचा खरा उद्देश व खरा विधि ह्यांविषयीं कांहींच माहिती उपलब्ध नाहीं.

प्रकरण महावं.

सोलनपासून इराणी युद्धापर्यंत.

(इ० स० पू० सहावें शतक.)

सोलननें राज्यकारभार सोडल्यावर तीन गृहस्थ त्याकरितां भांडूं लागले. त्या भांडणांत पिझिस्टेटस ह्यास जय मिळून तो कारभार पाहूं लागला. हा पूर्वी सोलनचा दोस्त असून अत्यंत लोकप्रिय होता. त्यानें आथेन्स शहराची पुष्कळ सुधारणा केली; व नाना तऱ्हेच्या भव्य व सुंदर इमारती बांधून शहरास शोभा आणिली. ह्या इमारतींत अपॉलोचे देऊळ व लायसियम नांवाची कसरतशाळा ह्या दोन विशेष प्रसिद्ध होत्या. ग्रीक लोकांत कसरतीचें माहात्म्य विशेष असून, तिचें शिक्षण सर्वास देण्यांत येत असे. लायसियम शाळेचे अनेक मोठमोठे भाग होते. सभोवार झाडी व बागा होत्या. त्या ठिकाणीं आथेन्सचीं मुलें कसरतीचे खेळ व व्यायाम करण्याकरितां येत. पुढें काहीं शतकांनीं लायसियमच्या इमारतींत विद्वान तत्त्ववेत्ते व कवि वगैरे राहूं लागल्यामुळें, तें विद्यापीठ बनलें.

आथेन्स येथें पिझिस्टेटसनें नवीन सुधारणा केल्या, त्यांकरितां त्यास लोकांवर कर बसवावा लागला. हा कर जमिनीतील उत्पन्नाच्या एकदशांश असून, त्यामुळें लोकांत पुष्कळ असंतोष उत्पन्न झाला. उदाहरणार्थ, एकदां पिझिस्टेटस खेडेगांवांतून फिरत असतां, एक शेतकरी काहीं नापीक जमिनींत काम करतांना त्यास दिसला. त्याजला आपल्या नोकराकरवीं पिझिस्टेटसनें विचारिलें, 'ह्या जमिनीचें उत्पन्न काय आहे?' त्यावर शेतकरी रागावून बोलला, 'उत्पन्न होय? श्रम व त्रास; पिझिस्टेटसचा कर मिळाला म्हणजे झालें; मग मला काय पर्वा?' त्याचें हें चोख उत्तर ऐकून पिझिस्टेटसनें त्यास कर माफ केला.

ग्रीक इतिहासांत पिझिस्ट्रेटस ह्यास आथेन्सचा 'टायरंट' म्हणतात. टायरंट शब्दाचा अर्थ हल्ली 'क्रूर व जुलमी राज्यकर्ता' असा आहे. तो त्या वेळी नव्हता. ग्रीक भाषेंत टायरंट 'म्हणजे स्वतःच्या हुशारीनें सर्व राज्यसत्ता संपादन करून स्वतःच्याच इच्छेनें राज्य कारभार हांकणारा गृहस्थ' असा होता. म्हणजे ग्रीक लोकांचा टायरंट सज्जन व परोपकारी असू शके; व पिझिस्ट्रेटस तशा प्रकारचा होता हें इतिहासावरून व्यक्त होत आहे. पिझिस्ट्रेटसनें असा एक कायदा केला कीं, युद्धांत पंगू झालेल्या सर्व लोकांस सरकारानें पोसावें. पिझिस्ट्रेटसनें विद्येच्या प्रसारार्थ पुष्कळ यत्न केले. ग्रीस देशांतील पहिलें वाचनालय त्यानेंच स्थापिलें. होमर आशिया खंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर निपजला, त्याचीं कवनें त्या ठिकाणीं प्रचलित होती; तीं ग्रीक लोक तेथें वसाहत करण्यास आले, त्यांनीं आपल्याबरोबर स्वदेशीं परत आणिलीं. तीं सर्व एकत्र करून लिहून ठेवण्याचें काम पिझिस्ट्रेटस ह्यानें केलें. ग्रीक लोकांनीं आशियाच्या किनाऱ्यावर जाऊन निरनिराळ्या वेळीं वसाहती केल्या, हा प्रकार मागे आलाच आहे. आशियांतील ह्या वसाहतींस आयोनिया अशी संज्ञा होती. आयोनियांत तेरा ग्रीक नगरसंस्थांनांचा समावेश होता. त्याचप्रमाणें इटलीच्या दक्षिणकिनाऱ्यावर व सिसिली बेटाच्या किनाऱ्यावर ग्रीक लोकांनीं वसाहती केल्या होत्या. तथापि हे सर्व लोक आरंभीं ग्रीस देशांतून बाहेर गेले. ग्रीक लोकांनीं इजिप्त देशांतही आपल्या वसाहती केल्या होत्या.

चित्रकला व मातीचे पुतळे करण्याची कला प्रथम कॉरिन्थच्या लोकांनीं विशेष प्रसिद्धीस आणिली असें म्हणणात. पण कॉरिन्थबरोबरच आर्गोस, ईजीना, व्होड्स आणि क्रीट ह्या ग्रीक संस्थानांत वरील कलांची अभिवृद्धि झालेली होती ह्यांत संशय नाहीं.

पिझिस्ट्रेटस कारभार करीत असतां, डेल्फायचें मंदीर जळून गेलें. तें पुनरपि बांधण्यासाठीं डेल्फायच्या लोकांनीं वर्गण्या गोळा करण्यास सर्व ग्रीक संस्थानांत आपले वकील पाठविले; व स्वतः एकचतुर्थीश खर्च सोसण्याचें कबूल केलें. सर्व संस्थानांतून पुष्कळ

वर्गणी जमा झाली. इजिप्टचा राजा अमासिस ह्याने सुद्धा वर्गणी पाठविली. अशा रीतीने डेलफायचे मंदीर पहिले साध्या दगडाचे होते, ते आतां आरसपानी दगडाचे झाले. ह्या मंदिरास तीनशें टॅलेंट म्ह० पंधरा लाख रुपये खर्च झाला. पिझिस्ट्रेटस इ. स. पू. ५२७ वे वर्षी मरण पावला.

तदनंतर पिझिस्ट्रेटसचे दोन मुलगे हिपियास आणि हिपार्कस (Hippias and Hipparchus) हे कारभार पाहू लागले. ह्या दोघां भावांनीं बापाचाच कित्ता वळवून लोकोपयोगी कामे केलीं व विद्याकलांस उत्तेजन दिलें. अनाक्रिऑन (Anacreon) व सायमोनाइड्स (Simonides) ह्या कवींस त्यांनीं आथेन्स येथे मुद्दाम आणून ठेविले. दोन वर्षे कारभार केल्यानंतर ह्या दोघां बंधूस ठार मारण्याचा एक गुप्त वेत आरिस्ट्रोजिटन (Aristogiton) अणि हार्मोडियस ह्या दोघांनीं केला. तो सिद्धीस गेला तर राज्यकारभार स्वतःचे हातीं घेण्याचा त्यांचा विचार होता. आथेन्स येथे मिनर्व्हा देवीच्या सन्मानार्थ पॅनाथिनी (Panathenæ) नांवाचा उत्सव होत असे, त्याप्रसंगीं सर्व लोक भाले व ढाल घेऊन मेळ्यांत येत. त्या उत्सवांत हा वरील वेत उरकून घ्यावयाचा होता. त्यांत हिपार्कस ठार झाला, पण हिपियस वांचला; आणि त्यानें मुख्य मुख्य कटवाल्यांस पकडून ठार मारिले. ह्यापुढे त्यानें चार वर्षे कारभार केला, तो लोकांस नापसंत होऊन त्यांनीं त्यास अधिकारावरून काढिले आणि सर्व कुटुंबासह हद्दपार केले.

तदनंतर क्लाइस्थेनिस (Cleisthenes) हा राज्यकारभार पाहू लागला. त्यानें पुष्कळ सुधारणा केल्या, त्यांत विशेषतः बड्या लोकांचे वजन मोडून मध्यम व कनिष्ठ वर्गीच्या लोकांस वर आणण्याचा त्याचा रंग होत. प्राचीन काळचे लोकांचे चार वर्ग होते, ते त्यानें मोडून दहा नवीन वर्ग बांधिले. ह्या दहांपैकी प्रत्येकाचे आणखी दहा दहा पोटविभाग करून त्यांस डेमीस अशी संज्ञा दिली. डेमीत नगर किंवा खेडे यांचा समावेश होत असे. प्रत्येक डेमीवर डेमार्क (Demarch) नांवाचा एक अंमलदार त्यानें नेमिला.

सर्व डेमीची समा भरवून सार्वजनिक प्रश्नांचा निकाल करणें, आपापल्या हद्दींत बंदोबस्त ठेवणें, व सर्वांनी आपल्या जमिनीचा सारा वेळच्या वेळीं भरला कीं नाहीं हें समजण्याकरितां खातेदारांची नोंद ठेवणें, हीं कामें डेमार्कचीं होतीं.

सर्व प्रकारच्या करांचा इजारा किंवा मक्ता एका इसमास देण्याची आथेन्स येथें वहिवाट होती. एक इसम किंवा अनेक इसमांचें एक मंडळ मक्तेदार ठरवून, त्यांजपासून ठरीव रकम घेऊन कराचा वसूल करण्याचा संपूर्ण मक्ता त्यांस देण्यांत येत असे. रस्त्यांची दस्तुरी, मालावरील जकात वगैरे झाडून साऱ्या उत्पन्नाच्या बाबी मकत्यानें देत असत. जमीनमहसुलाचा मात्र मक्ता नव्हता. वरच्या शिवाय सर्व प्रकारच्या आयात व निर्गत मालावर शेंकडा दोन टक्के जकात होती; व गुलामांवर एक कर होता. परस्थांस आथेन्स येथें येऊन राहवयाचें असल्यास त्याबद्दल त्यांस कर द्यावा लागे; तसेंच सार्वजनिक बाजारांत मालाची विक्री करण्याबद्दलही कर होता.

नगरवासी म्हणून ग्रीक लोकांचे हक्क होते, त्यांत क्लाइस्थेनिसनें पुष्कळ बदल केला. सर्व स्वतंत्र लोक, वरेचसे परदेशी, व वरचढ दर्जाचे गुलाम, ह्या सर्वास त्यानें नगरवाशांचे हक्क दिले. राज्यकारभार हांकरणारी सेनेट सभा होती, तींत, प्रत्येक जातीचे पन्नास ह्याप्रमाणें नवीन केलेल्या दहा जातींचे मिळून पांचशें सभासद असवे, अशी व्यवस्था केली. या पांचशें असामींपैकीं प्रत्येक पन्नासांनीं छत्तीस दिवस काम करावें; व त्यांनंतर दुसऱ्या पन्नासांनीं, ह्या प्रमाणें वर्षभर कारभार चालावयाचा होता. ग्रीक लोकांचें वर्ष चांद्रमानाचें म्हणजे ३५४ दिवसांचें होतें, त्यास अनुसरून वर्षाचे दहा भाग करून हे दिवस ठरविलेले होते.

ह्या पन्नास सभासदांस प्रायटेन्स अशी संज्ञा होती. खजिन्याची व्यवस्था, व परराष्ट्रीय वकिलांशीं वाटाघाट करून तह वगैरे ठरविणें, हीं ह्या प्रायटेन्सचीं मुख्य कामें होतीं. पण युद्ध सुरू करणें व चाललेलें युद्ध बंद करणें, असलीं महत्त्वाचीं कामें प्रायटेन्स हे राष्ट्रीय

सभेकडे पाठवीत असत. राष्ट्रीय सभेतील गरीब सभासदांस पगार देण्याचा सोलननेच कायदा केला होता.

जुलमी व दुष्ट लोकांस हद्दपार करण्याचा एक चमत्कारिक प्रकार ह्या वेळीं चालू झाला. कोणीही इसम स्वराष्ट्रद्रोही आहे असा वहीम आल्यावर, त्याचा तपास न करितां किंवा त्यास गुन्ह्याची वर्दी न देतां, ह्या कायद्यानें त्यास हद्दपार करणें सुलभ पडत असे. त्यासाठीं राष्ट्रीय सभेचें आवार कठडा घालून बंद करित. ह्या कठड्यास दहा जार्तींच्या लोकांस आंत येण्याकरितां दहा दारें ठेवीत. त्यांतून सर्व जार्तींचे लोक आंत गेले, म्हणजे प्रत्येकानें ज्यास हद्दपार करावयाचें असेल, त्याचें नांव एका शिंपीवर लिहून, ती शिंप एका मोठ्या भांड्यांत टाकावयाची, असा निर्बंध होता. संध्याकाळीं सर्व लोकांच्या शिंपा जमा झाल्या, म्हणजे त्या मोर्जात, व त्यांची संख्या सहा हजार भरली तर त्या इसमास दहा वर्षे पावेतो हद्दपार करण्यांत येत असे. हा प्रकार क्लाइस्थेनिसनेच प्रथम सुरू केला असें म्हणतात. ह्या शिक्षेची बजावणी प्रथम क्लाइस्थेनिसवरच झाली.

क्लाइस्थेनिस कारभार पाहत असतां आथेन्स आणि स्पार्टा ह्यांचें युद्ध जुंपलें. क्लिओमेनिस नांवाचा स्पार्टाचा राजा होता, त्यानें मोठी फौज घेऊन आथेन्सवर स्वारी केली, आणि तेथील किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां आथेन्सच्या लोकांनीं निकरानें लढून तीन दिवसांत किल्ला परत घेतला. म्हणून क्लिओमिनिस यास परत जावें लागलें. पुढें क्लिओमिनिस ह्यानें कॉरिन्थियन व त्रिओशियन लोकांची मदत घेऊन दुसऱ्या बाजूनें आथेन्सवर स्वारी केली. त्याजबरोबर लढण्यासाठीं आथेन्सचे लोक तयार होऊन आले. इतक्यांत स्पार्टन लोकांनीं चालविलेलें हें युद्ध गैर आहे, असें कॉरिन्थियन लोकांस वाटून, त्यांनीं स्पार्टाचा पक्ष सोडिला. तेव्हां एकट्या त्रिओशियन लोकांचा आथिनियन फौजेनें तेव्हांच पराभव केला. त्रिओशियन लोकांस चाल्सिडियन लोकांची मदत होती. त्यांचाही पराभव होऊन, त्यांस आपला बराच मुद्रख आथेन्सला द्यावा लागला. त्या

मुलखांत आपल्या लोकांची वसाहत करण्याकरितां अँटिका प्रांतांतून चार हजार कुटुंबें चाव्हिसडियांत पाठविण्यांत आलीं. ग्रीस देशांत ग्रीक संस्थानानें स्थापिलेली पहिली वसाहत हीच होय.

आथेन्सचा कारभार क्लाइस्थेनिस पाहत होता, त्यास काढून हिपियस यास पुनः कारभार देण्याची खटपट स्पार्टाचा राजा क्लिओमिनीस ह्यानें केली. पण ह्या कार्मी त्यास इतर संस्थानांचें साह्य हवें होतें तें मिळालें नाहीं. तेव्हां हिपियस ह्यानें इराणचा राजा डरायस हिस्टास्पिस ह्याजकडे संधान बांधून त्याची मदत मागितली; व आपणास आथेन्सचा कारभार मिळाल्यास, आपण हें सर्व संस्थान इराणचे स्वाधीन करूं असें हिपियसनें कवूल केलें. त्यावरून डरायसनें आथेन्सच्या सरकारास असा हुकूम पाठविला कीं, 'आथेन्सचा कारभार एकदम हिपियसचे हवाली करावा.' आथीनियन लोकांनीं हा हुकूम गुंडाळून ठेवून इराणशीं लढण्याची तयारी केली.

प्रकरण सातवें.

—:∞:—

इराणी युद्ध.

आरंभापासून सलामिसच्या लढाईपर्यंत.

(इ. स. पू. ४९२-४८०).

इराणांत जे पराक्रमी राजे झाले त्यांत डरायसची गणना आहे. त्याच्या राज्याचा विस्तार पश्चिमेस ईज्यनसमुद्र व पूर्वेस सिंधुनद, तसेंच उत्तरेस सिथियन मैदान व दक्षिणेस इजिप्तची नीलनदी, एवढा होता. त्याच्या राज्याचे एकंदर वीस सुभे किंवा प्रांत होते. प्रत्येक प्रांतांवर सत्रप नांवाचा एक अधिकारी असे. ह्या सत्रपांची राहणी व अम्मल एखाद्या स्वतंत्र राजासारखा होता. आशियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर ग्रीक लोकांच्या वसाहती होत्या, त्या वसाहतींच्या

प्रदेशास आयोनिया असं म्हणत. तेथचं मुख्य शहर मायलिटस म्हणून होतें. ह्या वसाहतींवर वस्तुतः डरायसचाच ताबा होता. वसाहतींतील ग्रीक लोकांस खुष ठेवण्यासाठी तेथचा सत्रपही डरायसनं ग्रीक जातीचाच नेमिला होता; परंतु एवढ्यानं ग्रीक लोक संतुष्ट होणारे नव्हते. त्यांस इंगणचा अंमल नको होता. अरिस्टागोरास नामक मायलिटसचा ग्रीक सत्रप होता, त्यासच मुख्य करून, आशियांतील सर्व ग्रीक लोकांनी डरायसचा अंमल झुगारून देण्याच्या हेतूने बंड सुरू केलें.

अरिस्टागोरास स्पार्टाचा राजा क्लिओमिनिस याजकडे मदत मागण्याकरितां गेला. डरायसच्या राज्यविस्ताराविषयी क्लिओमिनिसची खात्री करण्याकरितां अरिस्टागोरासनं आपल्याबरोबर एक पृथ्वीचा नकाशा तयार करून नेला होता. हा नकाशा कांसधातूच्या पटावर ओवडधोवडच काढलेला असून, त्यावर नद्यांचे प्रवाह व समुद्राचे आकार त्या वेळच्या माहितीनुरूप दाखविलेले होते. डरायसच्या राज्याचा विस्तार व त्यांची शक्ति ह्यांची क्लिओमिनिसला बरोबर कल्पना यावी एवढाच ह्या नकाशाचा उद्देश होता. युरोपांत झालेला पहिला नकाशा हाच होय.

अरिस्टागोरासला क्लिओमिनिसची मदत मिळाली नाहीं. त्यानें क्लिओमिनिसला ह्या मदतीबद्दल अडीचलाख रुपये देऊं केले, तथापि उपयोग झाला नाहीं. उलट त्यास राजानें स्पार्टातून घालवून दिलें. असं सांगतात कीं, अरिस्टागोरासनं पैशाची लालूच दाखवितांच क्लिओमिनिसचा निश्चय डळमळूं लागला होता; इतक्यांत गोगो (Gorgo) नांवाची क्लिओमिनिसची आठ वर्षांची मुलगी होती, ती बापास म्हणाली, “बाबा, चला येथून निघून जा. नाहीं तर आपणास पाप लागेल.” हे शब्द ऐकतांच क्लिओमिनिस उठून चालता झाला.

अरिस्टागोरासनं आपला वकील आथेन्स येथेंही पाठविला होता. हिपियस यास आथेन्सचा कारभार द्यावा असा इराणी राजाचा हुकूम आथेन्सला येऊन पोचला, त्याच वेळेस हा वकीलही

येऊन पांचला. तेव्हां आयोनियाच्या ग्रीक लोकांस मदत करण्याचा आथेन्सच्या लोकांनी एकदम निश्चय केला; व अत्यंत त्वरा करून वीस लढाऊ जहाजे तयार केली. यूबिया बेटांत इरिट्रिया नांवाचें संस्थान होतें, तेथून पांच जहाजे आलीं. ह्या सर्व आरमारानें मिळून इराणी मुलखावर हल्ला करून सार्डिस शहर जळून टाकिलें. पुढें एक लढाई झाली, तींत इराणी लोकांस जय मिळाला, व आथीनियन लोक युद्ध सोडून परत स्वदेशीं आले.

आयोनियन लोकांबरोबर डरायस सहा वर्षे लढत होता. अखेरीस त्यानें ग्रीक लोकांचें मुख्य शहर मायलिटस हस्तगत केलें; व जे ग्रीक लोक त्याच्या हातांत जिवंत सांपडले त्यांस पकडून त्यानें तैग्रीसनदीच्या मुखार्शी नवीन वसाहत करण्यास पाठविलें. त्यानंतर आशियांतील सर्व ग्रीक शहरे एकामागून एक इराणच्या हस्तगत झालीं. तेणेंकरून आशियांतील ग्रीक लोकांस जिंकण्याचा डरायसचा संकल्प पुरा झाला.

पण एवढ्यानेंच डरायस स्वस्थ बसला नाहीं. सार्डिस शहर जाळल्याबद्दल आथिनियन व इरिट्रियन लोकांचा सूड घेण्याकरितां आथेन्सवर स्वारी करण्याची त्यानें तयारी केली. “आमचा ताबा तुम्हांस कबूल आहे याची खूण म्हणून आलेल्या जासुदाबरोबर माती आणि पाणी पाठवून द्या, ” असे निरोप डरायस यानें सर्व ग्रीक संस्थानांस पाठविले. थोडस आणि ईजीना ह्यांनीं ही बेअदबी सहन करून, इराणी राजाचें मागणें कबूल केलें; पण आथेन्स आणि स्पार्टा ह्यांनीं तें जुमानलें नाहीं. क्लिओमिनिस आपली फौज घेऊन एकदम ईजीनावर आला; तें संस्थान जिंकून त्यानें आपल्या हस्तगत केलें, आणि तेथील लोकांपासून असें वचन घेतलें कीं, आपण शत्रूस जाऊन मिळणार नाहीं. ह्या ईजीनार्शां लढतांना क्लिओमिनिसनें अत्यंत क्रूरपणाचें आचरण केलें. तेथची राजधानी आरगॉस येथील देवाच्या राईत कांहीं लोक भिऊन लपून बसले होते, सत्रव क्लिओमिनिसनें तीं राई जाळून टाकिली. पुढें लवकरच वेड लागून क्लिओमिनिसनें आत्महत्या केली. देवाची राई जाळल्याबद्दल

देवास राग येऊन त्यानें अशा प्रकारें क्लिओमिनिस ह्यास शिक्षा केली, असें ग्रीक लोक म्हणूं लागले.

इकडे इराणी लोकांनीं मोठें आरमार घेऊन ग्रीसवर स्वारी केली. रस्त्यांत त्यांनीं अनेक बेटें हस्तगत केलीं; व यूनिया येथें येऊन इरिट्रियाला वेढा घातला. नंतर तें शहर हस्तगत करून इराणी लोकांनीं जाळून टाकिलें. पुढें इराणी लोक जहाजांतून अटिका प्रांतांत येऊन मारेथानच्या मैदानांत तळ देऊन राहिले. त्यांजवरोबर सामना देण्यास प्रॅट्रियांतले ग्रीक लोक आले. स्पार्टाची मदत मागण्याकरितां त्यांनीं धांवते जासूद पाठविले. हे जासूद दाडशें मैल अंतर ४८ तासांत चालून गेले. निरनिराळ्या ग्रीक संस्थानांत एकमेकांशीं दळणवळण ठेवण्याचें साधन धांवणारे जासूद एवढेंच असल्यामुळें, जलद धांवण्याची शक्ति लोकांच्या अंगीं त्या वेळीं उत्कृष्ट होती. मारेथानपासून स्पार्टापर्यंतचा प्रवास जासुदांनीं इतक्या लवकर केला, ह्यावरून ग्रीक लोकांची शक्ति दिसून येते.

ग्रीक फौजेवर दहा सेनापति होते. त्यांपैकीं दररोज एक असाभी फौजेचा मुख्य होत असे. इराणी पौज अतिशय मोठी होती, म्हणून ग्रीक सेनापतीस तिजवर हल्ला करण्याची छाती होईना. तेव्हां मिलिट्याडिस (Miltiades) नांवाचा धाडशी व युद्धकलेंत प्रवीण असा एक गृहस्थ होता, तो ग्रीक फौजेचा मुख्य झाला. त्यानें इराणी लोकांशीं लढून त्यांचा संपूर्ण पराभव केला. ही मारेथानची लढाई इ. स. पू. ४९० ह्या वर्षी झाली.

ह्या लढाईचीं वर्णनें अतिशयोक्तिनें भरलेलीं आहेत; तरी पण ग्रीक लोकांहून इराणी लोकांची संख्या अतिशय मोठी होती. ग्रीक फौजेंत गुलामांची भरती विशेष असून, त्यांस युद्धशिक्षण मिळालेलें नव्हतें. तथापि, जय मिळाल्यास तुम्हांस स्वातंत्र्य मिळेल, असें वचन त्यांस दिलेलें असल्यामुळें, त्यांनीं लढण्याची शिकस्त केली. ह्या विजयामुळें मिलिट्याडिसचा लौकिक अतिशय वाढला. लोकांनीं आथेन्स येथें महोत्सव करून नाना प्रकारें आनंद प्रगट केला. त्यांनीं लढाईत पडलेल्या आथीनियन लोकांचीं प्रेतें मोठ्या

थाटानें पुरून, त्यांवर एक भव्य इमारत बांधिली. ह्या इमारतिला दहा प्रचंड खांब असून, त्यांवर दहा जार्तीच्या लोकांची नांवे खोदलेलीं होती. गुलाम आणि व्हॅटियाचे लोक ह्यांच्या प्रेतांवरही दुसरी एक अशीच इमारत बांधिली.

हल्लीं मॅरेथानचें मैदान उघडें व ओसाड आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यवस्ती नाहीं. समुद्रापासून सुमारे अर्ध्या मैलावर लाल मातीचा एक ढीग आहे. त्याची उंची ३० फूट व घेर ६०० फूट असून, जवळच एका चौकोनी आरसपानी मनोऱ्याचे अवशिष्ट भाग एकत्र होऊन पडले आहेत. हा मनोरा मिलिट्याडिसच्या सन्मानार्थ आथीनियन लोकांनीं बांधिला होता.

ह्या पराजयानें डरायसला फार वाईट वाटलें; व पुनः पांच वर्षे सतत खपून त्यानें ग्रीसदेशावर स्वारी करण्याची जंगी तयारी केली. पण ती पूर्ण होण्यापूर्वीच तो मरण पावला; तेव्हां त्याचा मुलगा वझक्झीस ह्यानें ग्रीस देश जिंकण्याचा पक्का निश्चय करून, तत्प्रीत्यर्थ ज्यास्तच जोरानें सर्व सिद्धता केली.

ह्या वेळीं थेमिस्टॉक्लिस हा आथेन्सचा कारभार पाहत होता. तो घरंदाज व सधन असून, त्यानें आरमाराच्या योगानें आथेन्सचें सामर्थ्य पुष्कळ वाढविलें. अँटिकाप्रांतांत लॅरियम येथें चांदाच्या खाणी होत्या, त्यांचें उत्पन्न त्यानें दरसाल वीस जहाजें नवीन बांधण्याकडे लावून दिलें. ह्या कामाची सर्व व्यवस्था नीट ठेवण्याकरितां त्यानें एक स्वतंत्र कमिटी नेमिली. थेमिस्टॉक्लिसनें बांधलेलीं जहाजें तिमजली असून, प्रत्येकावर दोनशें खलाशांची सोय होती. त्यांचा वेग हल्लींच्या आगबोट्यांच्या जवळ जवळ होता. त्यांच्या पुढील चोंचीच्या वरच्या अंगास रंगीत चित्रें काढिलेलीं असून, खालीं आलेल्या टोकांस लोखंडी भाला ठोकलेला होता, तेणेंकरून तें टोंक शत्रूंच्या जहाजांत एकदम शिरत असे. शत्रूंचे बाण आंतील लोकांस लागू नयेत, म्हणून कातड्याचे किंवा टोपलीच्या विणीसारखे कठडे त्या जहाजांच्या सभोंवार लावीत. त्यांजवर

वल्हीं मारणारे बहुतेक गुलामच असत; पण खलाशी मात्र खालच्चा वर्गातील स्वतंत्र लोक असत.

मारेथानच्या लढाईनंतर दहा वर्षांनीं कझर्झास युरोपांत आला. त्याच्याबरोबर एवढी मोठी फौज होती कीं, पूर्वी कधीं कोणीं अशी फौज युरोपांत आलेली पाहिली नव्हती. तींत निरनिराळ्या राष्ट्रांचे लोक असून, त्या सर्वांनीं आपापल्या राष्ट्रांचे पोषाख वे हत्यारें धारण केलीं होती. एवढ्या फौजेस घान्यसामुग्री वगैरे पुरविण्याकरितां पुरुष, बायका, गाडे वगैरेचे तांडेच्या तांडे त्या फौजेबरोबर होते. वादशहा आपल्या सुंदर रथांत बसून चालत होता; त्याच्या बंदोबस्तास निवडक पहारा असून, जेथें जेथें मुकाम होई, तेथें तेथें स्वतःच्या राजवाड्यासारखी त्याच्या जेवणाखाणाची सर्व तजवीज लागत असे.

आथोस पर्वतापासून मुख्य महाद्वीपांस जोडणारी एक अरुंद संयोगिभूमि आहे, तीवरून फौज जाण्यास अडचण पडूं नये, म्हणून त्यानें ती संयोगिभूमि खणून तेथें एक कालवा केला. तसेंच मार्मोराचा समुद्र व ईज्यन समुद्र यांस जोडणारी हेलेस्पांट नांवाची अरुंद सामुद्रधुनी आशिया व यूरोप यांजमध्ये आहे, त्या सामुद्रधुनीवर त्यानें होड्यांचा एक पूल बांधिला. हा पूल बांधणारे लोक इजिप्शन व फिनिशियन होते. पूल तयार झाल्यावर वादळ होऊन तो तुटून गेला. तेव्हां त्यानें होड्यांच्या दुहेरी रांगा एकास एक लावून, पुनः दुसरा मजबूद पूल तयार केला. त्या सर्व होड्या दोरखंडांनीं जखडून टाकिल्या; व प्रत्येक होडीचा नांगर पाण्यांत टाकून ती हालेनाशी केली. नंतर त्या होड्यांवर आडव्या फळ्या टाकून त्यांवर माती घातली व दोनही बाजूस कठडा उभा केला; तेव्हां हा पूल उत्कृष्ट रस्त्यासारखच झाला. हें काम करण्यास कझर्झिसनें वेठीचे लोक धरून आणिले, त्यांजकडून काम घेण्याकरितां स्वतःच्या खात्रीचे मुकादम नेमलेले होते. ह्या पुलावरून सात अहोरात्रपर्यंत कझर्झिसची फौज पलीकडे जात होती. खुष्कीची फौज श्रसप्रांतांतून गेली, तेव्हां त्या प्रांतांतील प्रत्येक शहराला एक दिवसाची सामुग्री ह्या फौजेस द्यावी लागली. ह्या जबरदस्तीनें कांहीं शहरें तर कायमर्ची

नाश पावलीं; कारण एवढ्या मोठ्या फौजेचें एक दिवसाचें अन्न कांहीं थोडें नव्हतें.

ह्या भयंकर अरिघाशीं सामना करण्याकरितां आथेन्स आणि स्पार्टा हीं संस्थानें एक झालीं. दुसरीं कांहीं संस्थानें त्यांस प्रथम मिळालीं होतीं, पण त्यांनीं भावी परिणामावर नजर देऊन आपला पाय आरंभींच जुटींतून काढून घेतला. अशा प्रकारचा स्वदेशद्रोह करण्यांत अग्रगण्य संस्थान थेसली होय. थेसलीचे लोक वझक्विझस ह्यास नुसते शरण जाऊन स्वस्थ बसले नाहींत, तर उलट त्याच्या फौजेंत सामील होऊन आथेन्सबरोबर लढण्यास आले. थेसली, आणि ग्रीस देशाचे इतर प्रांत, ह्यांमध्ये मोठमोठे उंच पर्वत आहेत. त्यांवरून ग्रीस देशांत फौज उतरण्याची एकच अरुंद वाट आहे. तिला थर्मोपिली असें म्हणतात. हिच्या एका बाजूस ईटाचा डोंगर व दुसऱ्या बाजूस समुद्र आहे. इराणी फौजेस प्रतिबंध करावयाचा म्हणजे ह्या वाटेच्या पुढें तीस येऊं द्यावयाचें नाहीं. इराणी फौजेस अडविण्याचें हें काम स्पार्टाचा राजा लिओनिडास ह्यानें पत्करिलें. तो आपले लोक घेऊन ही अरुंद वाट अडवून बसला. इराणी लोकांनीं ह्या वाटेनें आंत शिरण्याचे अनेक प्रयत्न केले; पण ते सफळ झाले नाहींत. शेवटीं एफिँल्टिस नांवाचा ट्राकिनिया प्रांतांतला एक ग्रीक गृहस्थ फितूर होऊन शत्रूस मिळाला. त्यानें पर्वतांवरून आंत येण्याची एक लहानशी वाट वझक्विझस ह्यास दाखविली. त्या वाटेनें थोडीशी इराणी फौज लिओनिडासच्या पिछाडीस येऊं शकली.

लिओनिडास पळून गेला असता, तर त्याचा बचाव झाला असता. पण स्पार्टाचा कायदा असा होता कीं, स्पार्टन लोकांनीं रणांगणांतून पळ काढतां नये, अशा कचाट्यांत सांपडून त्यानें ह्या विकट प्रसर्गा शूर पुरुषास शोभणारें निश्चयाचें वर्तन केलें. तीनशें स्पार्टन, सातशें थेस्पियन आणि चारशें थीबन इतके लोक त्यानें आपल्याजवळ ठेविले, आणि बाकीच्यास रजा दिली. ही लहानशी फौज त्यानें वझक्विझसच्या प्रचंड सेनासमूहाशीं टक्कर देण्याकरितां सज्ज केली.

पैकी चारशें थीवन लोक होते ते आरंभीच रणांगण सोडून चालते झाले. बाकीचे मात्र सर्व अशा निकरानें लढले कीं, त्यांपैकी एकही इसम जिवंत राहिला नाहीं.

ह्याप्रमाणें ती अरुंद वाट ताब्यांत येतांच इराणी फौज फोसिस प्रांतांतून जाळपोळ व लुटालुट करित पुढें आली. त्रिओशियांतील लोकांनीं तिचा प्रेमानें सत्कार केला. एक इराणी तुकडी डेलफायवर आली; पण डेलफायच्या लोकांनीं निकरानें लढून तीस परत घालविलें.

तथापि आथेन्सच्या बाजूचे लोक इतके सोडून गेले, कीं आथेनियन लोकांचा नाइलाज झाला; तेव्हां ते आथेन्स शहर सोडून व बायकामुलें आणि घेतां आली तेवढी मालमत्ता घेऊन, जहाजांत बसून निघून सलामिस व ईजीना ह्या बेटांत निघून गेले. फक्त थोडे लोक मार्गें राहिले, त्यांनीं किल्ल्यांत जऊन दरवाजे बंद केले. त्यावर शत्रूंनीं हल्ला केला. तथापि सर्व असाभी पडले, तेव्हांच आथेन्सचा किल्ला इराणी लोकांच्या हातीं आला.

पुढें सलामिस बेट आणि ग्रीस देश यांजमध्यें अरुंद समुद्र आहे, त्यांत इराणी आरमार आलें. ह्या ठिकाणीं मात्र ग्रीक लोकांचें दैव उदयास आलें. ग्रीक आरमारावर थेमिस्टॉक्लिस हा मुख्य होता. त्यानें इराणी आरमारावर हल्ला करून त्या सर्वांचा फत्ता उडविला. ह्या समुद्रावरील झुंजास सलामिसची लढाई असें म्हणतात. ह्या लढाईनें युद्धाचा शेवटच झाला. समुद्रांत आरमारांची लढाई चालली होती ती पाहत वृक्षकर्झीस किनाऱ्यावर आपली फौज सज्ज करून बसला होता. डोळ्यांसमोर आपलें सर्व आरमार गडप झालेलें पाहून त्याचा धीर सुटला; आणि त्यास मोठी दहशत पडली. आरमाराशिवाय युद्ध चालविणें शक्य नव्हतें; तेव्हां झालें इतकेंच पुरे असें समजून, तो तसाच त्वरेनें परत स्वदेशीं निघाला. त्याची फौज मार्गें राहिली, तीवर मारडोनियस ह्यास त्यानें मुख्य सेनापति नेमिलें.

आथेन्स शहरांत जें काहीं उरलें होतें, तें सर्व मारडोनियस ह्यानें जाळून नाहींसें केलें. पुढें त्रिओशिया प्रांतांत प्लाटिया (Plataea) येथें इराणी फौजेची व ग्रीक फौजेची लढाई होऊन मारडोनियस

मारला गेला. त्याच दिवशीं आशियामायनरांत मायकेल येथेंही इराणी लोकांचा पराभव झाला. ग्रीक लोकांनीं इराणी फौजेचा थेट त्यांच्या छावणीपर्यंत पाठलाग करून बहुतेकांस कापून काढिलें. नंतर थीब्सचे लोक आरंभोच इराणी लोकांस मिळाले होते, त्यांचं पारिपत्य करण्याकरितां ग्रीक फौज थीब्स शहरावर आली; व तेथच्या पुढाऱ्यांस पकडून त्यांनीं कॉरिन्थ येथें पाठविलें. तेथें स्वराष्ट्रद्रोहाबद्दल त्या सर्वांचा शिरच्छेद करण्यांत आला. ह्याप्रमाणें कप्तकर्त्तीसची स्वारी संपली.

ह्या युद्धांत आथेन्सचें सर्वस्वी नुकसान झालें. घरेंदारे शेतेंभातें वगैरे सर्व उद्ध्वस्त झालीं. तथापि आथेन्सचे लोक न डगमगतां दृढनिश्चयानें पुनरपि सर्व जमवाजमव करूं लागले; व पहिल्यापेक्षांही जास्त दुमदार शहर त्यांनीं उठविलें. ह्या नवीन शहराचा तट सात मैल परीघाचा होता; परंतु एवढा विस्तार इमारतींनीं कधींच भरून आला नाहीं. आंत पुष्कळ रिकामी जागा होती, तीत परचक्र आलें असतां बाहेरच्या खेड्यांतील लोकांस आपली मालमत्ता घेऊन राहतां येत असे. बाहेरच्या लोकांची ही मोठी सोय झाली; कारण आथेन्सचे पुष्कळ धनाढ्य लोक बाहेरच्या खेड्यांतील आपल्या मालकीच्या जमिनीवर बंगले बांधून राहत असत, त्यांस युद्धप्रसंग आला असतां शहरांत येऊन राहण्याची सोय झाली.

मारेथॉनच्या लढाईनंतर लवकरच आथेन्सचा शूर सेनापति मिल्टियाडिस ह्याजवर राजद्रोहाचा आरोप येऊन त्याजला अडीच-लाख रुपये दंड करण्यांत आला. तो त्यानें न दिल्यामुळें त्यास कैदेंत टाकिलें. तेथेंच तो मृत्यु पावला. पण आथेन्सचा कायदा असा होता कीं, बापाची शिक्षा मुलांनै भोगावी. तदनुसार मिल्टियाडिसचा मुलगा सायमन (Cimon) ह्यास, दंड न भरल्यामुळें, कैदेंत जावें लागलें. पुढें कल्यास नांवाच्या आथेन्सच्या एका सावकारानें सायमनचा दंड भरून त्यास बंधमुक्त केलें; त्याबद्दल सायमननें आपली बहीण कल्यास ह्यास देण्याचें वचन दिलें. कालांतरानें सायमन ह्यास वडिलोपार्जित जिदगी मिळाली, व युद्धांतील दूटही पुष्कळ प्राप्त झाली. तेणेंकरून तो मातबर बनला.

प्रकरण आठवें.

—:०:—

सायमन व पेरीक्लीज.

कझर्किझसचा पराभव झाला तरी युद्ध थांबलें नाहीं. पूर्वेकडील ग्रीक प्रदेशांत उभय पक्षांची झटापट चाललीच होती. थेमिस्टॉक्ली-वर देशद्रोहाचा आरोप येऊन त्यास देशत्यागाची शिक्षा झाली असल्यामुळे, सायमन हा सेनापती झाला होता. त्यानें समुद्रावर व जमिनीवर इराणी फौजेची लढून अनेक विजय संपादिले. इ. स. पू. ४६६ ह्या वर्षी आशियामानयरच्या किनाऱ्यावर युरिमिडॉन येथें त्यानें इराणी फौजेचा पुरा फत्ता उडविला, इराणी आरमार नाहींसें केलें, व पुष्कळ लूट संपादन केली.

ह्यामुळे सायमनचा लौकिक मोठा वाढला; आणि आथेन्सचा राज्यकारभार आपल्या हातीं असावा अशी त्यास इच्छा उत्पन्न झाली. पण पेरीक्लीज म्हणून त्यास एक प्रतिस्पर्धी होता. तो प्रजा-पक्षाचा मुख्य असून सायमन हा सरदार लोकांचा मुख्य होता. सायमन मोठा पैसेवाला होता. त्यानें अनेक प्रकारचा दानधर्म व खर्च करून लोकांची प्रीति संपादन केली. त्यानें आपल्या बागा व फळांचे मळे सर्व लोकांस खुले केले. त्याच्या पंक्तीस सर्व जातभाईंस भोजन मिळते. तो बाहेर पडे तेव्हां त्याचे नोकर गरीबांस पैसे व कपडे वांटित त्याजपुढें चालत. त्यानें बागा तयार केल्या, धर्म-शाळा बांधिल्या, आणि दुसरीं पुष्कळ सार्वजनिक कामें केलीं, त्यांचा लोकांस मोठा उपयोग झाला. थीसियसच्या मोठ्या देवळाचा कांहीं पडका भाग अजून दृष्टीस पडतो. तें देऊळ सायमननें बांधिलें. आथेन्स शहर व त्याचीं दोन बंदरे ह्यांजमध्ये त्यानें दोन मोठ्या भिंती बांधून त्यांजमधून दोहोंस जोडणारा चांगला सुरक्षित रस्ता नवीन बांधिला.

इतकी कामे केली तरी त्याचा हेतु सिद्धीस गेला नाही. थेमिस्टॉक्लीसप्रमाणे त्यासही शिक्षा झाली. त्यास देशत्याग करावा लागला. तेव्हां अर्थात् आथेन्सचा सर्व कारभार पेरिक्लीजच्या हाती आला.

इराणी फौजेचा पराभव करण्यांत आथेन्स आणि स्पार्टा हीं दोन संस्थानें प्रमुख होती. ह्यापुढें दोघांनाही ग्रीस देशांत प्रमुख होण्याची संधि आली होती. त्यांत स्पार्टाचें वर्चस्व थोडेसें ज्यास्तच होतें. परंतु तेथील लोकांच्या अंगी वादशाही पद धारण करण्यास लागणारा जोम नव्हता. त्यांना आरमार नको होतें, व आरमाराशिवाय दूरदूरचे प्रदेश ताब्यांत ठेवणे शक्य नव्हतें. तसेंच परिस्थिति बदलेल त्याप्रमाणें स्पार्टन लोकांस आपली व्यवस्था बदलतां येत नस. त्यांना नवीन सुधारणा नको होत्या. कोणी एकादा अक्कलवान पुरुष पुढें येऊन नवीन व्यवस्था करूं लागला, कीं तो त्यांस अप्रिय होई. आरे तेवढ्यांत आपला बचाव करावा, उगाच वाहेरच्या भानगडींची उठाठेव करूं नये, असें स्पार्टाचें धोरण होतें. अमुक एक ठरीव पद्धत कायमची न स्वीकारतां, ऐन प्रसंगीं एकदम कांहीं तरी निश्चय करून त्याप्रमाणें वागणें ही स्पार्टाची पद्धत होती. स्वतःच्या संस्थानापलीकडे इतर ग्रीक संस्थानांची त्यास परवा वाटत नसे.

पण आथेन्सचें धोरण निराळें होतें. इराणी युद्धांत मिळालेल्या विजयाचा फायदा घेऊन आथेन्सनें बहुतेक ग्रीक संस्थानांची एक जूट जमविली; आणि स्वतः पुढाकार घेऊन एक प्रकारची नवीन वादशाही स्थापन केली. म्हणजे पूर्वी प्रत्येक ग्रीक संस्थान स्वतंत्र व विसकलित होतें; पण आतां परशत्रूच्या हल्ल्यानें उत्पन्न झालेल्या अडचणीमुळें, बहुतेक संस्थानें एक झालीं, आणि त्यांचें प्रमुखपण आथेन्सला प्राप्त झालें. इराणी लोकांचा पराभव झाला तरी ठिक-ठिकाणीं इराणचीं ठाणीं होती. त्यामुळें आयोनिया वगैरे दूरदूरच्या संस्थानांस स्वःच्या बचावासाठीं एक जूट करणें जरूर वाटलें. इराणच्या जुलमापासून ग्रीक संस्थानांचा बचाव करणें, आणि इराणी मुलखांवर ताव मारून आपली संपत्ति वाढविणें, हे ह्या जुटीचे मुख्य

उद्देश होते. डेलॉस म्हणून एक बेट होते, त्या ठिकाणी ह्या जुटीतील संस्थानांनी आपला मुख्य खजिना ठेविला, आणि तेथेच व्यवस्थापक सभाही भरून लागली. त्यावरून ह्या जुटीस 'डेलॉसची जूट' असे नांव पडले.

ह्या जुटीत समुद्रकाठी असलेलीं सर्व ग्रीक संस्थाने सामील झालीं. सर्वांनी शक्यनुसार मदत करून एक मोठे आरमार तयार केले. कित्येक संस्थाने अगदीच लहान व गरीब होती. त्यांस संबंध जहाजे देण्याची ऐपत नसल्यामुळे, त्यांनी थोडीवहुत रोख रकम द्यावी असा ठराव झाला. अशा प्रकारे ह्या संस्थानांचे प्रथम दोन वर्ग झाले : एक संबंध जहाजे देणारांचा, व एक रोख रकमा देणा-रांचा. दुसरा वर्ग मोठा होता. अॅरिस्ट्रायडिस म्हणून आथेन्सचा एक हुशार मुत्सद्दी होता, त्याने ही जूट जमवून आणिली. निरनिराळ्या संस्थानांची ऐपत ठरवून, कोणी किती मदत करावी, हेही त्यानेच ठरवून दिले, म्हणून अॅरिस्ट्रायडिस ह्यास ह्या जुटीचा संस्थापक असे म्हणतात. अॅरिस्ट्रायडिसवर थेमिस्टॉक्लिसही तेंच काम करित होता. ह्या दोघांनी डेलॉसच्या जुटीत आथेन्सला प्रमुख पद मिळवून दिले. पैशाची व आरमाराची सर्व व्यवस्था आथेन्सच्याच हातांत होती. त्यामुळे लवकरच सर्व संस्थानांचे स्वातंत्र्य हिरावून त्यांजवर आथेन्सने आपले स्वामित्व वसविले. हे स्वामित्व स्थापन करणारा पुरुष सायमन होय. जुटीने स्थापन केलेले मोठे आरमार घेऊन त्याने प्रथम इराणच्या ताब्यांतील काही प्रदेश काबीज केले; आणि पुढे त्याच आरमाराच्या जोरावर, कित्येक ग्रीक संस्थाने जुटीत सामील होण्यास नाखुप होती, त्यांस जिंकिले. येणेकरून जुटीतील संस्थानांची संख्या दोनशेंवर झाली. इतकी शक्ति येतांच डेलॉस येथील खजिना आथेन्स येथे आणिला. तेव्हापासून आथेन्स येथील ग्रीक वादशाहीचा आरंभ धरितात. (इ. स. पू. ४५४). ह्याप्रमाणे आथेन्सची सत्ता ईज्यनसमुद्रांतील बहुतेक बेटांवर आणि थ्रेस व मासिडोनिया यांतील ग्रीक शहरांवर पसरली. हे आथेन्सचे वर्चस्व सुमारे पन्नास वर्षे टिकले. ते पार दिवस टिकले

नाहीं ह्याचें कारण, एकानें दुसऱ्याच्या ताब्यांत राहवें असा मुळां ग्रीक लोकांचा स्वभावच नव्हता. आपणास पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे असें प्रत्येक शहरास वाटत होतें. परकीय शत्रु आला असतां सर्व शहरें एकी करण्यास कबूल झालीं तरी, तो शत्रु नाहींसा होतांच, प्रत्येकास स्वतंत्रता हवीशी वाटली. आथेन्सचा दिमाख त्यांस सहन झाला नाहीं. स्पार्टा व त्याच्या लगामांतील इतर संस्थानें डेलॉसच्या जुटीत कर्घांच सामील झालीं नाहींत.

आथेन्सची ही वाढती सत्ता स्पार्टास खपली नाहीं. त्या दोघांत युद्ध जुंपलें; पण पांच वर्षेपावेतों तह होऊन तें थांबलें. सायमनची शिक्षा रद्द होऊन तो परत आला होता, तो ह्या वेळेस मरण पावला; आणि तहार्ची पांच वर्षे भरण्यापूर्वी आथेन्स व स्पार्टा ह्यांजमधें पुनः समुद्रावर युद्ध जुंपलें. त्याचें कारण असें झालें कीं, डेल्फायचें देऊळ व त्यांतील देवाची सर्व मालमत्ता संभाळण्याचें काम डेल्फाय येथील लोकांच्या हातांत होतें. देवपूजेचें कामही तेथच्याच कित्येक मोठमोठ्या कुटुंबांकडे वंशपरंपरेनें चालू होतें. डेल्फाय शहर फोसिस संस्थानाच्या ताब्यांतलें असून, फोसिसचे अधिकारी डेल्फायच्या मंदिरांतील वरील हक्कांकरितां भांडूं लागले. ह्या भांडणांत आथेन्सनें फोसिसला मदत केली. इकडे स्पार्टानें डेल्फायचा पक्ष स्वीकारिला, व सर्व मंदिर परत तेथील लोकांच्या ताब्यांत दिलें. स्पार्टानें केलेल्या ह्या मदतीबद्दल डेल्फायच्या लोकांनीं स्पार्टाला असा एक हक्क दिला कीं, ज्या वेळेस पुष्कळ संस्थानांचे वकील भविष्य वर्तविण्यास येतील, त्या वेळेस स्पार्टाचा कौल सर्वांच्या अगोदर लावावा. डेल्फायच्या लोकांनीं ह्या हक्काचा मजकूर एका दगडी खांबावर खोदून ठेविला. पुढें स्पार्टाच्या फौजा परत गेल्या, तेव्हां पेरिक्लीज आथेन्सची फौज घेऊन डेल्फायवर चालून आला. त्यानें डेल्फायचें मंदिर काबीज करून, तेथचे सर्व हक्क फोसिसच्या लोकांस दिले; आणि प्रथम कौल घेण्याचा हक्क आथेन्सचा ठरवून, तो, स्पार्टाचा हक्क ज्या खांबावर खोदला होता त्याच खांबावर खोदून ठेविला, हें एक कारण आथेन्स व स्पार्टाच्या

वैमनस्यास झालें, व आणखीही कित्येक कारणें झालीं. त्यामुळें युद्ध जुंपून तें तीन वर्षे चाललें. त्यांत स्पार्टाचा जय होऊन अनेक अटी कबूल करून आथेन्सला तह करणें प्राप्त झालें. इ. स. पू. ४४५ ह्या वर्षीं दोघांचा तीस वर्षेपावेतो सलोख्याचा तह ठरला.

इ० स० पू० ४६० पासून ४३० हीं तीस वर्षे पेरिक्लीजच्या कारभाराचीं म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पेरिक्लीजचा लौकिक फार मोठा आहे. त्या वेळच्या सर्व मुत्सद्यांत पेरिक्लीज अग्रगण्य असून त्याची राज्यकारभार करण्याची कुशलता, त्याची विद्वत्ता, व आथेन्स येथें मोठमोठी कामे करून त्यानें केलेली सुधारणा, ह्यांविषयी त्याची मोठी ख्याति आहे. त्यानें सर्व सुधारणा लोकांच्या पैशांतूनच केल्या, व लोकांनीं खर्च करण्यास नाखुशी दाखवूं नये म्हणून सार्वजनिक पैशांतून गरीबांस अन्न व करमणुकीचीं साधनें करून दिलीं. त्यानें सार्वजनिक सणांची संख्या वाढविली; नाटकगृहें दररोज खुलीं ठेविलीं; व ज्यांस नाटकाचें तिकीट घेण्याची ऐपत नव्हती, त्यांस सरकारी खजिन्यांतून पैसा देण्याची त्यानें सोय केली. तसेंच कोर्टांत लोकांस जूर नेमांत, त्यांस कामाच्या दिवसांचा पगार देण्याचा पेरिक्लीजनें ठराव केला. येणें करून तो फार लोकप्रिय झाला. दुसरा एक कायदा पेरिक्लीजनें असा केला कीं, ताब्यांतील संस्थानांचे सर्व खटले शेवटीं निकालास आथेन्स येथें यावे. त्यायोगें आथेन्सचें काम आणि महत्त्व फार वाढलें.

जुटींतील संस्थानांकडून आथेन्सला करभार येत असे, तो पेरिक्लीजनें वाढविला. पूर्वी तो ४६० टॅलेंट म्हणजे २३ लक्ष रुपये होता, तो आतां ६०० टॅलेंट म्हणजे ३० तीस लक्ष रुपये झाला. अशा रीतीनें ज्यास्त आलेला पैसा खर्च करून त्यानें आथेन्स येथें मोठमोठे सुंदर वाडे बांधिले, आणि दुसरीं कलाकौशल्याचीं कामे तयार केलीं. सायमननें सुरू केलेले लांब तट पेरिक्लीजनें पुरे केले; इराणी लोकांनीं पाडिलेलीं देवळें दुरुस्त केलीं, आणि नवीन भव्य मंदिरे बांधिलीं, त्यांपैकीं पार्थिनॉन नांवाचें आथिनी देवीचें मंदिर विशेष प्रसिद्ध आहे. तें किल्ल्याच्या आंत शहराचे मध्यभागीं होतें.

त्यांतील कित्येक कसबाचीं कामें अत्यंत प्रेक्षणीय होतीं. त्यावर फिडियास नांवाचा मुख्य कारागीर असून त्यानें केलेले कित्येक पुतळे हल्लीं ब्रिटिश म्यूझियममध्ये आहेत, तेथें त्यांस 'एल्विन आरसपान' असें नांव आहे. आथिनी देवीचा पुतळा सुमारे ४० फुट उंच, हस्तिदंताचा व सोन्याचा केलेला होता : म्हणजे मूळ सर्व पुतळा लांकडी करून, त्यावर सर्वत्र हस्तिदंत जडवून वस्त्रांचे भाग सर्व सोन्याचे केलेले होते.

ह्याशिवाय प्रोपिली (Propylæ) व ओडियम (Odeum) हीं दोन उत्कृष्ट कामें पेरिक्लीजचीं आहेत. किल्ल्यांत जाण्याचा रस्ता होता, त्याच्या दोहों बाजूस भिंतीवर खोदीव नकशीचें व चित्रांचें काम केलेलें होतें; व आंत शिरण्याच्या मुख्य द्वाराला पांच मोठाले घातूचे दरवाजे व सहा आरसपानी भव्य खांबे होते. ह्या रस्त्याला प्रोपिली असें नांव होतें. ओडियम म्हणून एक सुंदर व भव्य नाटकगृह असून, त्यांत लोकांच्या करमणुकीसाठीं गायनाचे समारंभ होत असत. ह्या इमारतीच्या योगानें शहरांतील सुतार, लोहार, सोनार, गंवडी, पाथरवट म्ह० पुतळे खोदणारे, चित्रकार वगैरे अनेक प्रकारच्या कारागिरांस मुबलक काम मिळालें.

प्रिक्स म्हणून एक खुली जागा होती तेथील भव्य इमारतींत लोकनियुक्त सभेची कचेरी भरत असे. ती शहरांतील आगोरा नांवाच्या मुख्य चौकाजवळ होती. रोमचें जसें फोरम तसें आथेन्सचें आगोरा, म्हणजे शहरचा मुख्य चौक होय. ह्या सभागृहाची बांधणी वर्तुलाकार असून त्यांतील एका बाजूस न्यायाची कोर्टे असत. सभेचा मुख्य दिवाणखाना पांचशें सभासद वसण्यास पुरेसा होता. प्रिक्सच्या पाठीमागे मूळचेंच एक लांबच्या लांब दगडी टेकाड असून, त्यामुळे त्याच्या एक बाजूचा बंदोबस्त झाला होता. इमारतीच्या मध्यभागी दगडांत कोरलेलें उंच व्यासपीठ होतें, त्यावर चढण्याच्या पायऱ्याही दगडांतच कोरून केलेल्या होत्या. जेव्हां सभेंत बोलण्याचा कोणास प्रसंग येई, तेव्हां त्यानें त्या पायऱ्या

चहून व्यासपाठावर जाऊन बोलावे असा निर्वध होता. ह्यामुळे सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा सर्व लोकांस कळे, व सर्व लोक आपले हात उचलून मतें देत.

आथेन्स व स्पार्टा ह्यांजमधील मार्गें सांगितलेला तद्द्वे होऊन सुमारे चौदा वर्षे झालीं; तांचे त्यांजमध्ये पुनरपि भांडणें उपस्थित झालीं, त्यामुळे पुनः युद्ध सुरू झालें.

प्रकरण नववें.

पेरिक्लीजच्या वेळच्या ग्रीक लोकांच्या रीतिभाती.

(इ. स. प. ४८०--४३१).

इराणी युद्धानंतर ग्रीक लोकांची घरे बांधण्याची पद्धत पुष्कळ बदलली. खासगी घरे विस्तृत व मोठी होऊन, सार्वजनिक इमारती भव्य व सुंदर वनू लागल्या. देवळांच्या सभोवस उंच खांबांचे व कमानीचे नकशीदार कठडे होऊन, खाली लोकांस बसण्याकरितां बांकासारखे दगडी ओटे बांधण्याचा प्रघात पडला. चहूंकडे रंगित चित्रांनीं शोभा आणीत असत. ह्या ठिकाणीं विश्रान्ताच्या वेळीं सर्व प्रकारचे लोक जमत व विद्वान लोक येऊन व्याख्यानें देत.

ग्रीक लोक आपलीं घरे दगड, चिटा व लांकडे ह्यांचीं बांधीत. तळमजल्यावर सर्व लोक राहत. वरती एक लहानसा माळा नोकर लोकांसाठीं व गुलामांसाठीं करीत; त्याचे जिने घराच्या बाहेरून असत, दरघरास दोन भाग असत, एक बायकांचा व दुसरा पुरुषांचा. मोठमोठ्या घरांस रस्त्यापासून आंत येण्यास एक बोट ठेविलेला असे. तांडाशीच एक दरवाजा असे, त्यांतून बोटानें आंत गेल्यावर पुरुषांचा उघडा चौक लागे. ह्या चौकांत देवपूजा व अग्निपूजा होत असे. ह्या चौकाभोंवती पुरुषांच्या राहण्याच्या खोल्या असत; त्यांत मेजवानीचें दालन, माजघर, वाचनगृह, चित्रगृह व बसण्या-

निजण्याच्या खोल्यां, अशा जागा असत. चौकाचे आंत येण्याच्या दारासमोर पलीकडेस दुसरें दार असे, त्यांतून आंत गेल्यावर बायकांचा चौक लागे. त्याचे सभोंवार स्त्रियांच्या जेवणाच्या व काम करण्याच्या खोल्या असत. ह्या खोल्यांस दरवाजे नव्हते. दारांवर नुसते पडदे लावीत; व धन्याच्या ऐपतीप्रमाणें हे पडदे भारी किमतीचे व कशिद्याचें काम केलेले असत. ही सामान्यतः श्रीमंतांच्या घरांची ठेवण झाली. पण सामान्य व गरीब लोकांचीं घरेंही ह्याच फर्मांचीं असत; मात्र त्यांतील खोल्या थोड्या व बांधणी साधी असे.

ग्रीक लोकांच्या घरांत बैठ्या चुली होत्या, कीं विलायती चालीच्या चिमण्यांच्या चुली होत्या, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. खोलात गरमावा घेण्याकरितां शेंगडींत निखारे घालून ती आंत ठेवीत. आथेन्स येथील बहुतेक मोठमोठ्या लोकांचे हवा खाण्याचे बंगले खेड्यांतून असत. त्या बंगल्यांच्या सभोंवार बागा असून, त्यांत पुतळे व दुसरे ऐषआरामाचे पदार्थ ठेवलेले असत. मुख्य खोल्यांची जमीन लहान लहान दगडी तुकडे बसवून शोभिवंत केलेली असे. वरील छतें आरंभी फक्त पांढऱ्या. रंगाचीं असत. पुढें पुढें भिंती व छतें रंगविण्याचा प्रघात पडला.

आथेन्स शहरांत उतारुंच्या जागा पुष्कळ होत्या. तेथें बाहेरचे व्यापारी व इतर कामासाठीं येणारे लोक भाड्यानें राहत. कोर्टां-तील सेशनच्या प्रसंगीं व सार्वजनिक समारंभांच्या वेळेस आथेन्स शहरांत बाहेरचे लोक अतोनात येत, त्यामुळें घरवाल्या लोकांस चांगली किफायत होई; व पुष्कळ लोक भाड्याचीं घरें बांधण्यांत आपला पैसा घालीत.

आथेन्स शहरांत परकी लोकांचा भरणा बराच मोठा असे. हे बहुतेक लोक इतर ग्रीक संस्थानांतून येत असत. ह्या लोकांस आथेन्स शहरांत घर बांधण्याची किंवा जमीन घेण्याची मनाई असे. अशा बाहेरच्या लोकांस आथेन्सच्या लोकांशीं व्यापार

वगैरे करणें झालें तर, त्यांस आथेन्सचा रहिवाशी असलेला एखादा इसम जामीन म्हणून द्यावा लागे; व जामीन राहण्यावद्दल ह्या बाहेरच्या व्यापाऱ्यांकडून तो नफ्यावर शेंकडा कांहीं ठरीव रकम स्वतःला मागून घेत असे. बाहेरून आलेल्या अशा प्रत्येक कुटुंबाला दरसाल वारा ड्रॅक्मा (Drachmae) सरकारास कर द्यावा लागे; तसेंच, आथेन्सच्या रहिवाशांप्रमाणें त्यांस आथेन्सच्या लष्करांत किंवा आरमारांत नोकरी करावी लागे, आणि सार्वजनिक सणांच्या दिवशीं कांहीं ठरीव कामें करावीं लागत. ह्या गोष्टी त्यांनीं न केल्यास, आथेन्सकडून त्यांचें संरक्षण न होतां त्यांस गुलाम म्हणून विकण्याचा आथेन्सच्या सरकारास अधिकार होता.

ग्रीक लोक मोठे शोकीन असत. त्यांस सामर्थ्य असे ते मोठ्या थाटानें राहत. त्यांच्या भोजनाच्या जागेंत मऊ गाद्यांचे कोच असत. व त्यांवर पडल्या पडल्या ते भोजन करित. रोमन लोकांचें रात्रीचें भोजनही पुढें अशाच प्रकारें होऊं लागलें. आथेन्सच्या लोकांस मंडळीचा मोठा शोक असून, श्रीमंतांच्या घरीं हरहंभेश मोठ्या भेजवान्या होत. वाढदिवसानिमित्त मोठी भेजवानी देण्यांत येई. कार्यप्रसंगी पाहुण्यांचे बूट काढून त्यांचे हातपाय धुणें वगैरे कामें करण्यासाठीं गुलाम ठेविलेले असत.

ग्रीक लोकांचें भोजन रोमन लोकांच्या इतकें चैनीचें नसे. तथापि ग्रीस देशांत सूपशास्त्राचा अभ्यास बराच वृद्धिंगत झाला होता. भेजवानीच्या प्रसंगी लोक शिकलेले स्वयंपाकी आणीत. सिसिली बेटांतील आचार्यांचा लौकिक मोठा असे. जेवणास बहुधा सूप, शिकार, कोंबडी व मिठाई इतके पदार्थ असत. जेवण संपलें म्हणजे आंचवण्यासाठीं प्रत्येकापुढें पाणी आणून देत. ते हातानेंच जेवीत, म्हणून जेवल्यानंतर हात धुतल्याशिवाय चालत नसे. आंचवल्यानंतर सुगंधी अत्तरे व फुलांचे हारतुरे वांटीत. एवढें झाल्यावर मग मद्यप्राशनाचा विधि चाले. दारूचा एक मोठा लोटा भरून पुढें आणीत; त्यांतील थोडा अंश देवास नैवेद्य म्हणून

जनिनीवर ओतीत; नंतर तें भांडें प्रत्येकापुढें नेत; व मर्जाप्रमाणें लोक त्यांतील मद्य पीत, हा विधि आटपल्यावर पाव्याच्या तालावर ईशस्तवन चाले.

रात्री भोजनोत्तर मद्यपान, गाणें, नाच, खेळ वगैरे सडकून चालत. मद्याबरोबर फळफळावळ व मेवाही असे. मद्यांत नेहमी पाणी मिसळीत व बर्फ-घालून घेत. मद्यपान करितांना थोडेंबहुत भाषण करून एकमेकांचें आरोग्य इच्छिण्याचा प्रघात होता. आथेन्स येथे दारू फार स्वस्त असे, म्हणून मोठी मेजवानी करण्याची ज्यांना शक्ति नसे, ते आपल्या स्नेही मंडळीस मद्यपान-समारंभास तरी बोलावीत. अशा समारंभांत लोक बहुधा मोठमोठ्या कोंचावर पडून पान करीत; व यजमान त्यांच्या गळ्यांत पुष्पहार घालीत. त्या प्रसंगीं करमणुकीकरितां गाणारणी व नाचणारणी बाया पैसे देऊन आणीत. सर्व करमणुकीवर देखरेख ठेवणारा एक संगीत-वेत्ता असे. तो सांगेल तितकें मद्यप्राशन प्रत्येकास करावें लागे. 'प्या नाहींतर चालते व्हा,' असा शिरस्ता असल्यामुळें ह्या मद्यप्राशनाच्या समारंभांत गोंधळ व गोंगाट उडाल्याखेरीज राहत नसे.

समारंभ चालू असतां जमलेले लोक अनेक प्रकारच्या मौजा करीत. उदाहरणार्थ, एखाद्या अविवाहित गृहस्थाम मद्यानें भरून एक प्याला देत; व समोर एक लहानसें दुसरें भांडें रिकामें ठेवीत; आणि दूर उभें राहून प्याल्यांतील दारू बाहेर न सांडतां त्या भांड्यांत ओतण्यास त्यास सांगत. ही दारू ओततांना त्याच्या प्रीतिपात्र स्त्रीचें नांव घेण्यास त्यास सांगत. जर सर्व दारू बरोबर भांड्यांत गेली व बाहेर सांडली नाहीं, तर ह्या उभयतांचें लग्न जुळेल, पण जर दारू बाहेर पडली तर हें लग्न जुळावयाचें नाहीं, असा समज होता. उखाणे घालण्याची व कोडीं विचारण्याची दुसरी एक मौजा होती. ज्याचें उत्तर बरोबर येई त्यास कांहीं खाऊ बक्षीस देत; पण ज्याचें उत्तर चुकें त्यास दारू आणि मिठाचें पाणी पाजीत, त्यामुळें मोठी गंमत उडे.

ह्यांशिवाय बुद्धिबळांसारखे दुसरे नाना प्रकारचे खेळ प्रचारांत होते.

ग्रीस देशांत तरुण लोक दरहमेश वनभोजनें करीत. प्रत्येकानें आपली शिंदोरी आणावी, किंवा प्रत्येकानें वर्गणीचे पैसे देऊन, एकांनें सर्व व्यवस्था करावी; अशा रीतीनें पुष्कळ लोक बाहेर जाऊन वनभोजनें करीत.

आथेन्सच्या बाजारांत सर्व कांहीं मिळे. लोक स्वतः बाजारांत जाऊन जिनस खरेदी करीत. बाजारांत भाकर विकत मिळे. श्रीमंत लोक गव्हांची भाकर घेत. गरीबांकरितां जवसाची भाकर मिळत असे. भात विकणाऱ्या बाया असत. सौद्याच्या वेळेस त्यांचा मोठा गोंगाट चाले. मांसाहारांत डुकराचें मांस सर्वसामान्य असे. त्याचप्रमाणें साधी किंवा खारी मासळीही ग्रीक लोक पुष्कळ वापरीत. धेवड्या, वालपापडी, कोवी, पालेभाज्या भोंपळे, इत्यादि भाज्या त्या वेळीं प्रचारांत होत्या. बाजारांत देखरेख ठेवणारे अधिकारी असत, ते बंदोबस्त ठेवीत, व लबाडी होऊं देत नसत; तथापि वाणी लोक लबाडी केल्याशिवाय राहत नसत.

ग्रीक लोकांत दररोज तीन जेवणें असत. सकाळच्या पहिल्या जेवणास दारुंत शिजविलेली भाकर असे. कोर्टें सुटल्यावर दुपारी थोडा अल्पाहार होऊन, संध्याकाळीं सूर्यास्तांनंतर मोठें जेवण होई. ताटें, बशा, प्याले वगैरे भांडीं बहुधा मातीचीं असत; तरी श्रीमंतांच्या घरी चांदी सोने व कांसें ह्यांचीं भांडीं वापरीत. कुंभारांची वस्ती मोठी असून त्यांजकरितां शहरांत एक निराळाच भाग तोडून दिलेला होता. आथेन्स येथील मातीच्या भांड्यांची सर्व ग्रीस देशांत मोठी ख्याति होती. भांड्यांचा रंग लाल, सफेत, व पिवळसर असून कित्येक उंची भांड्यांवर काळें रोगण चढविलेलें असे.

चादरी, पांघुरणें, कांबळ्या व दुसरीं नाना प्रकारचीं कापडें आथेन्स येथें पुष्कळच तयार होत. शहरांत कापडाचा बाजार म्हणून वेगळाच होता. कोष्टी बहुधा गुलाम असत. ज्या ग्रीक शहरांत मोठा व्यापार असे, तेथील सर्व प्रकारच्या कारागिरीचीं व कोष्टीलोकांचीं कामें गुलामांकडून करवीत. गुलामांचे मोठमोठे धनी

असत. दरएक गुलामास कांहीं तरी काम करून दररोज कांहीं ठरीव रक्कम आपल्या धन्यास आणून द्यावी लागे. तसेंच गुलामांचे मालक आपले गुलाम, खासगी लोकांची किंवा सरकाराची कामे करण्याकरितां भाड्याने देत असत.

गुलामांचे मोठमोठे लिलांव होत. ज्यांस कांहीं कसबाचें काम येत असे, त्यांची किंमत मोठी येई. प्रसिद्ध वक्ता डेमॉस्थेनिस ह्याच्या बापाजवळ तरवारी तयार करणारे कारागीर २० व बग्या करणारे सुतार २० होते; ही मोठीच जिंदगीची बाब समजत. सरकारही लहान मुलगे विकत घेऊन त्यांस शिक्षण देऊन, कारकून, चोपदार व दुसरे लहान लहान नोकर तयार करी. हे जरी पुढें गुलाम म्हणूनच समजले जात, तरी त्यांचा दर्जा व अधिकार बरेच मोठे असत. घरांत सर्व नोकर गुलामच असत. प्रत्येक कुटुंबांत कांहीं गुलाम खरेदी केलेले व कांहीं कुटुंबांतच जन्मलेले असत. आपल्या ताब्यांतील प्रत्येक गुलामाबद्दल धन्याला सरकारास कांहीं कर द्यावा लागे. केव्हां केव्हां हे मालक आपल्या गुलामांस गुलामगिरींतून मुक्त करून स्वतंत्रता देत. मात्र अशा रीतीने स्वतंत्र झाल्यावर धन्याने सरकारास द्यावयाचा कर स्वतंत्र झालेल्या गुलामाला भरावा लागे.

ग्रीस देशांतील प्रत्येक कुटुंबांत मुलांस संभाळण्याकरितां शिकलेला गुलाम ठेविलेला असे. ह्यास पंतोजी म्हणजे पेडागोगो म्हणत. त्याचें काम मुख्यतः मुलांच्या वर्तनावर नजर ठेवण्याचें व त्यांस वाईट संगत न लागू देण्याचें असे. तो नेहमी मुलांबरोबर बाहेर जाई; व मुलें शालेंत गेलीं तरी त्यांबरोबर तो शालेंत जाई. शालेंत मुलांस व्याकरण, गाणें, व कसरत हे विषय शिकवीत.

पेरिक्लीजच्या वेळेस ग्रीक देशांत अनेक ग्रंथकार निपजले, त्यांत सोफोक्लीज व एश्विलस ह्या नाटककारांची विशेष प्रसिद्धी आहे. रंगभूमीवर येऊन नाटकें करण्याची रीति त्या वेळीं फारशी प्रचारांत नव्हती. जे कवी नाटकें लिहीत, तेच स्वतः रंगभूमीवर आपले खेळ करून दाखवीत. मोठमोठे नामांकित ग्रंथकार रंगभूमीवर येत असत. बॅकसच्या उत्सवांत अशा नाटकांस सुरुवात झाली. प्रथमतः थोडी

गाणार मंडळी बरोबर घेऊन एकच इशम रंगभूमीवर येई; व मर्दानी गाण्यांत एखादें आख्यान म्हणून दाखवी. पेरिक्लीजच्या वेळेपासून दोन तीन पात्रांची संभाषणांची आख्याने प्रचारांत आलीं. त्यांत स्त्रियांचे पार्ट पुरुषच करीत. ह्या खेळांस 'दुःखपर्य-वसायी नाटकें' असें नांव मिळालें. हळू हळू हास्यरसप्रधान खेळ व तमाशे सुरू झाले. ह्या तमाशांत तत्कालीन रीतीभातींवर हास्य-कारक टीका केलेली असे. त्यांची उत्पत्ति बॅकसच्या उत्सवांत मद्यपानाच्या समारंभामुळे झाली. त्या समारंभांस कौमस (Comus) म्हणजे तमाशे करणारी गंमतीची तरुण मंडळी असें नांव होतें. ते सोंगें घेऊन व बुरखे घालून गांवोगांव फिरत; आणि नाच व गाणें करून लोकांस गंमत करून दाखवीत. शोकपर नाटकांतील गायक मंडळीस कोरस म्हणतात, आणि आनंदपर नाटकांतील गायक मंडळीस कौमस म्हणतात.

बायका बहुधा नाटकास जात नसत. त्यांचा बहुतेक वेळ घरांत जाई. त्या पडद्यांत असल्याप्रमाणें घरांत राहत. त्यांस शिक्षण देऊन विद्वान करण्याचा प्रघात नव्हता. तथापि कांहीं स्त्रिया मोठ्या विद्याविभूषित व सुसंस्कृत असत. उत्सवप्रसंगी विद्वान लोकांच्या परीक्षा होऊन बक्षिसें वांटीत, त्यांत कधीं कधीं स्त्रिया पुढें येत असत. पेरिक्लीजची बायको आस्पेशिया मोठी विदुषी होती. त्या वेळच्या मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांचा व विद्वानांचा तळ तिच्या घरीं असे. सर्व प्रकारचे बुद्धिमान व सुसंस्कृत लोक आस्पेशियाची ओळख करून घेण्यास झटत असत.

पेरिक्लीज व आथेन्सची भरभराट समकालीन आहेत. पेरिक्लीज-सारखे पुरुष थोडेच होतात. त्याचा अंतकाळ दुःखांत गेला. त्याचे देान मुलगे प्लेगनें मेलें; व त्याजवर लांव खाल्याचा आरोप येऊन, त्याचा छल झाला. तो इ. स. पू. ४२९ त मरण पावला. 'माझ्या कृत्यामुळे कोणाही आथेन्सच्या गृहस्थास दुःख करण्याचा प्रसंग आला नाही,' हे त्याचे शेवटचे शब्द होते. असा बाणा कितीसे सत्ताधारी पुरुष वाळगूं शकतील बरें !

प्रकरण दहावें.

पेलापोनेसियन युद्ध.

(इ० स० पू० ४३१-४२१.)

आथेन्सची सत्ता व संपत्ति वाढून जी जोराची भरभराट झाली तिजमुळें स्पार्टाला अत्यंत वैप्रभ्य वाटलें. स्पार्टानें कांहीं तरी कुरापत काढून तीस वर्षांचा तह मोडिला; डेल्फायचा कौल घेऊन युद्धाचा निकाल आपणास फलद्रूप होईल असें आश्वासन देवीकडून मिळविलें; आणि खार्सी लिदिलेर्ली कारणें दाखवून आथेन्सला युद्धास पाचारण केलें.

थिओशिया संस्थानांत प्लॅटिया नामक शहर होतें, तें आथेन्सच्या ताब्यांत होतें. प्लॅटियाच्या बहुतेक लोकांस आथेन्सचा अंमल पसंत होता. पण कांहीं थोडे लोक आथेन्सच्या विरुद्ध होते. त्यांनीं आथेन्सचा ताबा झुगारून देऊन थीब्सच्या ताब्यांत जाण्यासाठीं एक गुप्त कट केला. थीब्सच्या सरकारानें ह्या कटास उत्साहपूर्वक मदत केली. थीब्सचे दोन सेनापति कांहीं फौज बरोबर घेऊन एका रात्री प्लॅटिया शहरांत आले. शहराचे दरवाजे त्यांजकरितां उघडे ठेवण्याची अगोदरच तजवीज झालेली होती. ते मुख्य बाजारांत आले. तेथें कटवाले त्यांस येऊन मिळाले. नंतर त्यांनीं स्वतंत्रता देवीचा मोठ्यानें जयघोष केला. त्यांस वाटत होतें कीं, अशानें पुष्कळ लोक येऊन आपणास मिळतील. पण तसें कांहीं झालें नाहीं. नगरवासी लोक सशस्त्र होऊन बाहेर आले. त्यांनीं प्रथम शहराचे दरवाजे बंद करून थीब्स लोकांवर हल्ला केला; व बहुतेकांस ठार मारून बाकीच्यांस कैद केलें. हा प्रकार स्पार्टाला आवडला नाहीं. स्पार्टाची व थीब्सची दोस्ती होती, व थीब्सचा अपमान तो आपलाच अपमान असें स्पार्टाला वाटलें. तेव्हां स्पार्टाला दुखवूं नये म्हणून, थीब्सन कैद्यांस चांगल्या रीतीनें वागवावें असा निरोप आथेन्सच्या सरकारानें प्लॅटियाकडे

पाठविला. पण निरोप घेऊन येणारे वकील येऊन पोंचण्यापूर्वीच थीवन कैद्यांचा प्लॅटियन लोकांनी शिरच्छेद केला होता. त्यामुळे इ. स. पू. ४३१त स्पार्टानें आथेन्सशीं युद्ध सुरू केलें.

स्पार्टा व आथेन्स हीं ग्रीस देशांत दोन मुख्य संस्थानें असल्यामुळें, इतर सर्व संस्थानें ह्या दोघांपैकीं कोणा एकाच्या तरी लगामीं असत. म्हणून त्या बहुतेकांस ह्या युद्धांत सामील होणें भाग पडलें. स्पार्टाचा अंतस्थ उद्देश आथेन्सचा पाडाव करून स्वतःचें वर्चस्व ग्रीस देशांत स्थापारें असा होता. पण स्पार्टानें हा उद्देश बाहेर न दाखवितां, आपण ग्रीक लोकांची स्वतंत्रता कायम राखण्यासाठीं झगडत आहों, असा पुकारा केला. त्यामुळें स्पार्टाचा पक्ष बहुतेकांस आवडूं लागला. आर्किडेमस नांवाचा स्पार्टाचा एक राजा मोठी फौज घेऊन अँटिका प्रांतांत शिरला.

स्पार्टन लोकांशीं तोंड देऊन उघड सामना केला असतां, आथेन्सचा टिकाव न लागतां पराभव होईल असें पेरिक्लीजला वाटलें. म्हणून खेड्यांतील सर्व लोकांनीं आपलीं सर्व मुलेंमाणसें व संपत्ति घेऊन शहरांत येऊन राहवें असा पेरिक्लीजनें हुकूम सोडिला. पुष्कळांचीं सुंदर घरे व मोलवान बागबगीचे बाहेर होते, ते सोडून देऊन शहरांत येणें त्यांच्या जिवावर आलें. तरी पण सर्व लोक ताबडतोब शहरांत आले, आणि त्यांनीं आपलीं बाहेरचीं घरे ह्या क्रूर शत्रूस उघडीं करून दिलीं. कित्येकांनीं आपले बंगले पाडून टाकिले, तट जमीन दोस्त केले, व शेतेही न नांगरतां सोडून दिलीं. त्यांनीं आपलीं गुरेंढोरें मात्र शेजारच्या वेटांत पाठवून दिलीं. ह्याप्रमाणें बाहेरची लोकवस्ती सर्व मालमत्ता घेऊन शहरांत आल्यामुळें तेथें अतिशय गर्दी झाली; लोकांस राहण्यास जागा मिळेना; कांहीं देवळांतून राहिले; कांहीं तटांतील मुरुजांत राहिले, व जराशी रिकामी जागा दिसली कीं, लगेच तेथें बरें वाईट घर उभासून कित्येकांनीं गुजरण केली.

ह्यामुळें पुष्कळ श्रीमंत लोक भिकारी झाले. सर्वांवरच मोठें संकट ओढवलें. तरी सर्वांनीं कंवर बांधून युद्धाची तयारी केली. थोड्याच वेळांत आथेन्सनें एक मोठें आरमार युद्धाकरितां तयार केलें. आर्थानियन लोकांची भिस्त आरमारावर होती, लष्करावर तितकी नव्हती.

आर्किडेमस अँटिकाचा सुपीक व सुंदर प्रदेश जाळून लुटून फस्त करित आथेन्सपासून सहा मैलांवर आला. आथेन्स येथील लोकांचें मत किल्ल्यांतून एकदम बाहेर पडून आर्किडेमसशीं लढावें असें होतें; पण पेरिक्लीजचें मत निराळें असल्यामुळें, त्यानें फक्त स्वारांच्या लहान लहान टोळ्या पाठवून, स्पार्टन टोळ्या मुख्य फौज सोडून लुटीसाठीं दूर जात, त्यांजवर छापे घालण्याचा क्रम चालविला. ह्याप्रमाणें एकसारख्या झटापटी चालू होत्या. पण समोरा-समोर मोठी लढाई अशी झाली नाहीं. पुढें हिंवाळा आल्यामुळें स्पार्टन फौज स्वदेशीं परत गेली.

युद्धांत पडलेल्या शूर गृहस्थांचा अंत्यविधि मोठ्या समारंभानें करण्याची चाल आथेन्स येथें होती, ती ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. पतन पावलेल्या सर्व मंडळांचीं प्रेतें एका मोठ्या मंडपांत जमवीत; त्या ठिकाणीं मृतांचे नातेवाईक व दोस्त जमत. पुढें दहा जातींकरितां दहा मोठ्या पेठ्या करीत; व दरएक जातीचीं प्रेतें एक एका पेठींत घालीत; मग त्या पेठ्या गाड्यांवर घालून त्या मोठ्या समारंभानें पुरण्याचे जागीं नेत. ज्यांचीं प्रेतें सांपडत नसत, त्यांजकरितां रिकामी तिरडी नेण्यांत येई. मृतांचे नातेवाईक सर्वांपुढें चालत व त्यांच्यामार्गे शहरांतले सर्व नामांकित लोक जात. प्रेतविधि करितानां कोणी तरी वक्ता स्मशानांत भाषण करून, मय-ताच्या गुणांचें वर्णन करीत असे. पेरिक्लीजनें असें भाषण केलें होतें. मृतांचीं मुलें वयांत येईपर्यंत त्यांचा संभाळ सरकार करीत असे, व ती वयांत आल्यावर त्यांस एक एक चिलखत वक्षीस देऊन त्यांचा सन्मान करीत.

दुसऱ्या वर्षी स्पार्टन फौजा पुनः अँटिकावर आल्या. त्या वर्षी आथेन्स येथे प्लेग सुरू झाला आणि तो बोहोरच्या भागांतही पुष्कळ पसरला. अशा संकटसमयी आथीनियन सरकाराने स्पार्टीशी तहाचे बोलणे लाविले; पण ते स्पार्टाने मान्य केले नाही. आर्चिडेमसची फौज अँटिका प्रांतांत धुमाकूळ उडवीत असतां, तिकडे आथेन्सच्या आरमाराने पेलापोनेसस प्रांतावर हल्ला केला; आणि स्पार्टन लोकांचा चांगलाच सूड घेतला.

युद्धास तिसरे वर्ष लागले, तेव्हां पेरिक्लीज मरण पावला. पेरिक्लीज फार शहाणा व हुशार होता; म्हणून त्याच्या मृत्यूने आथेन्सचे फार नुकसान झाले. त्याच्यासारखा कारभार हांकणारा दुसरा हुशार गृहस्थ आथेन्सकडे नव्हता. हे युद्ध सर्व ग्रीस देशभर ज्यास्त ज्यास्तच पसरत चालले होते. दोनही पक्षांस मोठा त्वेष चढला असून, हातांत जिवंत सांपडलेल्या लोकांचे हाल करण्यांत दोघांनीही क्रूरपणाची कमाल केली. सबंध शहराचे लोक तलवारीने कापून काढावे किंवा गुलाम म्हणून विकवे, असा सपाटा चालला. प्लॅटिया शहर स्पार्टन फौजेने काबीज केले, तेव्हां त्यांनी तेथील लोकांची वर सांगितल्याप्रकारची गत केली. प्लॅटिया शहर थीवन प्रांतांत सामील करून तेथचा सर्व मुख्य थीवन लोकांस लागवडीसाठी दिला.

आथेन्सच्या ताब्यांतल पुष्कळ संस्थानांनी वंडे केली; तेव्हां त्यांस आथेन्सच्या लोकांनी क्रूरपणाने जबर शिक्षा केल्या. काहीं ठिकणीं सबंध तटवंदी पाडून टाकणे, काहींचीं जहाजे जप्त करणे व काहींची राज्यपद्धति मोडून टाकणे, असले प्रकार चालले. कित्येक लहान लहान जातींच्या सबंध ग्रीक जमातींस बहिष्कार घालण्यांत आले.

आथेन्स येथे आलेला प्लेग सात वर्षे चालला. शेवटीं दोनही पक्षांत लढण्याचा कंटाळा येऊन त्यांनी पन्नास वर्षे पावेतो ठिकणारा तह

केला (इ. स. पू. ४२१). त्यांत असें ठरलें कीं, दोनही पक्षांनीं एकमेकांचे जिंकलेले मुलूख परत द्यावे, व उभयतांनीं पकडलेले कैदी सोडून द्यावे. ह्यांशिवाय आणखी कांहीं किरकोळ कलमें होतीं. सर्व देशभर एवढा रक्तपात व नासधूळ झाली, पण त्यांचे बदल्यांत म्हणण्यासारखा फायदा एकाही पक्षास झाला नाहीं.

ह्या तहास निसियासचा तह असें म्हणतात. निसियास हा त्या वेळीं आथेन्सचा मुख्य सेनापति असून त्यानें हा तह केला होता.

प्रकरण अकरावें.

आल्सिव्रियाडीज.

(इ. स. पू. ४२०-४०४.)

ह्या वेळीं आल्सिव्रियाडीज नांवाचा एक विलक्षण गृहस्थ आथेन्स येथें होता. तो थोर कुळांतला असून श्रीमंत व जबरदस्त महत्वाकांक्षी होता. लहान असतां तो मुलांच्या टोळ्या करून वाटेल तो दंगा करित असे; त्यांत न्यायान्याय किंवा युक्तायुक्तता तो मुळांच पाहत नसे. मोठें कुल व अपार संपत्ति ह्यामुळे त्याच्या सभोंवार तोंडपुजे लोक जमा झाले. ते त्याचे शब्द झेलण्यास व त्याची हरएक प्रसंगीं स्तुति करण्यास सदा तत्पर असत. त्यामुळे बऱ्यावाईटाचा विधिनिषेध त्यास वाटेनासा झाला. पेरिक्लीजचा तो आत्त होता व निसियासनें तह केला, त्या वेळीं त्याचें वय सुमारे तीस वर्षांचें असून, तो आथेन्स येथें प्रमुख होता.

सॉक्रेटीस व आल्सिव्रियाडीज हे दोस्त होते. त्या थोर साधूचा उपदेश आल्सिव्रियाडीजनें मानला असता, तर तो पेरिक्लीजच्या तोडीचा थोर मुत्सद्दी झाला असता. बाकी सॉक्रेटीसविषयी त्याच्या मनांत अतिशय पूज्यबुद्धि वागत होती; आणि त्याच्या उपदेशाची थोरवी तो कबूल करी. तरी सभोंवतालच्या तोंडपुजे मंडळीच्या स्तुतिपाठापुढें सॉक्रेटीसचा

उपदेश त्याच्या मनांत ठसला नाही. उत्तरोत्तर त्यास साँक्रेटीसचा कंटाळा आला, आणि तो त्यास भेटेनासा झाला.

पोषाखाच्या व ऐप्रआरामाच्या वावर्तीत आल्सिवियाडीज पूर्ण तज्ज्ञ आहे असें आथेन्सचे लोक समजत. आथेन्स येथे सर्वोत्कृष्ट म्हणून जे जोडे होते त्यांस आल्सिवियाडीजचें नांव मिळालें होतें. पाठीमागे जमिनीवर लांब सोगा लोळत येणारा दुपट्टा अंगावर घेण्याचा आल्सिवियाडीजनें प्रघात घातला, तो पुष्कळ श्रीमंत व मोठ्या गृहस्थांनीं उचलिला. ग्रीसमधील अत्यंत श्रीमंत घराण्यांतील एका मुलीशीं त्यानें लग्न केलें, त्यामुळें त्याची संपत्ति व वजन ज्यास्तच वाढलीं. आलिंपियन खेळांतील शर्यतींत तीनदां त्याची मोठी वाहवा झाली, आणि त्याचा लौकिक वाढला. त्या प्रसंगीं त्यानें सर्व प्रेक्षकांस एक मोठी मेजवानी दिली.

मेजवान्या व थाट करण्यांत आल्सिवियाडीस अतोनात पैसा खर्च करी. ह्यांत त्याचा उद्देश लोकप्रीति संपादन करण्याचा होता असें नाही; आपला मोठेपणा लोकांस दाखवावा एवढीच त्याची इच्छा असे. तथापि तो लोकप्रिय होताच; आणि धाडशी असल्यामुळें ह्या लोकप्रीतीचा त्यानें दुरुपयोग केल्या. सरकारचे कायदे व सामाजिक चालीरीती तो धाड्यावर बसवीत असे; जणूं काय आपणास कशाचीही भीति नाही व कायदा मोडल्याबद्दल इतरांस शिक्षा झाल्या, तरी आपणास शिक्षा करणारा कोणी नाही, असें त्याच्या वर्तनावरून लोकांस वाटे.

निसियासनें केलेला तह आल्सिवियाडोज यास पसंत नव्हता; व कौन्सिलनें तो पाळूं नये एतदर्थ त्यानें हरतव्हा केल्या. वास्तविक दोनही पक्षांनीं व विशेषतः आर्थीनियन सरकारानें तहाचीं कलमें पाळलीं नाहींत, स्पार्टीशीं दोस्ती असलेल्या शहरांवर हल्ला करून तीं काबीज करावीं, असा क्रम आर्थीनियन सरकारनें चालविला; शेवटीं सिसिली बेट काबीज करण्यासाठीं आस्मार पाठविण्याची वाटाघाट चालली. सिसिलीतील सर्व मोठमोठीं शहरे स्पार्टन लोकांनीं वसाविलेलीं असल्यामुळें, तीं आथेन्सला काबीज करूं देणें

स्पार्टानें कधीं मानिलें नसतें. निसियास ह्या स्वारीच्या विरुद्ध होता. पण आल्सिवियाडीजनें विशेष आग्रह धरल्यामुळें सिसिलीवर स्वारी करण्याचा निश्चय ठरला आणि युद्धाची सिद्धता झाली. रीती-प्रमाणें डेल्फाय येथील देवीचा कौल आथेन्सनें आणविला. देवीनें ह्या स्वारीस अनुमोदन दिलें नाहीं. तथापि आथोनियन लोकांचा ह्या कौलावरील भरंवसा बहुतेक उडाला होता. युद्ध सुरू झाल्यापासून बहुतेक सर्व भविष्ये स्पार्टाच्या मनाप्रमाणें सांगितल्यामुळें आथेन्सचे लोक डेल्फायवर चिडले होते. वास्तविक डेल्फायच्या देवीचें राज्यकारभारांतील महत्त्व ह्या वेळेपासून बहुतेक नाहींसें होऊं लागलें; बाकी ग्रीस देश रोमन लोकांनां जिंकला, तोंपर्यंत व पुढेंही पुष्कळ लोक खासगी रीतीनें तेथील देवीचा कौल घेण्यासाठीं जात असत. सार्वजनिक कामांत मात्र त्याचें महत्त्व लोक मानीतनासे झाले.

सिसिलीवर आरमार रवाना होणार इतक्यांत आल्सिवियाडीजवर कांहीं भयंकर आरोप आले. हर्मीज ऊर्फ मर्क्युरी म्हणून ग्रीक लोकांचा एक देव होता. तालमींत व शाळागृहांत ह्या देवाची पूजा करीत; आणि सामाजिक गोष्टींत त्याचें प्रस्थ मोठें असे. देवळें, तालमी, कचेऱ्या, शाळा वगैरे इमारतींच्या समोर शिलासनांवर ह्या देवाचे छातीच्या वरचे पुतळे ठेवलेले होते. एके दिवशीं सकाळीं पाहतात, तों आथेन्स येथें ह्या सर्व पुतळ्यांचा चकाचूर झालेला दिसला. त्यामुळें लोकांत मोठा गहजब उडाला. हें दुष्ट कृत्य करणारे कोण ह्याचा पुष्कळ तपास करण्यांत आला; पुष्कळांस कैदेत टाकिलें व पुष्कळांस फांशी दिलें; तरी खरा प्रकार बाहेर आला नाहीं. आल्सिवियाडीजवरही आरोप ठेवण्यांत आला. तसेंच, कित्येक धर्मविधींच्या गूढ चार्लींचा उघड उपमर्द आल्सिवियाडीजनें केला, असा एक जबर आरोप एका गुलामानें त्याजवर उघडपणें आणिला. तेव्हां आपला न्याय व्हावा अशी आल्सिवियाडीजनें मागणी केली; पण सिसिलीवरील स्वारीची तयारी झाली असल्यामुळें, त्या स्वारीवरून आल्सिवियाडीज परत येईपर्यंत त्याजवरील खटले तहकूब ठेवण्यांत आले.

एवढें मोठें आरामार ग्रीस देशांतून पूर्वी कधीच बाहेर पडलें नव्हतें. आरामारास निरोप देण्यासाठीं झाडून सारे आथेन्सचे लोक किनाऱ्यावर जमा झाले. प्रत्येक गलबतावर सोन्याचांटीच्या भांड्यांतून देवास नैवेद्य अर्पण करण्यांत आला; व आरामार निघालें तेव्हां त्यास सुरक्षित परत आणावें म्हणून सर्वांनीं भक्तीनें देवाची प्रार्थना केली. पण ही सफर आथेन्सला फलप्रद झाली नाहीं. इटली व सिसिली ह्यांजमध्यें पुष्कळ शहरें होती, तीं आपणास मदत करितील अशी आथेन्सला आशा वाटत होती. पण ह्या शहरांनीं मदत तर केली नाहींच; उलट आर्थीनियन लोकांस आंत घेण्याची बंदी करून, त्यांस आपल्या बाजारांत खाऱ्यापिण्याचें सामान सुद्धां मिळूं नये, असा बंदोबस्त केला.

सिसिलीतील काम फत्ते होत नाहीं असें दिसून आल्यावर, आथेन्स येथील कारभाऱ्यांनीं आल्सिवियाडीजचा न्याय करणाकरितां त्यास आथेन्सला आणण्यासाठीं सिसिलीस सरकारी गलबत पाठविलें. आथेन्स येथें राज्यक्रांति घडविण्याची खटपट आल्सिवियाडिज करीत आहे, असाही त्याजवर आणखी एक आरोप होता, व त्याच्या मसलतींत सामील असल्याच्या वहिमावरून त्याच्या अनेक साथिदारांस कैदेची शिक्षा झाली होती. कित्येकांस देहांत शिक्षाही झाल्या होत्या; आणि कित्येक शिक्षा चुकविण्याकरितां आथेन्स सोडून पळून गेले होते. आल्सिवियाडीजला ही सर्व हकीकत समजली. आपण आथेन्सला गेलों तर आपणास मरणाची शिक्षा खास होणार, असें समजून तो पळून स्पार्टा येथें गेला; व तेथें देशद्रोह करून त्यानें आथेन्सच्या शत्रूस सल्लामसलत देऊन आथेन्सचा सूड उगविला. इकडे आथेन्स येथें त्यास मृत्यूची शिक्षा होऊन त्याची सर्व जिंदगी सरकारांत जप्त झाली. ह्या पाप्यास देवतांनींही आश्रय देऊं नये अशा हेतूनें त्यास भ्रष्ट समजण्यास धर्मगुरूंनाही सरकारानें हुकूम केला. वास्तविक ही शिक्षा मृत्यूपेक्षांही घोर समजली जात असे. धर्मगुरूंनीं यज्ञयाग करून लाल निशाणें हातांनीं हालवून आल्सिवियाडीजला 'तूं भ्रष्ट हो' असा शाप दिला.

आल्सिव्रियाडीज स्पार्टास गेल्यावर निसियास व लॅमार्कस ह्यांजकडे आरमाराचें आधिपत्य आलें, तेव्हां आथेन्सच्या जहाजांस बराच विजय प्राप्त झाला. सायराक्यूझ येथें विजय मिळवून आथेन्सच्या लोकांनीत्या शहरास वेढा घातला. सायराक्यूझच्या लोकांनी स्पार्टा आणि कॉरिंथ ह्यांजकडे मदतीकरितां वकील पाठविले. इकडे कार्थेजिनियन लोकांची मदत मागण्याकरितां आथेन्सनें आपले वकील कार्थेजला पाठविले. स्पार्टा येथें आल्सिव्रियाडीज होता त्याच्या सल्ल्यानें स्पार्टन लोकांनीं ठिकठिकाणाहून घाईनें लोक जमवून ते गिलिपसच्या हाताखालीं देऊन सिसिलीस पाठविले. वांटेंत त्यांस कॉरिंथची मदतही येऊन मिळाली. इकडे सायराक्यूझ येथें आथेन्सहून ज्यास्त कुमक आली; तेव्हां तें शहर आथेन्सच्या हातांत पडण्याचा अगदीं प्रसंग आला होता, इतक्यांत गिलिपसही येऊन पोंचला आणि सायराक्यूझचा बचाव झाला.

तिकडे ग्रीस देशांत स्पार्टाच्या फौजेनें अँटिका प्रांतांत प्रवेश केला, आणि आथेन्सपासून पंधरा मैलांवर एका उंच टेकडीवर डिसीलिया येथें लष्करी ठाणें बसविलें; तेथें स्पार्टाचा एक राजा एजिस हा मुद्दाम बंदोबस्तासाठीं स्वतः येऊन राहिला. त्यामुळें आथेन्सचा अगदीं कोंडमारा झाला; शहरांतील सर्व लोकांस रात्रंदिवस पाहान्यांवर बसणें भाग पडलें. बाहेरच्या प्रदेशांतून आथेन्स शहरांत धान्यसामुग्री येत असे, ती स्पार्टन लोक मध्येंच लुटून घेऊं लागले, म्हणून शहरांत सामुग्रीचा तोटा पडूं लागला. आथेन्समधून नाराज झालेले हजारों गुलाम वगैरे लोक येऊन स्पार्टन फौजेस मिळूं लागले. त्यामुळें आथेन्सच्या सर्व मुलखाची अत्यंत नासाडी झाली.

तथापि आथेन्सचें सर्व लक्ष सिसिलीतील विजयाकडे होतें. आथेन्सच्या सरकारानें यूरिभिडोन व डेमास्थेनीस ह्या आणखी दोन सेनापतींस कुमक घेऊन सिसिलीस पाठविलें. तेथें जमिनीवर व समुद्रावर अनेक लढाया झाल्या. बहुतेकांत स्पार्टन लोकांच्या मदतीनें सायराक्यूझच्या फौजेस जय मिळाले. शेवटीं आथीनियन लोकांचा पराभव झाला.

त्यांचीं सर्व गलबतें शत्रूंनीं कावीज केलीं. जे सैनिक समरांगणांतून वचावले ते सर्व शत्रूच्या हातांत पडून कैदी झाले. त्यांत निसियास व डेमार्थेनीस हे होते. त्या दोघांसही शत्रूंनीं ठार मारिलें; व बाकीच्या पैकीं कांहीं कैदेत मेले व कांहींना गुलाम म्हणून शत्रूंनीं निरनि-
राळ्या ठिकाणीं विकलें.

ह्या अपजयाच्या वातमीनें आथेन्स येथें हाहाकार उडाला. आथेन्सचा सर्व प्रकारचा आधार तुटला. खजिन्यांत शिल्लक नाहीं, किनाऱ्याचें संरक्षण करणारीं जहाजे बंदरत नाहींत, अशा स्थितींत आथेन्सचे लोक निराश होऊन स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं नवीन जहाजे बांधण्यास सुरुवात केली; व पुनरपि भाग्योदय होईपर्यंत तमाशे व समारंभ ह्यांजमध्ये पैसा खर्चण्याचें बंद केलें. अशा आणी-
वाणीच्या प्रसंगीं सर्व नगरवाशांची सामान्य सभा बोलविण्याची चाल असे. त्याप्रमाणें सभा भरवून सर्व प्रकार लोकांस समजून देण्यांत आले. तेव्हां स्वदेशाभिमानी लोक सरकारच्या मदतीस आले. त्यांनीं हांहां म्हणतां पैसा जमा केला; गलबतें व शस्त्रें तयार केलीं; आणि नवीन आरमार उभारण्याची सर्व प्रकारची सिद्धता झाली.

ह्या वेळेच्या सुमारास स्पार्टा येथें आल्सिवियाडीजचा वेवनाव झाला. स्पार्टाचा राजा एजिस ह्याजबरोबर भांडून तो आशिया-
मायनरचा इराणी सुभेदार (Satrap) टिसाफर्निस याजकडे गेला. ह्या उभयतांची लगेच चांगली दोस्ती जमली. तेथून त्यानें आथेन्सच्या सर-
कारास असें सांगून पाठविलें कीं, “ मजला झालेली शिक्षा रद्द कराव, तर मी आथेन्सला परत येऊन टिसाफर्नासची मदत मिळ-
वून देईन. ”

ह्या सूचनेवर आथेन्सच्या कौन्सिलांत कडाक्याचा वादविवाद झाला; आणि शेवटीं आल्सिवियाडीजचें म्हणणें कबूल करून त्यास परत बोलवण्याचें ठरलें. पण इराणच्या सुभेदारानें आथेन्सला मदत करण्याचें कबूल केलें नाहीं; तेव्हां आल्सिवियाडीजला कांहीं दिवस तसेंच बाहेर राहवें लागलें. पुढें लवकरच आथेन्स येथें राज्यक्रान्ति झाली. राज्यकारभार पाहणारी प्रजासत्ताक मंडळी होती ती मोडून अल्प-

सत्ताक राज्यव्यवस्था चालू झाली. त्या वेळीं आल्सिवियाडीसला परत बोलाविलें. नवीन राज्यव्यवस्था लोकांस आवडली नाहीं. त्यांनीं बंड केलें; आणि अल्पसत्ताक मंडळी नवीन झाली होती, ती मोडून पहिल्या-प्रमाणें प्रजासत्ताक मंडळी स्थापन केली. पुष्कळ नवीन कायदे केले व एकंदरींत पेरिक्लीजच्या पूर्वी जशी राज्यव्यवस्था चालू होती, तशी पुनः चालू झाली. ह्या घालमेर्लीत विरुद्ध पक्षाचे लोक होते ते आथेन्स सोडून गेले, आणि डिसीलिया येथें स्पार्टन लोकांस जाऊन मिळाले (इ. स. पू. ४११).

पुढें आल्सिवियाडीजची नेमणूक आरमारावर होऊन त्यानें स्पार्टन लोकांशीं अशा निकरानें युद्ध केलें, कीं लवकरच आथेन्सचा अंमल बहुतेक पूर्वीप्रमाणें पुनः बसला. नानाप्रकारचे विजय संपादून, पूर्वी हद्दपार झालेल्या आल्सिवियाडीजनें विजयानंदाच्या समारंभांत मोठ्या थाटानें आथेन्स शहरांत प्रवेश केला. त्याची स्वारी रस्त्यानें चालली असतां, लोकांनीं त्याचा अतिशय जयजयकार केला. त्याच्या स्नेह्यांनीं त्याजला समारंभानें सभागृहांत आणिलें. आणि तेथें त्यास पूर्वीच्या सर्व अपराधांतून विधिपूर्वक मुक्त केलें. त्यानें राष्ट्राची उत्कृष्ट कामगिरी बजावली, त्याबद्दल त्यास सुवर्ण-मुगुट वक्षीस देऊन त्याची जिंदगी सरकारांत आली होती, ती त्यास परत दिली; तरीच त्यास सर्व लष्कराच्या व आरमाराच्या मुख्य सेनापतीची जागा देण्यांत आली.

आल्सिवियाडीजच्या हातांत ही जी सत्ता आली, तिचा त्यानें प्रथम चांगला उपयोग केला, त्यामुळें लोकांची त्याजवर विशेष भक्ति बसली. स्पार्टन लोकांचें ठाणें डिसीलिया येथें बसल्यामुळें, आथेन्स येथें होणारा एक मोठा उत्सव बंद पडला होता. कारण ह्या उत्सवांत आथेन्सचे लोक बायका बरोबर घेऊन स्वारीच्या थाटानें आथेन्सहून इल्यूसिस येथें जात असत. दुसऱ्या कोणत्याही उत्सवांत आथेन्सच्या बायका सामील होत नसत. रस्त्यांत शत्रूंचें ठाणें बसल्यामुळें बायका बरोबर नेण्याची सोय नव्हती. म्हणून तो उत्सव बंद पडला होता. पण आल्सिवियाडीजनें आपली फौज

बरोबर घेऊन सर्व स्वारी सुरक्षितपणे नेऊन परत आणिली. त्यामुळे लोकांच्या मनांतील फार दिवसांचा उद्वेग नाहीसा होऊन त्यांस समाधान वाटले.

पण लवकरच आल्सिवियाडीजवरील लोकांची भक्ति उडाली. त्यास एकामागून एक अपजय येत गेले; आणि त्यास सेनापतींच्या जागेवरून दूर केले. तेव्हां हेलेस्पॉटच्या किनाऱ्यावर त्याच्या सत्तेची एक जागा होती तेथे जाऊन तो काहीं वर्षे राहिला. तेथून पुढे तो आशियांत गेला असतां तिकडे त्याचा खून झाला (इ. स. पू. ४०४).

प्रकरण बारावे.

आथेन्सच्या सत्तेचा ऱ्हास.

(इ. स. पू. ४०७-३९९).

आथेन्स व स्पार्टा ह्यांचें युद्ध चालूच होतें. उभय पक्षांकडे क्रूरपणाची कमाल होत होती. स्पार्टाला इराणचा राजा सायरस ह्याची मदत होती. त्या राजापार्शी द्रव्यसंचय विपुल असल्यामुळे शिपायांस आणि खलाशांस पैसे देण्यास अडचण नव्हती. प्राचीन काळीं ग्रीक लोक पगार घेतल्याशिवाय सरकारची नोकरी करीत असत, तसा प्रकार ह्या वेळेस नव्हता. ह्या वेळेस त्यांस सरका-
रांतून ठरीव पगार मिळे, तेव्हांच ते नोकरी करीत.

आल्सिवियाडीज गेल्यावर आथेन्सच्या कारभारावर कॅनन (Canon) ह्याची नेमणूक झाली. हा गृहस्थ मोठ्या कुळांतला व हुशार होता. त्यानें आणखी नऊ शूर गृहस्थ आपल्या मदतीस घेतले, आणि आरमार घेऊन शत्रूवर मोठा विजय संपादन केला. हा वेळीं एका क्षुल्लक कारणावरून आथेन्सच्या सरकारानें मोठी चूक केली, नाही तर स्पार्टाचा नाश कागमचा झाला असता. वर सांगितलेली लढाई आशियाच्या किनाऱ्यावर आर्गिन्यूली नांवाची

तीन बेटें आहेत तेथें झाली, आणि स्पार्टाच्या आरमाराचा विध्वंस झाला. लढाई चालू असतां, कांहीं आथिनियन जहाजे जायां झालीं; त्यांजवरील खलाशी मोडक्या लाकडांचा आश्रय करून जीव धरून होते; त्यांस आशा होती कीं, लढाई आटपल्यावर आपणांस सोडविण्याकरितां गलबतें येतील. पण लढाई संपतांच एक मोठें वादळ झालें, त्यामुळें त्या निराश्रित लोकांस सोडवून आणणें अशक्य झालें आणि ते सर्व लोक प्राणांस मुकले. जर सवड झाली असती तर आरमारावरील अधिकाऱ्यांनीं जाऊन त्यांस सोडवून आणिलें असतें. तथापि आथेन्सच्या सभेंत त्या अधिकाऱ्यांचा न्याय झाला; आणि स्वदेशवधूंचा बचाव करण्याची ह्यगय केल्याबद्दल दहाही अधिकाऱ्यांपैकीं आठ असामींस मृत्यूची शिक्षा झाली. सहा असामी मारले गेले व दोघे पळून गेले. अशा रीतीनें अत्यंत आणीबाणीच्या वेळीं आठ उत्कृष्ट लढवय्ये नाहीसे झाल्यामुळें, आथेन्सचें मोठें नुकसान झालें. आथेन्स येथें दुफळी होती, तिचा हा परिणाम होय. अशा प्रकारचे पक्ष आथेन्सच्या कारभारांत नेहमीं असत.

सायरसच्या मदतीनें स्पार्टन लोकांनीं आपलें आरमार चांगलें दुरुस्त केलें; आणि त्याजवर लिसांडर नांवाचा मुख्य अधिकारी नेमिला. त्यानें हेलेस्पांटवर जाऊन लांप्सेकस शहर एकदम हल्ला करून काबीज केलें. हें शहर आशियामायनरांत असून आथेन्सच्या दोस्तीतलें होतें. आथिनियन लोकांनीं लिसांडरवर आपलें आरमार रवाना केलें, तें ज्या ठिकाणीं येऊन उतरलें, तेथें समोर किल्ल्यांत आल्सिवियाडीज राहत असून, तो दोनही पक्षांच्या हालचाली लक्षपूर्वक अवलोकन करीत होता. लिसांडर आथिनियन आरमारावर हल्ला करण्याची संधि पाहत आहे असें पाहून, आल्सिवियाडीज खालीं किनाऱ्यावर आला आणि त्यानें आरमाराच्या अधिकाऱ्यांस समजून सांगितलें कीं, 'तुम्ही आपल्या लोकांस गलबतावर तयार ठेवा; गलबतें सोडून बाहेर जाऊं देऊं नका.' ही सूचना अधिकाऱ्यांनीं मानली नाही, तेणेकरून त्यांचा घात झाला. एके दिवशीं गलबतावरचे बहुतेक लोक बाहेर गेले आहेत अशी पाळत राखून, लिसांडरनें आथिनि-

याने आरमारावर एकदम छापा घातला, आणि बहुतेक सर्व जहाजे कार्बीज केली. कांहीं स्पार्टन शिपाई आर्थिनियन खलाशांस हुडकीत बाहेर पडले. त्यांनीं बहुतेकांस पकडून कैद केले. केनन आठ जहाजांनिशीं पळून सायप्रस येथें गेला. तेव्हां इकडे लिसांडरनें आथेन्सच्या ताब्यांतील बहुतेक सर्व प्रदेश, शहरे व बेटे कार्बीज करून स्पार्टाचे ताब्यांत आणिलीं. अखेरीस प्रत्यक्ष आथेन्सला समुद्र व जमीन दोनही बाजूनीं स्पार्टन लोकांनीं वेढा घातला.

असा वेढा पडेल अशी आथेन्सला मुळांच अटकळ नसल्यामुळे, मोठी त्रेधा उडाली. शहरांत धान्यसामुग्री येण्याचा बंदी झाला. चार महिने वेढा पडल्यावर वाटेल त्या शर्ती कबूल करून तह करणें प्राप्त झालें. त्यासाठीं आथेन्सनें आपले वकील स्पार्टाला पाठविले. स्पार्टानें अटी घातल्या, त्या अशाः आथेन्सचे मोठे तट व किल्ले पाहून टाकावे; बारा जहाजांपेक्षां ज्यास्त असलेलीं सर्व जहाजे स्पार्टाच्या स्वार्धान करावी; इहपार केलेल्या सर्व लोकांस परत येऊं द्यावे; आणि आथेन्सनें स्पार्टाचा ताबा कबूल करावा. ह्या अटी आथेन्सला मोठ्या कठीण वाटल्या; पण कठीण असल्या तरी त्या कबूल करणें भाग पडलें. येंप्रमाणें हें युद्ध संपलें (इ. स. पू. ४०४).

तह झाल्याबरोबर लिसांडर आथेन्सची तटबंदी पाहूं लागला. निरुपयोगी असलेलीं गलबते त्यानें जाळून टाकिलीं. इहपार केलेले सर्व लोक परत आले, त्यांस हा प्रकार पाहून अत्यंत समाधान झालें. ते लोक व स्पार्टन वगैरे परकी लोक आथेन्सच्या ह्या दुर्दशेची मजा मोठ्या कौतुकांनें पाहत बसले. त्यांनीं आपल्या मस्तकावर पुष्पमाळा धारण केल्या; आणि बँडच्या चालीवर पाडापाडीचें काम चालू ठोविलें. आथेन्सच्या अभिमानां लोकांस हा देखावा पाहून किती हळू हळू वाटली असेल ह्याची कल्पना करावी ! पण ह्यादिपेक्षां अनिष्ट प्रकार पुढेंच होता. लिसांडरनें अथेन्स येथील पूर्वीची राज्यकारभाराची पद्धत मोडून, तीस गृहस्थांची एक नवीन मंडळी स्थापन केली. त्यांनीं आथेन्स येथें जे अनुचित प्रकार केले, त्या वरून त्यांस 'तीस जुलमी कारभारी' अशी संज्ञा मिळाली. ह्या

तिसापैकीं कित्येक हद्दपार होऊन परत आलेले देशद्रोही लोक होते. त्यांनीं ही संधि साधून पूर्वीच्या आपल्या शत्रूंचा वाटेल तसा सुड घेतला. लिसांडरनें नेमलल्या मंडळीनें आठ महिने कारभार केला; पण तेवढ्या अवधीत अब्रूदार किंवा घनाढ्य इसम कोणाही सुरक्षित राहिला नाही. पुष्कळांस कैदेत टाकिलें आणि पुष्कळांस मृत्यूची शिक्षा दिली. तपास वगैरे कांहीं नाही. खोटेच्या खोटे आरोप आणून पुष्कळांस देशत्याग करावयास लाविलें; आणि त्यांची संपत्ति ह्या तीस अधिकाऱ्यांनीं बळकाविली. त्यांनीं आपसांतही एकमेकां-विरुद्ध असलींच कृत्ये करण्यास अनमान केला नाही. एका अधिकाऱ्यास तर त्यांनीं भरसभेत विष पाजून ठार मारिलें. त्याचा अपराध काय, तर त्यानें सभेच्या बैठकीत दोषां श्रीमंत गृहस्थांची तरफदारी केली.

ह्या जुलमास त्रासून पुष्कळ लोक यीन्स व इतर ठिकाणीं गेले, तेव्हां त्यांस आपली जिंदगी आथेन्स येथेंच सोडून द्यावी लागली; त्यामुळें त्यांचें मोठें नुकसान झालें. अशा पळून गेलेल्या लोकांमध्ये ग्रॅसिब्यूलस नांवाचा एक जुना आधीनियन सेनापति होता. तो घाडसी व शूर होता. आपल्या देशबांधवांस वरील क्रूर जुलमांतून सोडविण्याच्या हेतूनें त्यानें अँटिका प्रांताच्या हद्दीवरील एक किल्ला हस्तगत केला. तेथें आथेन्सहून पळून आलेले पुष्कळ लोक त्यास मिळाले, आणि बरीच फौज जमली. ती घेऊन त्यानें आथेन्सवर हल्ला केला, आणि कारभाऱ्यांनीं त्याजवर पाठविलेल्या फौजेचा पराभव करून तीस पिटाळून लाविलें. ही बातमी आथेन्स येथें समजतांच राज्यक्रान्ति झाली, तीस असामाचा सभा मोडून दुसरी एक दहा गृहस्थांची सभा स्थापन झाली. हे दहा गृहस्थ ग्रॅसिब्यूलसला येऊन मिळतांल अशी आशा होती. पण तसा प्रकार झाला नाही. उलट त्यांनीं स्पार्टाकडे वकील पाठवून मदत मागितली; आणि पहिल्या तीस असामींच्या मंडळाप्रमाणेंच त्यांनींही लोकांवर जुलूम चालविले.

पुढें लिसांडर एक फौज घेऊन आथेन्सवर आला. आपण कलंली राज्यव्यवस्था पुनरपि आथेन्स येथें चालू करण्याचा त्याचा विचार

होता. पण स्पार्टाचा राजा पॉझेनियस ह्यास हा जुलूम आवडला नाही. तो मागाहून ल्यालोग दुसरी फौज घेऊन आला; आणि सर्व लोकांची समजावणी करून, युद्ध सुरू होण्यापूर्वी आयेन्स येथे जी राज्यपद्धति होती, तीच त्याने पुनरपि तेथे चालू केली.

ह्याप्रमाणे आयेन्स येथे स्वस्थता झाली खरी, पण ग्रीस देशांत आयेन्सला जो पूर्वी भाग्यकाल आला, तसा त्यास पुनः कधी आला नाही. त्याचे अनेक प्रांत ताब्यांतून गेल्यामुळे द्रव्यप्राप्तीची साधने नाहीशी झाली, आणि दरसाल खंडणीच्या रूपाने येणारा घसूल बंद पडला. आयेन्सच्या न्यायकोर्टांत न्याय मिळण्याकरितां वाहेरच्या शहरांतून हजारों लोक येत असत, ते येईनातसे झाले. न्यायाची कोर्टे बसत, तेव्हां आयेन्स येथे लोकांची अतिशय गर्दी होई ती बंद झाली. घरवाल्यांस भाड्यांच्या घरांचे मोठे उत्पन्न असे, ते नाहीसे झाले. बाजार ओस पडले. परदेशाशी चालणारा सर्व व्यापार युद्धाच्या योगाने बुडाला. परदेशाचे श्रीमान व्यापारी आयेन्स येथे राहत होते, त्यांस आपली दौलत सरकार हरण करील अशी भीति पडून, ते देश सोडून गेले. त्यामुळे जिकडे तिकडे पैशाची हाकाटी झाली. सार्वजनिक उत्सव बंद पडले, आणि वाडे, मोठमोठ्या इमारती व एकंदरीत सर्व शहर, दुस्स्ती न झाल्यामुळे, निकृष्ट स्थितीस येऊन पोचले.

ग्रीस देशाचा प्रसिद्ध साधु व त्या वेळचा विद्वान तत्वज्ञ सॉक्रेटीस ह्याच वेळेस होऊन गेला. घर्माच्या विशुद्ध लोकांस उपदेश केल्याबद्दल त्यास मृत्यूची शिक्षा झाली. तो वृद्ध झाला होता; आणि शिक्षा चुकविण्यासाठी त्यास पळून जातां आले असत. पण त्याने तसे केले नाही. तो म्हणाला, 'मला आतां केव्हां तरी लवकरच मरावयाचे आहे, मग येथेच राहून मेलेला काय वाईट !' तुरुंगांत असतां त्याची खेदी मंडळी त्यास जाऊन भेटत असे. त्यास विषाचा प्याला पिण्यास दिला, तेव्हां त्याचे पुष्कळ खेदी त्याच्या जवळ बसले होते. तद्द्वाने लगल्यावर जसे पाणी प्यावे, तितक्याच शांतपणाने तो ते विष प्याला, आणि ते अंगांत भिनेर्यत खेदी मंडळीशी तो

गोष्टी बोलत होता. सॉक्रेटीसने स्वतः कधी ग्रंथ लिहिला नाहीं; पण प्लेटो आणि श्नेनोफन हे त्याचे दोन शिष्य होते, त्यांनी आपल्य ग्रंथांत सॉक्रेटीसचे वादविवाद व संभाषणे लिहून ठेविली आहेत.

सॉक्रेटीस मोठा तत्त्ववेत्ता होता. तरी त्याने कांहीं तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ लिहिले नाहींत. स्वतःची बुद्धि चालवून एखाद्या गोष्टीचा विचार कसा करावा, व सत्य कसे शोधून काढावे, हे त्याने लोकांस शिकविले. तो कांहीं एकादी मोठी शाळा भरून लोकांस शिकवीत नसे. आथेन्सचे अनेक तरुण व बुद्धिमान लोक त्यास भेटण्यास येत. त्यांला उलट सुलट प्रश्न विचारून व त्यांजबरोबर संभाषण करून तो त्यांस सत्य व नीति ह्यांचें शिक्षण देत असे. तो म्हणे, आपणास पुष्कळ गोष्टी समजल्याइया वाटतात; पण त्यांचें यथार्थ ज्ञान आपणांस मुळीच झालेलें नसतें. केवळ शब्दांच्या अवडंबरांत आपण गोंधळलेले असतो. उदाहरणार्थ, मुत्सद्दी म्हणजे काय ? उ० मुत्सद्दी म्हणजे पेरिक्लीजसारखा गृहस्थ. पण 'पेरिक्लीज उंच होता, वक्ता होता, म्हणून प्रत्येक मुत्सद्दी उंच व वक्ता असलाच पाहिजे काय ? नाहीं. तर मुत्सद्दी या शब्दाचा अर्थ काय ? सर्व मुत्सद्यांचे अर्गी अवश्य पाहिजेत असे गुण कोणते, आणि मुत्सद्यांचे ठिकाणी असून शिवाय इतरांच्या ठिकाणीही आहेत असे गुण कोणते ? अशा रीतीने प्रश्न करून शब्दाचा खरा अर्थ सॉक्रेटीस शिष्यांच्या तोंडून काढून घेई, आणि पृथक्करण करून प्रश्नांच्या रूपाने तो लोकांच्या मनांतील घोटाळे काढून टाकी. येणेंकरून प्रचलित धर्म किंवा प्रचलित राज्यपद्धति वगैरे कोणत्याही प्रस्तुत विषयाशी संबंध न ठेवितां, त्याने लोकांस केवळ बुद्धीच्या जोरावर स्वतंत्रपणें विचार करण्यास शिकविलें.

अशा प्रकारें स्वतंत्र विचार करण्यास शिकविणारा पहिला मोठा पुरुष सॉक्रेटीस होय. राज्यकर्त्यांनी अमुक कायदे केले, किंवा अमुक धर्मप्रचार पुरातन काळापासून सुरू आहेत, म्हणून तेवढ्यानेच ते चांगले आहेत असें होत नाहीं. प्रत्येकानें आपली बुद्धि स्वतंत्रपणें चालवून विचार करावा, आणि मग ते बरे आहेत की

वाईट आहेत हे ठरवावे. अशा प्रकारे लोकांस शिकवितांना तो कोणाचीच भीड ठेवीत नसे. कोणी वृद्ध असो, की अधिकारा-
रूढ असो, त्याची तो बिलकुल परवा करीत नसे. वृद्धांस मान
द्यावयाचा तो त्यांच्या वृद्धपणासाठी नव्हे, तर त्यांच्या अंगी शहा-
णपण असेल तर. बापाची आज्ञा मुलांनी पाळावी ही गोष्ट खरी,
पण बाप जर अज्ञानाने मुलांस भलतेच सांगेल, तर ते मुलांनी
बिलकुल मानतां कामा नये. सारांश, सत्य आणि ज्ञान हीच सॉक्रे-
टीसच्या मते सर्व मान्य होत.

अशा प्रकारे सॉक्रेटीसने नीतिशास्त्राचा तपास चालविला;
आणि असा सिद्धांत काढिला की, ज्यांत लोकांचे कल्याण ते
चांगले, सद्गुण म्हणजेच सुख. सुख हे प्रत्येकास पाहिजे. म्हणून
मनुष्य दुर्गुणी होतो, तो केवळ त्याच्या अज्ञानामुळे, कारण जाणून
बुजून आपले सुख बुडविणारा असा कोणी नाही. हीच स्वतंत्र
विचारणा त्याने धर्माचारांसही लागू केली. तेव्हां त्याचे विचार
तत्कालीन धर्ममतांविरुद्ध असल्यामुळे, लोकांस आवडले नाहीत.
सॉक्रेटीस हा आपल्या शिकवणाने लोकांस धर्मभ्रष्ट आणि नीतिभ्रष्ट
करतो, असे अधिकाऱ्यांस वाटून, त्यांनी त्याचा छळ केला, आणि
शेवटी त्यास मृत्यूची शिक्षा दिली. सॉक्रेटीसच्या पश्चात् त्याचा
शिष्य प्रेटो हा मोठा तत्त्ववेत्ता झाला, प्रेटोचा शिष्य अॅरिस्टॉटल हा
अलेक्झांडर बादशहाचा गुरु होय.

प्रकरण तेरावे.

इराणी युद्धे.

(इ. स. पू. ३९९-३८७).

इराणचा राजा डरायस ह्याने आथेन्सबरोबर लढण्यांत स्पार्टाला
मदत केली होती, तो त्या युद्धाच्या शेवटी मरण पावला. पश्चात्
त्याचा वडील मुलगा आर्दाक्षर्झिस मेम्नॉन हा त्याच्या गादीवर

बसला; आणि आशियामायनरच्या किनाऱ्यावरील इराणी राज्याचे सर्व प्रदेश डरायसचा दुसरा मुलगा सायरस ह्यास मिळाले.

हा सायरस हुशार व पाणीदार होता. त्याची महत्त्वाकांक्षा जबर होती. स्पार्टाशीं सख्य ठेवावें अशी त्याची फार इच्छा होती. स्पार्टाला पैशाचा पुरवठा करून आयथेन्सशीं लढण्यांत त्यानें मदत केली होती. पण ह्यांत त्याचे हेतु शुद्ध नव्हते. आपल्या भावाचा पाडाव करून इराणचें तऱ्हेत बळकावण्याची त्याची इच्छा असून, त्या कार्मी त्यास स्पार्टाची मदत पाहिजे होती. ह्याच बुद्धीनें त्यानें स्पार्टाला एवढी मदत करून त्याशीं सख्य ठेविलें होतें.

आर्टाझर्जिस गादीवर बसल्याबरोबर सायरसनें त्याजवर फौज घेऊन चाल केली. ह्या स्वारींत सायरस ह्यास दहा हजार ग्रीक लोकांची कुमक मिळाली होती. बाबिलोनच्या नजीक क्युनाक्शा येथे दोघां भावांची मोठी लढाई होऊन, सायरस मारला गेल, आणि त्याचें सर्व राज्य आर्टाझर्जिस ह्यास प्राप्त झालें. आर्टाझर्जिस हा मोठा खुनशी व लहरी होता.

ग्रीक फौज परत फिरली, इतक्यांत तिचा सूड घेण्याच्या इराद्यानें आर्टाझर्जिसनें आपल्या अधिकाऱ्यांस सांगून सर्व ग्रीक अंमलदारांस भेटीस बोलाविलें, आणि विश्वासघातानें त्या सर्वांची कत्तल केली, त्यामुळें ग्रीक फौज निराश्रित होऊन संकरांत सांपडली. तिजपार्शी धान्यसामुग्री नव्हती. परंतु सॅक्रेटीसचा शिष्य झेनोफन हा त्या फौजेत स्वयंसेवक म्हणून गेलेला होता, त्यानें मोठ्या युक्तीनें फौजेचा बचाव करून तीस परत आणिलें; नाहीं तर ती सर्व प्राणांस मुकली असती. शत्रूंच्या मुलखांत नानाप्रकारचीं संकरें सोसून दहा हजार फौजेस झेनोफन ह्यानें सुरक्षित परत आणिलें, त्यावरून हा 'दहा हजारांचा प्रवास' इतिहासांत चिरस्मरणीय झाला आहे, आणि त्यामुळें झेनोफनची कीर्ति अजरामर झाली आहे. देशांत रानटी लोकांची वस्ती, थंडीचा कडाका, अन्न-वस्त्र पुरेसें नाहीं, अशा अडचणींतून हजार मैल प्रवास करून हे लोक बायझांटियम येथे सुखरूप आले. तेथून झेनोफन फौजेस सोडून

एकटाच पेलापोनेसमध्ये परत आला. पुढे त्याने आपले आयुष्य विद्याव्यासंगांत घालविले. त्याचे घर आर्लिपयानजीक व्हिलस येथे होते.

ग्रीक लोक हातचे सुट्टून गेल्यामुळे आर्टाझर्गिस ह्यास फार संताप आला. विशेषतः सायरला मदत केल्यामुळे स्पार्टन लोकांबद्दल त्याच्या मनांत द्वेष उत्पन्न होऊन त्याने स्पार्टाशी युद्ध सुरू केले. ह्या युद्धांत टिसफर्निस हा इराणी फौजेचा मुख्य सेनापति होता. ह्या टिसाफर्निसनेच राजाच्या सांगण्यावरून ग्रीक अंमलदारांस कपटाने ठार मारिले होते.

ह्या वेळचा स्पार्टन लोकांचा राजा अलेसिलॉस हा शूर व पराक्रमी पुरुष होता. राज्यकारभारांतही तो चांगला निपुण होता. त्याचा बांधा मध्यम व चर्या सामान्य होती. तो पायाने लंगडा होता; पण स्वभावाने आनंदी व मनमिठाऊ होता. त्याचे लहानपणचे शिक्षण सामान्य स्पार्टन मुलाप्रमाणे झाले होते. राज्यावर आल्यावर तो फार काटकसरीने वागून छानछोर्कित पैसा खर्चित नसे. मुलांवर त्याचे प्रेम अतिशय असल्याचे सांगतात. एकदां त्याजकडे त्याचा एक स्नेही आला, तेव्हां काठीचा घोडा करून मुलाशी तो खेळत होता, त्याचे त्या स्नेह्यास आश्चर्य वाटले, तेव्हां त्यास राजा म्हणाला, 'तुम्हांस मुले झाल्यावर मग मजकडे येऊन काय वाटते तें सांगा.'

लायकरगस ह्याने स्पार्टाचे कायदे केले तेव्हांपासून आतांपावेतो स्पार्टाच्या राज्यव्यवस्थेत अनेक रूपांतरे झाली होती. जुनी घराणीं बहुतेक नाहीशी होऊन लॅकोनियन लोकांशी शरीरसंबंध झाल्याने नवीन प्रजा उत्पन्न झाली होती. मंत्रिसभेचे सभासद निवडण्याचा अधिकार ज्यास्त फैलावला होता; आणि गुलामांस स्वतंत्रता मिळाल्यामुळे सामान्य वर्गाची संख्या पुष्कळ वाढली होती. पूर्वी डोरियन लोकांचे गर्विष्ठ वंशज ज्या लोकांस केवळ आपले गुलाम किंवा ताबेदार समजत, तेच आतां सधन व अब्रूदार बनले होते. अजून सुद्धां मूळचे अस्सल स्पार्टन लोक स्वतःस अब्रूदार

ष बडे समजत आणि इतरांस हलके व तुच्छ मानति; आणि त्यांची संख्या जसजशी कमी होत गेली, तसतसा स्पार्टन लोकांचा हा ताठा ज्यास्तच वाढत गेला. ह्या वेळीं सुद्धां राज्यपद, मंत्रिसभेच्या सभासदाचा मान, आणि लष्करी अंमलदारीच्या जागा, डोरियन लोकांच्या अस्सल वंशजांसच मिळत. तसेंच ईफोर नांवाचे पांच न्यायाधीश दरसाल नवीन निवडले जात, तेही डोरियन कुटुंबांतलेच निवडीत. ह्या पांच ईफोर न्यायाधीशांस राजापासून तों रंकापर्यंत सर्वांच्या गुन्ह्यांचा तपास करून शिक्षा करण्याचा अधिकार होता.

स्पार्टाच्या राज्यव्यवस्थेंत असले बदल होत गेले, तरी शिक्षणाच्या बाबतींत लायकरगसचेच कायदे चालू होते. इतर ग्रीक लोकांहून स्पार्टन लोकांची शिस्त व राहणी अतिशय कडक म्हणून नांवाजलेली होती, तशीच ती अजूनही चालू होती. पुरुषांच्या वर्तनाचे नियम कडक असून, त्यांस जाड्याभरड्या अन्नावर राहवें लागे. मात्र स्त्रियांच्या संबंधानें पैसे भरून ह्या कडक शिस्तीची माफी मिळविण्याची व्यास ऐपत असे, त्यांच्या स्त्रिया सुखांत राहून चैन करीत.

आशियांतिल इराणी लोकांशीं टक्कर देण्याकरितां स्पार्टन फौजेवर अजेसिलॉसची नेमणूक झाली. त्यानें सार्डिस येथें इराणी लोकांवर मोठा जय मिळविला. आर्टाशर्जिस यास असें कळलें कीं, टिसाफर्निसनें कुचराई केल्यामुळें स्पार्टन लोकांस हा जय मिळाला. त्यावरून त्यानें टिसाफर्निस ह्यास ठार मारिलें, आणि दुसरा सेनापति नेमिला. त्या नव्या सेनापतीच्या मनांत स्पार्टन लोकांशीं सख्य करावेंसें होतें; पण आर्टाशर्जिसला तें पसंत पडलें नाहीं. तेव्हां इराणी सेनापतीनें स्पार्टन फौज परत जाण्यासाठीं एक युक्ति केली. त्यानें कित्येक ग्रीक संस्थानांकडे वकील पाठवून स्पार्टाशीं युद्ध करण्याची त्यांस भर दिली. थ्राक्स, कॉरिथ व आर्गोस ह्यांनीं स्पार्टावर हल्ला करण्याची तयारी केली, तरी अजेसिलॉस आशियांतून परत जाईना.

काहीं तरी निमित्तावरून एकदां एकमेकांशीं लढण्याचें ग्रीक लोकांच्या मनांत आलें, कीं मग आपण करतो हें न्यायाचें आहे कीं

अन्यायाचें आहे, हें ते पाहात नसत. लढण्याचें मनांत आलें, कीं कांहीं तरी शुष्क सबब ते शोधून काढीत. प्रस्तुत प्रसंगीं असाच एक प्रकार घडला. दोघां संस्थानांचा कांहीं जमिनीवरून वाद होता; त्या वादांत थीब्सनें एक पक्ष स्वीकारल्याबरोबर स्पार्टानें दुसरा स्वीकारिला, आणि युद्ध सुरू झालें. स्पार्टन सेनापति लिसांडर फौज घेऊन थीब्सवर आला. थीब्सला आथेन्सनें मदत केली. वीओ-शिया प्रांतांत हल्याटस येथें लढाई होऊन स्पार्टन लोकांचा पराजय झाला आणि लिसांडर मारला गेला.

इकडे अजेसिलॉस ह्यानें आशियांत युद्ध चालविलें होतें, त्यात त्यास चांगलें यश मिळालें. पण मध्येंच त्यास स्पार्टांतून ईफोरांचा हुकूम गेला कीं, एकदम निघून इकडील सैन्याच्या मदतीस यावें. त्याप्रमाणें थसली प्रांतांतून तो परत येत असतां, कोरोनियाच्या मैदानांत थीबन फौजेशीं त्याची गांठ पडली; आणि तुंबळ युद्ध होऊन अजेसिलॉसला जय मिळाला. (इ. स. पू. ३९४).

युद्धांत मिळालेल्या लुटीचा कांहीं भाग देशांतील एखाददुसऱ्या देवास अर्पण करावा, अशी ग्रीक लोकांत चाल होती. तीस अनुसरून वरील विजयानंतर अजेसिलॉस हा डेल्फायच्या मंदिरांत गेला; आणि तेथें आपल्या लुटीचा दहावा हिस्सा म्हणजे सुमारे पांच लक्ष रुपयांचा ऐवज त्यानें डेल्फायच्या देवास दिला. ह्याप्रमाणें देवाचा सन्मान करून त्यानें फौजेस रजा दिली, आणि आपण स्पार्टाला परत गेला.

इकडे आथेन्सचा मुत्सद्दी कॅनन ह्याचा लिसांडरनें पराभव केल्याबरोबर तो सैप्रस येथें जाऊन राहिला होता. तो तेथून ह्या वेळच्या सुमारास आशियामायनरांत आर्टाझर्शिसकडे गेला. तेथें त्यानें त्या राजाची विनवणी करून, आथेन्सची तटबंदी पुनरपि बांधून तेथचें गेलेलें वैभव पुनः मिळवून देण्यास, त्याची मदत मागितली. ह्या कृत्यानें आपला कांहीं फायदा होईल अशा आशेनें आर्टाझर्शिस राजानें एक आरमार तयार केलें, आणि त्याजवर फार्नाबेझस यास मुख्य नेमून तें कॅननच्या बरोबर पाठविलें. ह्या दोघां सरदारांनीं स्पार्टाच्या

आरमारान्चा पराभव केला. पुढें इराणी राजानें दिलेल्या पैशाची मदत घेऊन कॅनन तसाच आथेन्स येथें आला, आणि त्यानें लगेच तेथील किल्ले व तटबंदी बांधण्याची सुरवात केली.

हा प्रकार पाहून स्पार्टन लोकांस घास्ती पडली. त्यांना वाटलें कीं आथेन्सचा पुनः वरपगडा होणार. ह्या भीतीनें स्पार्टानें आपले वकील आर्टॅझिझिसकडे पाठवून त्यास अशी विनंती केली कीं, 'आपण ग्रीस देशांतील युद्धें बंद पाडून शांतता कायम ठेवा, तर ग्रीस देशाची जीं शहरे आशियामायनरांत आहेत, तीं सर्व आम्ही आपल्या ताब्यांत देतो.' स्पार्टन लोकांचा हा घाट हाणून पाडण्यासाठीं कॅननही त्याच वेळेस इराणी राजाच्या दरबारी गेला. येथें पुष्कळ भवति न भवति होऊन, अखेरीस स्पार्टन वकिलांचें म्हणणें आर्टॅझिझिसनें कबूल केलें; आणि कॅनन ह्यास पकडून बंदीत टाकिलें. युद्धें तह ठरला; त्यांत आशियामायनरांतील सर्व ग्रीक शहरे इराणी राजास कायमचीं मिळालीं, आणि त्यांचा ग्रीस देशाशीं कांहीं एक संबंध राहिला नाहीं. दुसरें असें एक ठरलें कीं, ग्रीस देशांतील लहान मोठीं सर्व संस्थानें अगदीं स्वतंत्र समजलीं जावीं; कोणत्याही प्रमुख संस्थानानें त्यांजवर ताबा ठेवूं नये. ह्या तहास अँटॅल्सिडासचा तह असें म्हणतात. अँटॅल्सिडास नांवाचा स्पार्टाचा वकील होता, त्यानें हा तह केला, म्हणून त्याचें नांव त्यास पडलें, (इ. स. पू. ३८७).

प्रकरण चौदावें.

थीब्स व स्पार्टा.

(इ० स० पू० ३८७-३६२.)

स्पार्टानें इराणार्शी कसाबसा तह केला खरा; पण ग्रीक संस्थानांत एकानें दुसऱ्यावर ताबा सांगूं नये, आणि सर्वांस सारखी स्वतंत्रता असावी, असें जें तहांत कलम होतें, तें पाळण्याची स्पार्टाची

मूळपासूनच इच्छा नव्हती. स्पार्टाचा फार दिवसांचा घाटच असा होता की, ग्रीक संस्थानांचें प्रमुखत्व आपणाकडे असावें. हा मनो-दय स्पार्टाचे मनांतून कधीं नाहींसा झाला नाहीं. अटॅल्सिडासच्या तहानंतर एक वर्षांतच स्पार्टन लोकांनीं आर्केडियाच्या ताब्यांतील मांटिनिया शहरास वेढा घातला. त्यास कारण एवढेंच कीं आर्केडियास स्वतंत्रता पाहिजे होती. अजेसिलॉसनें मांटिनिया शहर काबीज केलें, तेव्हां तेथचे रहिवाशी शहर सोडून बाहेर गेले, आणि चार गांव नवीन स्थापून त्यांत राहूं लागले. प्रत्येक गांवांवर एक स्पार्टन अंमलदार नेमण्यांत आला.

थ्रेस प्रांतांत ऑल्लिथस म्हणून एक शहर होतें. त्यानें थीब्स व आथेन्स यांजशीं दोस्ती केली, म्हणून स्पार्टाला राग आला, आणि कांहीं तरी कुरापत काढून ऑल्लिथसचे हद्दींत शिरकाव करण्याचा स्पार्टानें उपक्रम केला. चार वर्षेपर्यंत ऑल्लिथसचे लोक शत्रूंशीं मोठ्या शौर्यानें लढले. पण शेवटीं त्यांचा पराभव होऊन स्पार्टाला शरण जाणें त्यांस भाग पडलें. त्यांचें शहर स्पार्टानें काबीज करून तेथें आपली फौज ठेविली. त्यांचा कांहीं प्रदेश स्पार्टानें घेतला आणि तो मासिडोनियाचा राजा अर्मिटास ह्यास दिला. कारण स्पार्टा व इराण ह्यांचें जें नुकतेंच युद्ध झालें, त्यांत स्पार्टाला अर्मिटासनें मदत केली होती.

पुढें थीब्सही स्पार्टाच्या ताब्यांत आलें. त्याचा प्रकार असा झाला की, थीब्स येथील राज्यकारभारांत दोन तट होते. असे तट बहुधा सर्वच ग्रीक राज्यांतून असत. त्या तटांचे जे मुख्य चालक असत, ते बहुतेकरून दुष्ट स्वभावाचे असून स्वतःची सत्ता स्थापित करण्यासाठीं, आपल्या लोकांचे जीव बळा देण्यास अथवा देशाचें नुकसान करण्यास मार्गें पुढें पाहत नसत. थीब्स येथील अशाच प्रकारच्या एका गृहस्थानें तेथचा किल्ला स्पार्टा येथील एका लष्करी अंमलदाराच्या हवालीं केला. हा लष्करी अंमलदार थ्रेस प्रांतांतील स्पार्टन लोकांची मदत घेऊन बिओशिंगा प्रांतांतून चालला होता. हें कृत्य स्पार्टन सरकारानें मंजूर केलें आणि थीब्स येथें स्पार्टन फौज

बंदोबस्तास ठेवून दिली. त्या वेळीं अर्थात् विरुद्ध पक्षाच्या लोकांवर स्पार्टन लोकांनीं नानातऱ्हेचे जुलूम चालू केले. तेव्हां कित्येक मृत्युमुखी पडले; कित्येकांची जिंदगी सरकारांत जप्त होऊन त्यांस देशत्याग करावा लागला; आणि कित्येकांस जीव घेऊन पळून जावें लागलें.

अशा प्रकारें थीब्स येथील बरेच लोक पळून आथेन्स शहरां आले. त्यांत पिलोपिडास नामक एक गृहस्थ श्रीमंत व थोर कुळांतला होता; त्याची स्वदेशावर निःसीम भक्ति होती. त्यानें हरप्रयत्न करून थीब्स प्रांत स्पार्टाचे तांब्यांतून सोडविण्याचा निश्चय केला. इपामिनोडास नामक दुसरा एक हुशार व उच्च कुळांतला गृहस्थ पिलोपिडासचा दोस्त होता. मांटिनिया येथील वेढ्यांत इपामिनोडासनें पिलोपिडासचा जीव वांचविला होता, त्यामुळें दोघांची दोस्ती अतिशय जमली होती. इपामिनोडास हा एकांतांत बसून अध्ययनांत वेळ घालवात असे. म्हणून थीब्स येथें त्याच्या वाटेस कोणी गेलें नाहीं. तेथून त्यानें आथेन्स येथील पिलोपिडास वगैरे मंडळीशीं गुप्त कारस्थान व पत्रव्यवहार चालू केला; आणि स्पार्टा येथील जुलमी अंमलदारांच्या हातून थीब्सची सुटका करण्याचा वेत जुळवून आणिला. नेमलेल्या दिवशीं पिलोपिडास आणि त्याचे साथीदार शिकाऱ्यांचा वेष घेऊन थीब्सकडे आले, आणि कोणास नकळत निरनिगळ्या वाटांनीं शहरांत शिरून, पुढील सिद्धता करण्याकरितां चारण नांवाच्या गृहस्थाच्या घरीं जमून राहिले.

इकडे थीब्स येथें फिलिडास नांवाचा एक मोठा अंमलदार असून तो वरील कटांत सामील होता. त्यानें सर्व मोठमोठ्या स्पार्टन अंमलदारांस एके दिवशीं भोजनास बोलाविलें. त्यांनीं भोजनास येण्यास अनमान करूं नये, म्हणून कांहीं वायांसही भोजनोत्तर येण्याचें आमंत्रण दिलें आहे अशी सर्वास वर्दी दिली. हा सर्व वेत अगदीं फुटण्याच्या वेतांत आला. त्यांत सामील असलेला आथेन्सचा एक गृहस्थ घाबरून गेला, आणि त्यानें स्पार्टन गव्हर्नर आर्कियास ह्यास एक निनांवी पत्र पाठवून कटाची वर्दी दिली. फिलिडासच्या घरीं आर्कियास भोजनास बसला.

असतां वरील पत्र त्यास मिळालें. परंतु मध्यपानानें तो बराच धुंदीत असल्यामुळें तें पत्र तसेंच टाकून तो म्हणाला, 'काम वगैरे सर्व उद्यां, येथें कांहीं नाहीं.' पुढें आर्कियासनें विचारिलें, 'बाया येणार त्या केव्हां?' असें म्हटल्याबरोबर बायकांचीं सोंगें घेतलेले कित्येक गृहस्थ एकदम खोर्लीत घुसले, आणि कमरेचे खंजीर उभसून त्यांनीं तेथील सर्व मंडळींस तेथच्या तेथें कापून टाकिलें. फिलिडासच्या घरीं हा प्रकार चालला असतां, कटांतील दुसरे कित्येक गृहस्थ शहरच्या दुकानांत शिरले. त्यांनीं दुकानांत विक्रीसाठीं असलेलीं चिलखतें अंगांत चढविलीं, शस्त्रें घेऊन ते रस्तोरस्तीं हिंडूं लागले, आणि स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं लोकांस आपणांकडे बोलावूं लागले.

पुढें नवीन राज्यव्यवस्था करण्यांत आली, त्यांत पिलोपिडास व दुसरे दोन मोठे गृहस्थ ह्यांच्या हार्तीं राज्यकारभार आला. त्यांस 'त्रिओटार्क' असें नांव होतें. 'त्रिओटार्क' चा अर्थ असा होता कीं, त्यांचा अंमल फक्त थीब्सवर नसून सर्व त्रिओशियावर होता. थीब्सचा किल्ला स्पार्टन फौजेच्या ताब्यांत होता, तो परत घेण्यासाठीं आथेन्सहून मदत आली; आणि निमूटपणें किल्ला सोडून गेल्यास स्पार्टन फौजेस त्रास पोचणार नाहीं, असा करार होऊन किल्ला परत मिळाला. इपामिनोडास हाही राज्यकारभार हांकणाऱ्या मंडळींत होता. तो शूर असल्यामुळें त्यास सेनापतीची जागा मिळाली.

ह्याप्रमाणें थीब्स येथील आपली सत्ता नाहीशी झालेली पाहून स्पार्टन लोकांस फारच वाईट वाटलें, आणि त्यांनीं पुनः युद्ध करण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें युद्ध सुरू झालें, तें सात वर्षे चाललें. त्यांत नानाप्रकारचे घोर व भयंकर प्रसंग घडून आले एकदां हट्टास पेटले म्हणजे ग्रीक लोक क्रूरपणाची कमाल करून सोडीत. सात वर्षांनंतर त्रिओशिया प्रांतांत ल्यूक्ट्रा येथें एक लढाई झाली, तींत थीब्सच्या बाजूस इपामिनोडास व स्पार्टाकडे तेथचा राजा क्लिओ-

टस हे मुख्य होते. थीब्सलोकांची संख्या फार थोडी होती. तरी त्यांस स्पार्टन लोकांवर संपूर्ण जय मिळाला.

ह्या परिणामानें हट्टी स्पार्टन लोकांची पूर्ण खोड मोडली. स्पार्टा-मध्ये ह्या पराभवाची बातमी आली, तेव्हां तेथचे लोक नेहमींच्या तऱ्हेनें मोठ्या आनंदानें कांहीं एक समारंभ साजरा करित होते. बाहेरचे पुष्कळ लोक समारंभासाठीं शहरांत आले असून, सर्व तऱ्हेण स्त्रीपुरुष नाटकगृहांत जमून नाच, तमाशे करण्यांत देग झाले होते. पराभवाची बातमी आली, तरी हा सर्व प्रकार तसाच चालू ठेवावा, असा 'ईफोर्स' नीं हुकूम फर्माविला, आणि लढाईत पडलेल्या लोकांबद्दल कोणीही दुःख अगर शोक करूं नये, असा हुकूम फिरविला. मात्र पडलेल्या लोकांचीं नांवे त्यांच्या कुटुंबांस कळविण्यांत आलीं. असें सांगतात कीं, ज्यांचे मुलगे लढाईत पडले होते, त्यांच्या आयांनीं दुसऱ्या दिवशीं आनंदी पेहराव करून देवळांत जमून देवाचे आभार मानिले, आणि एकमेकांकडे जाऊन अभिनंदन केलें. पण ज्यांच मुलगे लढाईतून निभावून जीव घेऊन घरीं परत आले, त्या आयांनीं मात्र घरांत बसून शोक केला.

वरील विजयानें थीब्स लोकांस अतिशय आनंद झाला. त्यांनीं निकडीचे जासूद पाठवून ती बातमी आथेन्स येथें कळविली. स्पार्टन लोकांच्या कचाख्यांतून आथेन्सच्या मदतीनेंच थीब्सची सुटका झाली होती, तेव्हां वरील बातमीनें आथीनियन लोकांस आनंद होईल असें वाटलें होतें. परंतु तसा प्रकार झाला नाहीं. थीब्सचा उदय होतो हें पाहून आथीनियन लोकांस बरें वाटलें नाहीं; उलट वरील बातमीनें त्यांना वाईट मात्र वाटलें. लवकरच बिओशिया प्रांतांतिल सर्व बाहरांनीं थीब्सची सत्ता कबूल केली, आणि फोसिसचे लोक आपण होऊन थीब्सच्या ताब्यांत गेले, तेव्हां तर आथेन्सच्या लोकांस फारच संताप आला.

इकडे स्पार्टा व थीब्स ह्यांचें युद्ध चाललेंच होतें. आपणांस आतां आथेन्सची मदत मिळणार नाहीं हें पाहून, थीब्सनें थेसलीचा राजा जेसोन ह्याजबरोबर खेह जोडण्याचा विचार करून, स्पार्टाशी

लढण्यासाठी त्याची मदत मागण्यास त्याजकडे आपले वकील पाठविले. जेसोन पराक्रमी व हुशार हाता, पण तोही जबर महस्वाकांक्षी आहे अशी थीब्सची लयकरच खात्री झाली. त्यानें थीब्सचें आमंत्रण खुर्षीनें कबूल केलें, मात्र पोटांतला उद्देश हा कीं थीब्सलाच घशांत टाकावयाचें. तो फौज घेऊन विओशिया प्रांतांत आला खरा; पण स्पार्टन लोकांशी लढण्याकरितां तो थीब्स संस्थानांत आला नाहीं. स्पार्टन फौज ल्यूकटा येथेंच होती. अशा स्थितींत जेसोननें शिष्टाई सुरू करून दोनही पक्षांस तह करण्याची सल्ला दिली; आणि स्वतः पुष्कळ खटपट करून तह जुळवून आणिला. तह झाल्यावर स्पार्टन फौज स्वदेशी परत गेली.

जेसोनच्या ह्या वर्तनानें त्याच्याविषयी लोकांच्या मनांत नानाप्रकारचे कुतर्क उत्पन्न झाले आणि ते पुढें खरे ठरले. ग्रीस देशांत पार्थियन खेळ चालत, तेथचें अग्रस्थान आपणास मिळावें असा त्यानें आग्रह धरिला. त्याचा अर्थ असा कीं, ग्रीस देशांत आपणाहून कोणी वरचढ नाहीं असें तो समजू लागला. त्यानें आपल्या लोकांकडून त्या समारंभातील यज्ञांत अर्पण करण्याकरितां बकरे, मेंढे, डुकर वगैरे अकरा हजार जनावरें जमविलीं, आणि मोठा थाट व आपल्या सत्तेचें प्रदर्शन करून, समारंभास येण्याचा त्यानें वेत केला. पण समारंभ होण्याच्या थोडे दिवस अगोदर जेसोनचा खून झाला; तेणें करून ग्रीक संस्थानें त्याच्या घशांत पडण्याचें थोडें लांबणीवर गेलें. सर्व ग्रीस देश एकछत्री अंमलाखालीं आणण्याचें काम पुढें मासिडोनियाच्या फिलिप राजानें सिद्धीस नेलें.

जेसोनच्या मृत्यूनंतर थीब्स व स्पार्टा यांचें पुनः युद्ध जुंपलें. अजेसिलॉस ह्यानें आर्केडिया प्रांतावर स्वारी करून तो प्रांत उद्ध्वस्त केला. हा आर्केडिया प्रांत पेलोपोनेससचा चरान्न प्रदेश असून, पाननामक गुरांच्या देवतेचा म्हणून ठरलेला होता. हा पानदेव धनगरांस पूज्य असे. अजेसिलॉस ह्यानें आर्केडिया प्रांतांत जो दंगा केला, त्याचा सूड थीब्स आणि आर्केडिया ह्यांच्या फौजांनीं चांगलाच उगविला. ह्या फौजा लॅकोनिया प्रांतांत शिरल्या, आणि वाटेनें स्पार्टाच्या मुलखांत

छुटादूट करून खेडींपाडी व श्रीमंतांचे बागवगीचे मोडून, सर्व प्रकारचा विध्वंस करित स्पार्टावर आल्या. पण स्पार्टाच्या फौजेशी समोसमोर लढाई झाली नाही. उभयतांनी एकमेकांस वाटेल तसा त्रास देण्याचा क्रम चालविला.

मेसेनिया प्रांतातले लोक हद्दपार झाले होते, त्यांस त्यांचा देश ह्या युद्धांत परत मिळाला. सुमारे तीनशें वर्षांपूर्वी त्यांचा देश स्पार्टानें जिंकला होता आणि ते हद्दपार झाले होते. जे देश सोडून गेले, ते बहुतेक आर्केडिया प्रांतांत व नर्जाकच्या बेटांत जाऊन राहिले; आणि त्यांचे वंशज अद्यापि स्वदेशास मुकून, परक्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांसारखे वर्तत होते. मेसेनिया प्रांतावर आपला हक्क आहेंसें वाटे, तसें त्यांस त्या नवीन प्रांतांविषयी वाटत नसे. इपामिनोडास जेव्हां आर्केडिया प्रांतांत आला, तेव्हां हे लोक भरभर त्यास येऊन मिळाले; आणि त्यांहींही त्यांस आपणाकडे बोलावून आपला मूळचा देश परत मिळविण्याविषयी त्यांस भर दिली. त्यांच्या मदतीने त्या लोकांनी मेसेनिया प्रांत परत जिंकून घेतला आणि तेथें पुनरपि तं येऊन राहूं लागले. इपामिनोडासनें मेसान शहर नवीन स्थापिलें. त्याच्या तटांचें बांधकाम इतकें सुंदर व मजबूत होतें कीं, पुढील काळीं त्याची फार वाखाणणी होऊं लागली. हा किल्ला आयोम टॅकडीवर बांधलेला होता. त्याचे कांहीं अवशेष अद्यापि दिसून येतात.

मेसेनिया प्रांत वरप्रमाणें जिंकल्यामुळें थीब्सला एक नवीन साह्यकारी मित्र मिळाला, आणि स्पार्टाच्या ताब्यांतील निम्मा प्रदेश नाहीसा झाला. ह्यामुळें थीब्सचें महत्त्व वाढलें, आणि इपामिनोडासचा मोठेपणा आथेन्सला सहन झाला नाही. आथेन्सनें स्पार्टाशी सख्य जोडिलें. एवंच थीब्सला अडविण्याकीरतां आपल्या जुन्या शत्रूशीं स्नेह जोडण्यास आथेन्सच्या सरकारास आशंका वाटली नाही. ग्रीस देशावर थीब्सचा ताबा होऊं नये असा आथेन्सचा उद्देश होता. बाकी इपामिनोडास व पिलोपिडास ह्यांचा हेतु थीब्सला वर आणण्याचा होता ह्यांत संशय नाही.

त्याबरोबर युद्ध चालू झाले. ल्यूक्रेच्या लढाईनंतर दहा वर्षांच्या आंत थीब्सचे दोनही योद्धे पडले: पिलोपिडास येसली प्रांतांत लढतांना पडला, व इपामिनोडास आकडिया प्रांतांत मॉटिनियाच्या लढाईत पडला, (इ. स. पू. ३६२). इपामिनोडासच्या मृत्यूनंतर लवकरच स्पार्टाचा राजा अजेसिलॉस हा चौऱ्यांशी वर्षांचा होऊन मरण पावला. त्याने चाळीस वर्षे स्पार्टा यथे राज्य केले. एवढ्या अवधीत जी युद्धे झाली, त्यांत त्याने नेहमी विजय संपादिले. इजिप्ट येथील गादीबद्दल तंट्या लागला असतां, एका हक्कदाराच्या तर्फेने त्या देशांत जाऊन तेथे युद्ध करून त्याने आपला हेतु तडीस नेला; आणि तेथून परत येत असतां तो मरण पावला. अजेसिलॉस हा त्या वेळचा अतिशय शूर व समंजस योद्धा म्हणून नांवाजलेला आहे. तो शत्रूंशी फार सौम्यपणाने वागे; आणि ह्या त्याच्या चांगुलपणाच्या अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. एकदां कॉरिंथशी लढत असतां, कॉरिंथच्या कित्येक इरामुखोरांनीं तें शहर एकदम हल्ला करून हस्तगत करण्याची मसलत अजेसिलॉस ह्यास दिली. पण त्याने ती गोष्ट कबूल केली नाहीं. तो म्हणाला, 'एका ग्रीक शहराने दुसऱ्यास शिक्षा करणे जरी योग्य असले, तरी दुसऱ्याचा सगळू नाश करणे केव्हाही योग्य होणार नाहीं.'

प्रकरण पंधरावे.

मासिडोनियाचा फिलिप.

(इ. स. पू. ३६२-३५७.)

इपामिनोडासच्या मृत्युने थीब्सचे सर्व मनोरथ टांसळले. त्यामुळे आथेन्सलाही आपले गतवैभव थोडेंसे परत मिळविण्यास संधि सांपडली. अलीकडे सर्व ग्रीक संस्थाने एकसारखी युद्धे करून दुर्बल मात्र झाली. कोणालाही वर डोकें काढण्याचे वाण राहिले

माहीं. तसेंच एकादा परस्थ शत्रू त्यांजवर चालून आला तर त्याजबरोबर टक्कर मारण्याचेंही सामर्थ्य त्यांस राहिलें नाहीं. अशा प्रकारचा एक शत्रू लवकरच त्यांजवर चालून आला, तो मासिडोनियाचा राजा फिलिप हा होय.

ग्रीसच्या उत्तरेस मासिडोनिया प्रांत आहे. प्राचीन काळीं त्या प्रांतांत अनेक लहान लहान सत्दार राहत, आणि आपापल्या ताब्यांतील टापूवर स्वतंत्रपणें राज्य करीत. त्या प्रांतांत मोठीं शहरें फारशीं नव्हतीं. पेलस म्हणून एकच शहर होतें; तेथील राजास ग्रीक वसाहतवाले खंडणी देत.

मासिडोनियाची राज्यपद्धति फारशी व्यवस्थित नव्हती, आणि लोकही विशेष सुधारलेले नव्हते. बरेच लोक स्वतंत्र होते; पण त्यांचे बहुतेक हक्क फौजेच्या हातांत होते. म्हणून तेथची राज्यपद्धती केवळ लष्करी घोरणावर चालली होती असें म्हटलें तरी चालेल. राजा म्हणजे केवळ फौजेचा मुख्य असून विशेष प्रसंगाशिवाय, त्याला राजचिह्नेही नव्हतीं. गादीविषयीं नेहमीं तंटे चालू असत. राजा दुसरा अमिंटस (Amyntas) मरण पावल्यावर, त्याचा धाकटा मुलगा फिलिप हा एका अल्पवयी पुतण्याच्या नांवानें राज्यकारभार पाहूं लागला. ह्या अल्पवयी मुलाचा बाप इलिरियन लोकांशीं लढतांना मारला गेला होता. फिलिप हा लहानपणीं थीब्स येथें राहून ग्रीक लोकांच्या तत्कालीन विद्येंत निपुण झालेला होता. ग्रीक लोकांच्या राज्यकारभाराची व युद्धाची पद्धत त्यानें चांगली अवलोकन केली होती. त्यामुळें मासिडोनियाचा कारभार पाहत असतां, तेथें त्यानें ग्रीक लोकांच्या धर्तीवर नानाप्रकारच्या सुधारणा केल्या. त्यानें विशेषतः लष्करचा पद्धत सुधारली. फौजेचे चौकोनी संघ उभे करून लढण्याची कला त्यानें अमलांत आणिली असें सांगतात. पण त्याच्याही पूर्वी ही पद्धत ग्रीक लोकांस ठाऊक होती, मात्र थीब्स येथें ती पद्धत फिलिप प्रथम शिकला; असें आतां सिद्ध झालें आहे.

इ. स. पू. ३५९ ह्या वर्षी पुतण्यास बाजूस सारून फिलिप राज्यावर आला. त्या वेळचे लोक अर्धवट सुधारलेले असल्यामुळे, त्यांजवर छाप बसविण्याजोगी त्याची शारीरिक व मानसिक योग्यता होती. त्याचा बांधा सुत्रक, मुद्रा भव्य व छाप बसविणारी होती, त्याची बुद्धि विलक्षण असून, तो उद्योगी, दमदार, धोरणी व उत्कृष्ट बोलणारा होता. त्याचा स्वभाव धूर्त, आनंदी व बेफिकीर असा असून, त्याची वागणूक मिठी असल्यामुळे लोकांस तो अतिशय प्रिय होता. पुतण्यास त्याने राज्यावरून काढले, पण त्यास त्रास न देतां ममतेने वागविले; आणि त्यास चांगले शिक्षण देऊन आपल्या मुलीशी त्याचे लग्न केले.

फिलिप गादीवर आल्या वेळेपासून, हा सर्व ग्रीस देश आटोक्यांत आणणार हे सर्वांस लवकरच कळून चुकले. ही गोष्ट तो केवळ लढून करणार होता असे नाही, तर हलके हलके संधि येईल त्याप्रमाणे आपली सत्ता व वजन वाढवीत जाण्याचा त्याने क्रम आरंभिला. तो स्वतः शूर योद्धा होता; तरी त्यास युद्धाचा तिटकारा वाटत असे. युद्धाने राष्ट्रांचे अतिशय नुकसान होते; व शांततेने काम केले असतां आपले हेतु सिद्धास जाऊन राष्ट्रांची शक्ति वाढते, हे तो जाणून होता. म्हणून जोंपर्यंत शांतपणाने आपला कार्यभाग उरकतो आहे, तोपर्यंत नाहक युद्धांत पडणे त्यास आवडत नसे. तो शूर, दयार्द्र अंतःकरणाचा व सौम्य स्वभावाचा होता. म्हणून त्याने जिकलेले बहुतेक लोक मोठ्या आनंदाने त्याच्या ताब्यांत राहत असत. लष्करच्या शिस्तींत मात्र तो फार कडक असे. एका शिपायाने थंड पाण्याने आंघोळ न करितां ऊन पाण्याने केली, आणि दुसऱ्या एकांने रस्त्यांत थांबून गद्यप्राशन केले, म्हणून त्या दोघांसही त्याने कडक शिक्षा केल्या असे लिहिलेले आहे.

फिलिपने राज्यपद धारण केल्याबरोबर राज्यावर हक्क सांगणारे दोन इसम त्यास आडवे आले. एकास थ्रेसच्या राजाचा पाठिंबा असून दुसऱ्यास आथेन्ची मदत होती. पहिल्यास गोड गोड थापा देऊन व लांच चारून, त्याने गप्प बसविले, आणि येणेप्रमाणे

एक शत्रु बंड झाल्याबरोबर दुसऱ्याशी लढून त्याचा चांगलाच समाचार घेतला. त्या वेळीं पुष्कळ आर्थीनियन लोक कैद होऊन त्याच्या हातांत सांपडले. ह्या कैद्यांस त्यानें मोठ्या सन्मानानें वागविलें, आणि दंड न घेतां सोडून दिलें. ते परत आथेन्सला जाऊन फिलिपच्या औदार्याविषयीं वाखाणणी करूं लागले; पुढें लवकरच आथेन्सच्या सरकारानें आपले वकील फिलिपकडे पाठवून त्याजबरोबर सख्य संपादिलें.

ह्या वेळीं आथेन्स येथील लोकांच्या रीतीभर्तीत पहिल्याहून पुष्कळच फरक पडला होता. पूर्वी प्रत्येक इसमास सरकारच्या फौजेंत नोकरी करावी लागे; पण हल्लींच्या फौजेंत सर्व भरणा भाडोत्री लोकांचा होता. हे लोक वाटेल त्या देशांतले असून, फक्त पैशासाठीं नोकरी करीत. त्यांस स्वतःचा किंवा आथेन्सचा अभिमान बिलकुल वाटत नव्हता. बहुतेक लोकांस कोटीत न्यायाचे कामीं अभिप्राय देण्यासाठीं जावें लागे, त्याबद्दल त्यांस जी कांहीं थोडी बहुत प्राप्ती होई, तीवर किंवा गरिबांस निर्वाहासाठीं सरकारांतून मदत मिळे त्यावर संतुष्ट राहून, लोक आळसानें आपली गुजराण करीत.

लोकांस स्वतःचा उद्योगधंदा कांहीं नव्हता. ते सर्व प्रकारचीं कामे गुलामांकडून करून घेत. तेंणेंकरून, व भाडोत्री शिपायांचा भरणा बऱ्फरांत झाल्यामुळे, लोकांस दरिद्रावस्था आली. युद्ध चालू नसें तेव्हां समुद्रावर चांचे लोकांचा व देशांत चोरांचा उपद्रव अतिशय होई, सर्व ग्रीक संस्थानांच्या फौजा लुटारू बनल्या. त्यांस लढाईचें काम नसे; तेव्हां खुशाल ते देशभर लूट करीत फिरत. तसेंच पूर्वीच्या काळीं राज्यकारभार हांकणारे पुरुष स्वतः कसलेले योद्धे असत. आतां हा प्रकार अगदीं बदलून गेला. सेनेटचे बहुतेक लोक युद्धकलेंत वाकव नसून, फौजेंतले अधिकारी सेनेटचें काम जाणीत नसत. राज्यांतल्या प्रमुख लोकांस शिपाई होण्याचे ऐवजीं वक्ता होण्याची हांव वाटूं लागली. वकृत्वकलेचें महत्त्व अतिशय वाढून, तें विद्वत्तेचें प्रधान अंग झालें. त्याचप्रमाणें आरमारची पूर्वीची पद्धत विघडून पुष्कळ नुकसान झालें. श्रीमंत

लोकांस आरमारांत नोकरी करण्याची फरज असे, ती बंद होऊन त्यांस बदली देण्याची सवलत मिळाली; आणि जहाजांचा एक वर्षाचा सर्व खर्च त्यांजलाच याचा लागत असल्यामुळे, ते जहाजांवरील अंमलदार मिळतील तितके स्वस्त पाहू लागले, मग ते त्या कामास लायक असोत वा नसोत. सारांश, लष्कर काय किंवा आरमार काय, एकही पूर्वीप्रमाणे लायक नव्हतें. ह्याचें वास्तविक कारण असें होतें कीं, आथेन्सचा पूर्वीचा शूर बाणा सर्व अस्तास गेला होता आणि ऐषआरामानें व आळसानें सर्व समाज विघडला होता.

ग्रीक राष्ट्रांची ही स्थिति आयतीच फिलिपच्या पथ्यावर पडली. पण त्यानें उतावळेपणा केला नाहीं. उलटपक्षीं, आपणास खात्रीनें यशप्राप्ति होईल असें दिसून येईपर्यंत, त्यानें आथेन्सला आपल्याच घनेंर्डीत स्वस्थ राहू दिलें. त्यानें आपला उद्योग मोठ्या खुबीनें चालविला. त्याच्या राज्यांत समुद्रकिनारा मुळांच नव्हता. म्हणून आंफिपोलिस बंदर आपल्या ताब्यांत घेण्याची त्याची फार इच्छा होती. कारण तें बंदर व्यापाराच्या सोयीचें होतें. हें एक, व दुसरें तेथील जंगलांत गलबतांस उपयोगी पडणारें लांकूड विपुल होतें. ह्या उद्देशानें आंफिपोलिसशीं लढण्यास त्यानें लवकरच सबब उकरून काढिली. तें बंदर पूर्वी आथेन्सच्या ताब्यांतलें होतें. 'तें जिंकून मी तुम्हांस परत देतो, ? अशी त्यानें आथेन्सची समजूत केली. त्याच्या बोलण्यावर आथेन्सच्या सरकारानें विश्वास देविला. पुढें त्यानें आंफिपोलिस जिंकिलें, आणि तें आथेन्सला न देतां स्वतःचेच ताब्यांत ठेवून आथेन्सला सांगून पाठविलें कीं, 'हें शहर मी जिंकलें त्यापूर्वी आथेन्सच्या ताब्यांत नव्हतेंच, तेव्हां आतां तें मी आपल्या ताब्यांत ठेविल्यानें आथेन्सचें कांहीं नुकसान नाहीं.' अशा रीतीनें त्यानें आंफिपोलिस मासिडोनियाच्या राज्यांत सामील केलें, तथापि तेथील प्रजासत्ताक राज्यपद्धति पहिल्याप्रमाणेच त्यानें पुढें चालावली.

आंफिपोलिस जिंकल्यानंतर लवकरच थेसलीच्या लोकांनीं फिलिपची मदत मागितली. तेथची सर्व सत्ता तीन जुलमी गृहस्थांनीं

हरण केली होती. ते वाटेले तो जुलूम लोकांवर करित. फिलिप थेसलींत गेला, त्या जुलुमी गृहस्थास त्यानें कारभारावरून काढिलें; आणि थेसलींतील शहरांस स्वतंत्रता दिली. ह्या मदतीबद्दल थेसलांच्या लोकांनी त्यास आपला कांहीं वसूल तोडून दिला, आणि आपलें आरमार त्याच्या उपयोगास दिलें. पुढें आर्लिथियन लोकांनीही त्याचा आश्रय संगदिला. थ्रेस प्रांतांत त्यानें कित्येक प्रदेश मिळविले. त्या प्रदेशांत सोन्याच्या खाणी होत्या. तेथें त्यानें नवीन शहर बांधून त्यास फिलिपि असें नांव दिलें, आणि तेथें आपलें लष्करी ठाणें वसविलें.

थेसली प्रांतांतील कामगिरी संपविल्यावर, एपिरसच्या राजाची मुलगी आर्लिपियास इच्याशीं फिलिपनें लग्न लाविलें. एपिरसच राज्य थेसलीच्या हद्दीवर होतें. पुढें थ्रेस प्रांतात लढत असतां, इ. स. पू. ३५६ वे वर्षी पेला येथें त्याची बायको प्रसूत होऊन मुलगा झाला; तोच प्रसिद्ध अलेक्झांडर होय.

ह्या वेळेस आथेन्स, व्होड्स बेट व दुसरे प्रांत ह्यांजमध्ये निरर्थक युद्ध चालून राहिलें होतें. हे प्रदेश नांवांनें आथेन्सच्या ताब्यांत होते, आणि त्यांजकडून आथेन्सला खंडणी मिळत असे. दोन वर्षे युद्ध चालून आथेन्सचा हेतु सिद्धीस न जातां, व्होड्स, कॉस, किऑस व बायझांटियम ह्या प्रदेशांवरील सर्व हक्क आथेन्सला सोडून द्यावे लागले. ह्यांस ' आपसांतील युद्ध ' म्हणून यादवी असें नांव इतिहासांत आहे.

मध्यंतरी दुसरें एक निकराचें युद्ध ग्रीस देशांत सुरू होऊन त्यामुळें फिलिपच्या मनोरथास पुष्कळ पोषण मिळालें. तरी बराच वेळपर्यंत फिलिपनें आपली तटस्थ वृत्ति सोडिली नव्हती. त्या युद्धास ' धार्मिक ' युद्ध असें नांव आहे. कारण डेलफायच्या मंदिराची व्यवस्था कोणाकडे असावी, थीब्सकडे, कीं फोसिसकडे, ह्याबद्दल तें युद्ध सुरू झालें होतें. त्याचा प्रकार असा होता कीं, फोसिस संस्थानांत ' सिन्हायन ' नांवाचें एक भैदान होतें. येथें शेंकडों वर्षे लागवड सुरू असून, तें मोठें सुपीक असल्यामुळें लोकांस

त्याजपासून मोठी किफायत असे. थोब्सच्या लोकांनी अशी एक सबब पुढे आणिली की, हे मैदान डेलफायच्या मंदिराकडे पूर्वापार लावून दिलेले असल्यामुळे, ह्या पवित्र प्रदेशावर खासगी उत्पन्नाची शेती करून फोशियन लोकांनी देवाचा मोठा अपमान केला आहे. ही सबब अगदीच निराधार नव्हती. त्यास कांहीं जुन्या दंतकथेचा आधार होता; पण तो पोकळ होता, आणि ही जागा अपॉलोच्या मंदिरास दिलेली आहे असा प्रत्यक्ष पुरावा कांहींच नव्हता. पण राज्यकारभार पाहणाऱ्या समेने हुकूम केला की, ह्या जागेत फोशियन लोकांनी शेती करू नये, आणि आजपावेतो देवाच्या जमिनीत स्वतःच्या उपजाविकेचे धान्य विकविल्याबद्दल देवास दंड द्यावा. हा हुकूम फोशियन लोकांनी मानिला नाही, तेरां युद्ध जुंपले. फोसिसला मदत स्पार्टाची असून थोब्सला येसलीची होती. हे युद्ध इ. स. पू. ३५७ त सुरू झाले.

फिलोमिलस नांवाचा एक श्रीमान गृहस्थ फोसिसचा सेनापति होता. त्याने डेलफायचे मंदिर आपल्या ताब्यांत घेतले. त्यावरून थोब्सच्या लोकांनी मोठा मवगवा करून सर्व ग्रीक संस्थानांस धाचरण करून सांगितले की, 'पहा ! फोशियन लोक मंदिरासंबंधी हे केवढे पाप करीत आहेत !' फिलोमिलसने युक्ति करून डेलफायच्या देवाकडून आपल्या तर्फेच कौल मिळवून, डेलफायचे मंदिर रक्षण करण्याचा हक्क फोशियन लोकांचा आहे, असे जाहीर केले. पुढे दोन वर्षे पावेतो तो मोठ्या शौर्याने लढला. नंतर तो लढतांना मारला गेला, आणि त्याच्या जागी त्याचा भाऊ ओनोमार्कस याची नेमणूक झाली.

डेलफायच्या मंदिरांतील जिदगीस आपण हात लावणार नाही, असे फिलोमिलसने वचन दिले होते, तथापि थोडीबहुत जिदगी त्याने लांबविली; आणि ह्या कार्यां ओनोमार्कसने तर भावाच्या वर कडी केली. डेलफाय येथील संपत्तीने त्याने आपल्या लष्करचे देणे भागविले, आणि त्याच्या मदतीस आलेल्या आर्थिनियन व स्पार्टन लोकांनीही ह्या पवित्र मंदिरांतील धनाचा अपहार करण्यास कमी केले नाही.

घराच वेळ ह्या युद्धांत फिलिप सामील झाला नाहीं. तो दुसरीकडे आपली सत्ता वाढविण्याच्या नादांत असून, आर्थानियन लोकांचें एक बंदर त्यानें कब्जांत घेतलें, आणि फोसिसच्या पक्षांतील एक योद्धा थेसली प्रांतांत प्रमुख होता, त्याचा पराजय करून थेसलींत आपली सत्ता वाढविली. तदनंतर थ्रेस, इलिरिया, व मासिडोनियाच्या बाजूचीं दुसरीं कित्येक रानटी राष्ट्रे बुडवून आपल्या अंमलाखालीं आणिलीं. तसेंच पुष्कळ जहाजे बांधून आपलें आरमार व लष्कर वाढविलें. मासिडोनिया प्रांतांत मोठमोठी सरदार घराणीं होती, त्यांची आपल्यावर भक्ति बसावी, म्हणून त्यांचे होतकरू मुलगे फिलिपनें आपल्या दरबारीं शिक्षणाकरितां ठेवून घेतले. तेथें त्यांस नानाप्रकारचीं दरबारी व युद्ध कलेचीं कामे, तसेंच ग्रीक वाङ्मय व तत्त्वज्ञान इत्यादि शिकवून तयार केलें. अशा रीतीनें शिक्षण देऊन तयार केलेल्या कुलीन सरदारांची त्यानें आपल्या खासपागेत भरती केली; आणि त्यांचा पाहारा नेहमीं आपल्या जवळ ठेविला. अशा प्रकारें शिक्षण मिळविल्याशिवाय राज्यांतील मोठमोठ्या जागा कोणासही मिळूं नयेत, अशी त्यानें योजना केली.

प्रकरण सोळावें.

फिलिपचे विजय.

(इ. स. पू. ३५७ ते ३३६).

ग्रीस देशांत हें 'धार्मिक युद्ध' सुरू झालें, त्या सुमारास आथेन्स येथें डेमोस्थेनिस नांवाचा एक प्रसिद्ध वक्ता राहत होता. त्याचा बाप तलवारी करण्याचा धंदा करीत असे. त्या घंदांत पुष्कळ पैसा मिळवून त्यानें तो मरणसमयीं आपल्या मुलास दिला; पण त्या वेळीं ह्या मुलाचें वय फक्त सात वर्षांचें असल्यामुळें, बापानें मुलाचा व जिदगीचा सांभाळ करण्याकरितां तीन पालक नेमिले. परंतु ह्या पालकांनीं आपलें काम विश्वासूकपणानें केलें

नाहीं. त्यांनी पैशाची इतकी उधळपट्टी केली, कीं मुलगा घर्षात आला तेव्हां पोटासाठी कांहीं तरी उद्योग केल्याशिवाय त्यास गत्यंतर नव्हतें. म्हणून त्यानें वक्तृत्वकलेचा अभ्यास केला; आणि हल्लीं जसे बारिस्टर काम करतात तसें काम तो करूं लागला. समाजापुढें येऊन चांगलें बोलतां यावें म्हणून त्यानें अतिशय मेहनत व उद्योग केला. असें सांगतात कीं, प्रथम तो फार भिन्ना असे. तो बोलतांना अडखळे; आणि त्यास आपले खांदे उडविण्याची वाईट खोड होती. हे सर्व दोष अत्यंत परिश्रम करून त्यानें घालविले. ह्या श्रमांचा मोवदला त्यास एवढा मिळाला कीं, त्या वेळच्या प्रसिद्ध वक्त्यांत व मुत्सद्यांत त्याचें नांव पहिलें आलें, आणि अजूनही त्याची कीर्ति अजरामर आहे.

डेमोस्थेनिस वयांत आला तेव्हां त्यानें एका पालकावर फिर्याद मांडिली; आणि ती त्यानें स्वतः चालवून दाखविली. त्यांत त्याचें काम इतकें चांगलें वठलें कीं, विरुद्ध पक्षास सरकारानें द्रहा टालेंट म्हणजे सुमारे पन्नास हजार रुपये दंड केला. ह्या व इतर कामांत त्याच्या वक्तृत्वाची मोठी ख्याति झाली. पुढें तो राज्यकारभार हांकणाऱ्या सभेत भाषणें करूं लागला, तेव्हां त्याची चांगलीच प्रसिद्धि होऊन, आथेन्सच्या प्रमुख मंडळींत त्याची गणना होऊं लागली.

आथेन्स येथे डेमोस्थेनिसनें एक मोठें काम केलें. मासिडोनियाचा राजा फिलिप हळू हळू आपली महत्त्वाकांक्षा वाढवीत आहे, तो उत्तरोत्तर सर्व ग्रीस देश आक्रमून टाकणार, त्याचा प्रतीकार करण्यासाठीं सर्व ग्रीक संस्थानांनीं व विशेषतः आथेन्सनें कंवर बांधून तयार झालें पाहिजे, अशा प्रकारची इशारत त्यानें आपल्या जोरदार वक्तृत्वानें सर्व मंडळीस दिली. ह्या विषयावर त्यानें केलेलीं भाषणें फिलिपिक्स म्हणून प्रसिद्ध असून, आजकाल ह्यात असलेले वक्तृत्वाचे उत्कृष्ट मासले म्हणून त्यांची प्रसिद्धि आहे. आथिनियन सरकाराची कांहीं बेटें फिलिपनें लुटली, आणि यूनियाच्या बंदरांतून आथेन्सचीं मालाचीं कांहीं गलबतें त्यानें

पकडून नेली. ह्या योगानें आलिथियन लोकांस भीति पडली की, फिलिपची गदा आतां आपणांवर येणार. ह्या भीतीनें फिलिपशीं केलेला तह मोडून आलिथियन लोकांनीं आथेन्सशीं तह केला, आणि प्रसंग पडल्यास आथेन्सनें आपणांस मदत करावी अशी सिद्धता करून ठेविली. त्याबरोबर फिलिपनें आलिथियन लोकांशीं युद्ध सुरू केलें. त्यांचीं कित्येक शहरें एकदम काबीज करून त्यानें आलिथसला वेढा घातला. नंतर आलिथियाच्या राज्यमंडळांतील दोन सभासदांस लांच वगैरे साधनांनीं फोडून, त्यांच्या विश्वासघाताचा उपयोग करून, फिलिपनें आलिथिया शहर काबीज केलें. तेथच्या लोकांस पकडून त्यानें मासिडोनियास नेल्यावर त्यांची विटंबना केली; आणि आंधकारी आपणांस वाईट रीतीनें वागवितात, अशी त्यांनीं फिलिपकडे तक्रार केल्यावर तो म्हणाला. “आमचे लोक काय केवळ अशिक्षित व भावडे आहेत; त्यांस लपंडाव मुठ्ठीच माहीत नाहीं. असेल तसें खरें बोलतील.”

फिलिपनें आलिथस शहर मोडून तेथच्या लोकांस गुलाम म्हणून विकिलें. त्यांच्या जमिनी घेऊन त्या त्यानें आपल्या लष्करांतील अंमलदारांस वांटून दिल्या. तेणेंकरून मासिडोनिया प्रांत व समुद्र यांजमधील समग्र द्वीपकल्प त्याच्या ताब्यांत येऊन त्याचें राज्य सलग झालें. थेसलीच्या हद्दीवर डायम म्हणून शहर होतें, तेथें देवीच्या नांवानें मोठा उत्सव करून, घरील विजयाबद्दल त्यानें लोकांत मोठ्या थाटानें मिरवणूक काढिली.

पुढें थोड्याच दिवसांत आथेन्सचे वकील पेला येथें फिलिपकडे आले, आणि अथीनियन लोक कैदी झाले होते त्यांस सोडविण्याच्या दंडाची बोलाचाली करूं लागले. फिलिप म्हणाला, ‘अथीनियन लोकांशीं तंटा करण्याची आमची इच्छा नाहीं; कांहीं झालें तरी आथेन्सशीं सख्य ठेवण्याचा आमचा संकल्प आहे.’ तदनुसार त्यानें आपले तीन वकील तह करण्यासाठीं आथेन्स येथें पाठविले. ते आथेन्सला आले त्या दिवशीं डायोनिसिक उत्सव चालू होता. शहरांत बाहेरच्या लोकांची दाटी झाली होती; आणि लोक सजा मारण्यांत दंग झाले

होते. अशा संधीस परकी वकील आले म्हणजे एकाद्या थोर गृहस्थाच्या घरी त्यांचा सत्कार करण्याचा त्या वेळी प्रघात होता; तदनुसार डेमॉस्थेनिस ह्याने वकिलांचा पाहुणचार आपल्या घरी करण्याचें पत्करिलें. त्याप्रमाणें त्यानें त्यांचा उत्कृष्ट सत्कार केला आणि इ. स. पूर्वी ३४६ ह्या वर्षी तह झाला.

ह्या तहानंतर लगेच फिलिपनें थ्रेस प्रांत जिंकिला, त्यामुळें हेलेस्पॉट समुद्रावरील नाक्याची जागा त्याच्या ताब्यांत आली.

इकडे धार्मिक युद्ध चालूच होतें. फिलिप त्यांत पडला नव्हता. दूर राहून योग्य संधीची तो प्रतीक्षा करीत होता. अशी संधि लवकरच आली. थर्मोपिलीच्या खिंडीतून तो आपली फौज घेऊन फोसिसच्या मुलखांत उतरला. तेथें त्यास थीब्सची फौज येऊन मिळाली. फोशियन लोक लगेच शरण आले. प्रमुख पुढाऱ्यांनी देश सोडून बाहेर जाण्याची परवानगी मागितली, ती त्यांस मिळाली. बाकीच्या लोकांनी स्वतःसाठी कांहीं एक न ठेवितां शहर त्यांचे हवालें केलें; आणि स्वतः ते त्याच्या स्वाधीन झाले. त्यांचें काय करावें हें ठरविण्याकरितां त्यानें ऑफिझियोनिक सभा भरविली. तींत असें ठरलें की, लोकांनीं आपले सर्व घोडे व हत्यारें देऊन टाकावीं; आंबीखेरीज बाकीचीं सर्व शहरें मोडून टाकावीं; लोकांनीं जाऊन निरनिराळ्या गांवांत राहावें; एका गांवांत पन्नासांहून ज्यास्त कुटुंबांनीं राहूं नये. डेल्फायची संपत्ति फोशियन लोकांनीं हरण केली होती; तिचा अजमास पंचांच्यामते दहा हजार टॅलेंट ठरला, तो भरून येईपर्यंत दरसाल साठ टॅलेंट दंड देत जावा. ऑफिझियोनिक सभेत बसण्याचा त्यांचा हक्क काढून फिलिपनें तो आपल्या मासिडोनियन लोकांस दिला; आणि मासिडोनियन लोकांस ग्रीक समजावें असा ठराव केला. पायथियन खेळांत अग्रस्थान फिलिप यास मिळून ऑफिझियोनमध्ये स्वतः बसण्याचा त्यानें क्रम सुरू केला.

पुढें सर्व ग्रीस देश व विशेषतः पिलापोनेसस प्रांत आक्रमण करण्याची त्यानें सुरुवात केली. पिलापोनेससच्या लोकांस त्यानें

असें भासविलें कीं, 'मी स्पार्टापासून तुमचें रक्षण करितों.' हा कावा आथेन्सच्या लोकांस समजून त्यांनीं पिलापोनेससच्या लोकांची भुरळ दूर करण्यासाठीं डेमोस्थेनिस ह्यास त्यांजकडे पाठविलें. परंतु त्याच्या वक्तृत्वाचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. फिलिपला नवीन बंदरें मिळालीं होती, तेथें त्यानें गलबतें बांधण्याचे व शस्त्रास्त्रांचे कारखाने सुरू केले; आणि थ्रेस प्रांताच्या अंतर्भागीं लष्कराच्या छावण्या कायमच्या बसविल्या.

ह्याप्रमाणें सर्व सिद्धता झाल्यावर त्यानें आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें. इ. स. पूर्वी ३३८ त मोठी फौज घेऊन तो उघडपणें ग्रीस देशावर स्वारी करून आला. बरोबर त्याचा मुलगा अलेक्झांडर होता. ह्या राजपुत्रास युद्धकलेचें व राज्यकारभाराचें तत्कालचें उत्कृष्ट शिक्षण देण्यांत आलें होतें. त्याचें वय ह्या वेळीं अठरा वर्षांचें असून, त्यास लष्करांत एका अधिकाऱ्याची जागा दिलेली होती.

फिलिप अटिकावर चालून येत आहे असें कळतांच, आथेन्स येथें एकदम चळवळ उडून गेली. बाजारांतील दुकानें काढून सर्व लोकांची सभा भरविण्याबद्दल प्रायटेनचा ताबडतोब हुकूम सुटला. सर्व लोक त्वरित जमा झाले. त्यांस वरील अरिष्टाची बातमी पुकारून रीतीप्रमाणें चोपदारानें तुतारी वाजवून, 'ज्यांस बोलाघयाचें असेल त्यानें पुढें यावें,' असें पाचारण केलें. तेव्हां डेमोस्थेनिस उठून पीठावर चढला. अजून निराश होण्याचें कारण नाहीं, इत्यादि प्रकारें लोकांस धीर देऊन तो बोलला, 'थीब्सकडे वकील पाठवा, आणि शत्रूंशीं टक्कर देण्यास त्याची मदत मागा.' ही सल्ला पसंत पडून लोकांनीं डेमोस्थेनीस ह्यासच वकील म्हणून थीब्सला पाठविलें. तेथें त्यानें आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें थीब्स लोकांचें मन आपल्याकडे वळवून, त्यांस फिलिपशीं केलेला तह मोडण्यास लाविलें; आणि ग्रीस देशाची स्वतंत्रता रक्षण करण्यासाठीं त्याची मदत मिळविली. दुसरी संस्थानें पुढें आलीं. थीब्स, आर्थानियन, कारिथियन, आक्रेयन, यूबियन व दुसरीं लहान मोठीं

राज्ये ह्या कार्यार्थ एक झाली. त्यांची फौज तीस हजार जमली. बिओशिया प्रांतांत चिरोनिया येथे एकच लढाई होऊन सर्व प्रकरणाचा निकाल लागला. फिलिप यास मोठा विजय प्राप्त झाला आणि ग्रीक राष्ट्राची स्वतंत्रता बुडाली, ती फिरून त्यांस मिळाली नाही. (स. ३३८).

ह्या पराभवाने लोकांस केवढे दुःख झाले असेल ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे. आर्थिनियन लोकांस वाटले की फिलिप येऊन आतां आपणांस खाऊन टाकितो. असे वाटून ते शहराच्या बंदोबस्तास लागले. पण ह्या तयारीची जरूरच नव्हती. फिलिप आथेन्सशी फारच सौम्यपणाने वागला. हस्तगत झालेले लोक दंड न घेतां त्याने सोडून दिले; आणि आर्थिनियन लोकांस नांवाचें स्वातंत्र्य देऊन त्यांजशीं सख्य जोडिले. थीक्सशीं मात्र तो निराळ्या प्रकारे वागला. त्यांचे सर्व स्वातंत्र्य हरण करून त्यांच्या शहरां आपली फौज ठेवून दिली.

ह्याप्रमाणे सर्व ग्रीस देश आक्रमण केला तरी फिलिपची इच्छा तृप्त झाली नाही. त्याच्या मनांत इराण देश जिंकण्याची जबर उत्कंठा होती. त्यासाठीं कॉरिथ येथे त्याने एक मोठी सभा भरविली. त्या सभेस स्पार्टाशिवाय इतर सर्व संस्थानांचे प्रतिनिधि भाले हाते. आशियातील ग्रीक वसाहतींस इराणचे अधिकारी नाहक छळतात, सबब सर्व ग्रीक संस्थानांनी एकत्र होऊन इराणचा समाचार घ्यावा अशी सूचना त्याने वरील सभेत केली. ती पसंत होऊन प्रत्येक संस्थानाने किती गलबते व माणसे ह्या कामी द्यावी तें ठरविण्यांत आले. फिलिप ह्यास सर्व फौजेवर मुख्य अधिपति नेमिले. त्याने प्रथम पिलापोनेस प्रांतांत शिरून स्पार्टाचा प्रदेश जिंकिला, आणि स्पार्टन लोकांचा पाडाव करून, आपण म्हणूं तें त्यांनीं केलें पाहिजे, अशी त्यांची स्थिति केली. स्पार्टाचा बहुतेक मुलूख घेऊन तो त्याने पेलोपोनेससमधील इतर संस्थानांस वाटून दिला. येंप्रमाणें स्पार्टाची वाट लागली.

फिलिपची राणी आलिथियास म्हणून होती तिचे आणि त्याचे कधी नीट पटले नाही. पुढे मासिडोनियांत परत आल्यावर त्यानें

तिला सोडून क्लिओपेट्राशी लग्न लाविलें. ही क्लिओपेट्रा त्याच्या एका सरदाराची पुतणी होती. अलेक्झांडर मोठा मातृभक्त होता. त्यास बापाच्या ह्या कृत्याचा राग आला; आणि आईला घेऊन तो राज्य सोडून चालता झाला. तो प्रथम इलिरिया प्रांतांत गेला. इलिरियांतले लोक नेहमी बंड करून मासिडोनियावर उठत असत. पण बापानें लवकरच मुलाची समजूत करून त्यास पेलस येथें परत आणिलें. आर्लिंपयासचा भाऊ एपिरस राजा होता, त्यास आपली मुलगी देऊन फिलिपनें आपल्या बाजूस बळवून घेतलें. वरप्रमाणें मामाभाचीचें लग्न ग्रीक लोकांत शास्त्रविरुद्ध नसे.

हा लग्नसमारंभ एपिरसची प्राचीन राजधानी ईज्या (Aegea) येथें मोठ्या थाटानें करण्यांत आला. फिलिपची जिकडे तिकडे वाहवा होऊन त्याच्या ऐश्वर्याचा कळस झाला. त्या वेळीं त्याची जेवढा प्रतिष्ठा होती, तेवढी कधी कोणाची झाली नसेल. पण हा त्याचा भाग्यरवि क्षणांत मावळून गेला. पॅलेनियस म्हणून एक तरुण गृहस्थ त्या समारंभांत होता, त्यानें गर्दीतून क्षणमात्रांत पुढें येऊन राजाच्या पोटांत तलवार खुपसून त्याचा प्राण घेतला. पुढें तो पळून जाणार इतक्यांत रक्षकांनीं त्यास पकडून ठार मारिलें. ह्याप्रमाणें मासिडोनियाचा राजा फिलिप चोवीस वर्षे राज्य करून आपल्या वयाच्या ४७ वे वर्षी मरण पावला.

प्रकरण सतरावें

अलेक्झांडर धि ग्रेट.

(इ. स. पू. ३३६-३३२).

फिलिपच्या मृत्यूनें ग्रीस देशांत आनंदीआनंद झाला. आथेन्स येथें ही बातमी प्रथम डेमोस्थेनिस ह्यास कळली. त्या वेळीं एकुलती एक मुलगी मरण पावल्यामुळें तो दुःखांत होता. तरी पण

सुतकी वेष टाकून त्यानें पांढरा आंगरखा, दुपट्टा व डोक्यांत फुलांची माळ घातली, आणि आनंदाच्या भरांत ती बातमी लोकांस कळविण्यास तो बाहेर आला. लोकांसही अत्यानंद होऊन, जणू काय विजय प्राप्त झाला आहे असें समजून, त्यांनीं मंदिरांत जाऊन महोत्सव केले. त्यांस वाटलें होतें, कीं मासिडोनियाचा भावी राजा आपणांस पूर्ण स्वातंत्र्य देईल. पण ही त्यांची चूक आहे असें त्यांच्या लवकरच नजरेस आलें. अलेक्झांडर मोठा फौज घेऊन ग्रीस देशांत उतरला; आणि थोब्स व इतर शहरांतून करभार घेऊन आथेन्सवर आला. तेव्हां आर्थीनिडन लोकांचे सर्व उत्सव बंद झाले. अलेक्झांडरच्या आगमनानें लोकांत इतकी दहशत बसली कीं, प्रायटेन मंडळींनीं आपले वकील अलेक्झांडरकडे राठवून आपल्या अयोग्य वर्तनावद्दल क्षमा मागितली. त्यांस क्षमा करून अलेक्झांडर कारिंथवर आला. तेथें त्यानें एक सभा भरविली; आणि सर्व संस्थानांचे प्रतिनिधि सभेस आणिले. त्या वेळीं स्पार्टाखेरीज बाकीच्या सर्व संस्थानांनीं अलेक्झांडरचें सार्वभौमत्व कबूल केलें. स्पार्टानें मात्र आपण स्वतंत्र आहों अशी घमेंड चालविली.

कारिंथ येथें घडलेली अलेक्झांडरची एक गोष्ट आहे. प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता डायोजिनेस त्या वेळीं कारिंथ येथें राहत होता. त्याचें वर्तन अतियश कडक असून, तो साधुवृत्तीनें राहत असे. त्याचा बाप आशियामायनरांतील ग्रीक शहर सिनोप येथें व्यापार करित असे. पण बापाच्या धंद्यांतील अनीतीचें वर्तन सहन न होऊन, डायोजिनेस गृहत्याग करून आथेन्स येथें आला. तेथें अँटिस्थेनिस नांवाच्या एका विक्षिप्त साधूपार्शी शिष्यत्व पतकरून तो राहिला. अँटिस्थेनिसनें एक निराळा पंथ स्थापिला होता, त्यास सायनिक असें म्हणत. समाजाचीं बंधनें व नियम न पाळतां, व कोणताही विषयोपभोग न घेतां, कडकडीत तपांत आयुष्य घालवावयाचें, असा या पंथाचा शिरस्ता असे. डायोजिनेसची ख्याति ऐकून अलेक्झांडर त्याच्या भेटास गेला, आणि बोलणें चाललें असतां त्यानें त्या साधूस बिवारिलें, 'महाराज, आपणाकरितां मी काय करूं?' 'जवळ

उभा राहून माझ्या वरचें ऊन बंद करतोस, तो जरासा दूर हो म्हणजे पुरे, 'असा त्यास डायोजिनिसनें जबाब दिला. अलेक्झांडर भेटीस गेला, तेव्हां तो साधु थंड पाण्यांत बसून कांकडत होता असें सांगतात.

कारिथ येथें अलेक्झांडर व डायोजिनिस यांची गांठ पडली असेल हें असंभवनीय नाहीं. कारण त्या वेळीं कारिथ येथें एका गृहस्थाच्या मुलांस शिकविण्याचें काम डायोजिनिस करित होता. त्या गृहस्थानें ह्या साधूस गुलाम म्हणून विकत घेतलें हातें. त्यांतला प्रकार असा होता कीं, डायोजिनिस गलबतांत बसून इजीना येथें जात असतां, त्याचें गलबत चांचे लोकांनीं पकडून घेतलें, आणि वरच्या सर्व लोकांस क्रीट येथें आणून गुलाम म्हणून विकलें. विक्री चालू असतां डायोजिनिसला कोणी प्रश्न केला, 'तुला काय काम येतें'? त्यानें उत्तर केलें, 'मला हुकुमत चालवितां येते, व जर कोणाला शिक्षक पाहिजे असेल, तर तो हटकून मला विकत घेईल.' तें ऐकून कारिथच्या एका गृहस्थानें त्यास विकत घेतलें, आणि त्यास आपल्या मुलांस शिकविण्याचें काम सांगितलें. डायोजिनिसचें काम त्या गृहस्थास इतकें आवडलें कीं, त्यास त्यानें गुलामगिरी-तून मुक्त केलें. तरी पुढें डायोजिनिस त्याच गृहस्थाकडे राहत होता; आणि अलेक्झांडरची व त्याची कारिथ येथेंच भेट झाली.

ग्रीस देशांतून मासिडोनियांत परत जाऊन अलेक्झांडरनें आशियाखंडावर स्वारी करण्याची तयारी केली. ग्रीस देश सोडून त्याला फार अवकाश झाला नव्हता, तों तेथें अशी बातमी उठली कीं, अलेक्झांडर मरण पावला. ही बातमी ऐकल्याबरोबर थीब्सच्या लोकांनीं बंड केलें, आणि तेथें असलेली अलेक्झांडरची फौज हांकून देण्याचा प्रयत्न केला. ह्या त्यांच्या उद्दामपणाबद्दल अलेक्झांडरनें त्याची चांगलीच खोड मोडिली. तो स्वतः लगबगीनें थीब्स येथें आला. लोक किल्ला त्याच्या हवार्ली करीनात, आणि शरण येईनात. तेव्हां एकदम हल्ला करून त्यानें किल्ला व शहर काबीज केलें. त्या प्रसर्गां हजारों थीबन लोक पडले, आणि हजारों कैदी होऊन

अलेक्झांडरच्या हार्ती पडले. अलेक्झांडरनें सर्व शहर घुळीस मिळविलें. पिंडार म्हणून एक कवि होता, त्याचें तेवढें एक घर मात्र त्यानें कायम ठेविलें. ह्या कवीचे ग्रंथ अलेक्झांडर यास फार आवडत असत. हा पिंडार कवि पेरिक्लिजच्या वेळेस होता.

बापाच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या वर्षी अलेक्झांडरनें आशियाखंडावर स्वारी केली. आशियाच्या पश्चिम भागांतिल ग्रीक लोकांच्या वसाहती इराणच्या राजानें जिंकल्या होत्या, त्यांस सोडवून परत स्वतंत्र करण्याचा आपला उद्देश आहे, असें त्यानें जाहीर केलें. तथापि त्याचा अंतस्थ हेतु वेगळाच होता. त्या वेळीं इराणचें राज्य पूर्वेकडे हिंदुस्थानपासून पश्चिमेकडे इजिप्तपर्यंत पसरलें होतें. तें सर्व जिंकून आपल्या कबजांत आणावें असा त्याचा मुख्य हेतु होता. ह्या इराणच्या राज्यांत सूझा, पर्सेपोलिस, एक्वाटना, डमास्कस, बाबिलोन वगैरे अनेक नामांकृत शहरे होती. इराणच्या गादीवर त्या वेळेस तिसरा डरायस हा राजा असून, त्याचें सौंदर्य व गोड स्वभाव जगजाहीर होते. पण राज्यविस्ताराच्या मानानें त्याची शक्ति फार कमी होती. फौज अवाढव्य होती, पण ती इतकी अस्ताव्यस्त व बेशिस्त होती की, अलेक्झांडरच्या फौजेपुढें लष्करी कामांत तिचा टिकाव लागला नसता. हेलेस्पॉटच्या किनाऱ्यापासून आशियाचे आंत तीस मैलांवर ग्रानिकस नदीच्या कांठी पहिली मोठी लढाई होऊन अलेक्झांडरस इराणी फौजेवर मोठा जय मिळाला, पण त्याच्या खास संरक्षकांपैकी पंचवीस असामी त्यांत ठार झाले. त्यांस अलेक्झांडरनें मोठ्या समारंभानें पुरिलें; आणि प्रसिद्ध मूर्तिकार लिसिपस ह्याजकडून मेळेल्या गृहस्थांचे कांसघातूचे पुतळे करून ते डायम येथें उभारून ठेविले. ग्रानिकसच्या लढाईत अलेक्झांडरस अतिशय लूट मिळाली. तीपैकी ३०० चिलखतें त्यानें आथेन्स येथें पाठविलीं; तसेंच त्याची आई आलिपियास इच्याकरितां उत्कृष्ट तांदें व तंबूचें उंची उंची सामान त्यानें पाठवून दिलें.

पुढें अलेक्झांडर सार्डिस येथें गेला. सार्डिस हें लिडियाचा राजा फ्रीसस ह्याचें राजधानीचें शहर होतें. सार्डिसच्या लोकांनीं दरवाजे उघडून अलेक्झांडरास आंत घेतलें आणि ते त्यास शरण गेले, तेथें त्यानें आपल्या स्वारीचा मुख्य हेतु तडीस नेला: म्हणजे ग्रीक वसाहती इराणचे ताब्यांतून मुक्त करून स्वतंत्र केल्या; आणि त्यांस ग्रीक लोकांचे पूर्वीचे सर्व हक्क देवविले. येणेंप्रमाणें एक वर्षाच्या आंत विलक्षण पराक्रम करून त्यानें सर्व आशियामायनर काबीज केलें.

ह्या मोहिमीत अलेक्झांडर गोर्डियन येथें गेल्या. गोर्डियन ही फ्रिजियाचा प्राचीन राजधानी. फ्रिजिया देश सायरसनें जिंकला होता. गोर्डियनच्या किल्ल्यांत एक गाडा होता, त्याची धुरा गाड्यास इतक्या युक्तीनें बांधलेली होती कीं, तिचीं गांठ कोणास सोडतां येत नसे, किंवा दोरीचीं टांके सांपडत नसत. ह्या गाड्यासंबंधानें पूर्वी एक विलक्षण दंतकथा चालू होती. मागें कधीं एकदां युद्ध चालू असतां, असें एक भविष्य वर्तविलेलें होतें कीं, एका गाड्यावर बसून एक राजा ह्या शहरात येईल, आणि तो जिकडे तिकडे शांतता करील. पुढें कांहीं दिवसांनीं मीडास नांवाचा एक शेतकरी आपल्या गाड्यांत बसून गोर्डियन येथें आला. त्यास लोकांनीं राज्यपद दिलें. तेव्हां त्यानें ता आपला गाडा देवास अर्पण केला. तेव्हां असून तो गाडा देवळांत होता. त्या गाड्याच्या गांठाविषयी अशी वार्ता प्रचलित होती कीं, जो कोणी हा गांठ सोडील, तो सर्व आशियाचा अधिपति होईल. ही वार्ता अलेक्झांडरनें ऐकली, आणि गांठ सोडून ती गोष्ट आपणच खरी करण्याचा निश्चय केला. तो लगेच गाड्याजवळ गेला, आणि आपल्या तलवारीनें त्याची गांठ त्यान कापली. कोणी म्हणतात कीं, दांडा व गाडा ह्यांस सांधणारा एक लांब खिळा होता, तो अलेक्झांडरनें बाहेर काढल्याबरोबर गांठ सुटली, आणि त्यामुळेच त्यास सर्व आशिया खंडांत विजय प्राप्त झाले, असें लोक म्हणत.

अलेक्झांडरास अडविष्याकरितां डरायननें मोठी फौज जमविली, आणि पूर्वेकडील राजांच्या अंगवळणीं पडलेल्या थाटानें व ऐष-आरामानें कूच करीत, तो अलेक्झांडरवर चालून आला. त्याचा तंबू म्हणजे एक मोठा बंगलाच होता. त्याजवर सूर्याची प्रतिमा ठेविलेली होती. कारण इराणी लोक सूर्योपासक होते. तो भव्य रथांत बसून जात असे. स्वारी बाहेर निघे, तेव्हां पुजारी व ज्योतिषी चांदीच्या कुंड्यांत जिवंत अग्नि घेऊन रथाच्या पुढें चालत. त्या अग्नीबरोबर त्यांच्याच जातीचे ३६५ तरुण पुजारी रंगीत पोषाक घातलेले चालत. रथाबरोबर खास पाहारेकऱ्यांचा तांडा असे. त्यांच्यामागें राजमाता, राणी, व मुलें आपापल्या परिवारांसह रथांत बसून जात. मागून तंबूचें सोन्याचांदीचें मौल्यवान सामान, जवाहीर, सुगंधिद्रव्ये व दुसरे भारी किंमतीचे पदार्थ मिरवीत नेत. राज्याच्या मोठ-मोठ्या सरदारांचे लवाजमे व कुटुंबे त्या त्या सरदारांसमागें चालत. पण ह्या वेळीं सर्व जडजवाहीर व कुटुंबे संरक्षणासाठीं डमास्कस येथें पाठविण्यांत आलीं. राजकुटुंब मात्र स्वारीबरोबर होतें.

ह्या दोन फौजांची गांठ इसस येथें पडली. हेंच नांव लढाईस पडलें आहे. युद्धाच्या निकालास फार वेळ लागला नाहीं. इराणी लोकांचा पराभव होऊन सर्व नाश झाला. डरायस मात्र थोड्या लोकांनिशीं जीव घेऊन पळून गेला; आणि त्याचें सर्व कुटुंब, तंबू व जवाहीर अलेक्झांडरच्या हातीं पडलें. डरायसची राणी स्टार्टीरा ही अत्यंत देखणा होती, तिला अलेक्झांडरनें सांगून पाठविलें कीं, 'तुम्हांस कोणत्याही प्रकारची इजा पोचणार नाहीं. तुमच्या बाड्यांत जसा तुमचा मान राहतो तसाच येथेही राहिल.' अलेक्झांडरनें हें वचन अक्षरशः पाळिलें असें इतिहासकार लिहितात.

ह्या विजयानंतर डमास्कस येथील जडजवाहीर काबीज करण्याकरितां अलेक्झांडरनें पार्मिनिओन नामक सरदारास पाठविलें. डमास्कसच्या अंमलदारानें दरवाजे उघडून पार्मिनिओन यास आंत घेतलें; त्याबरोबर अशी कांहीं गर्दी उडाली कीं, तीत पुष्कळ सामानाचा नाश झाला.

इकडे अलेक्झांडर फिनिशिया प्रांतांत गेला. हा प्रांत मोठ्या लोकवस्तीचा व सधन होता. त्यांत उत्कृष्ट गलबतांची सोय असल्यामुळे, अलेक्झांडरास त्याचें महत्त्व विशेष होतें. फिनिशियाचीं शहरें टायर व सिडोन येथील संपत्ति, व्यापार व कारखाने ह्यांची प्रसिद्धि सर्वत्र होती. सिडोन शहर एकदम अलेक्झांडरच्या कवजांत आलें; पण टायरचे लोक डरायसच्या बाजूनें लढूं लागले. टायर शहर समुद्रापासून कांहीं अंतरावर एका वेटावर वसलेलें होते. मध्यें किनाऱ्यापर्यंत खोल समुद्र होता. अलेक्झांडर जवळ गलबतें विशेषरीं नसतां, त्यानें लेवानन डोंगरांतील जगलांतून लांकडे आणून त्यांचा पूल केला, आणि त्या पुलावरून फौज नेऊन शहरास वेढा घातला. हें त्या वेळच्या मानानें मोठ्या पराक्रमाचें काम होय. कारागीर धक्का बांधीत असतां त्यांच्या संरक्षणासाठीं लांकडी मनोरे बांधून, तेथून अलेक्झांडरनें कारागिरांचा बचाव केला. पूल मोडण्यासाठीं टायरच्या लोकांनीं हरप्रयत्न केले, शेवटीं आगीचीं गलबतें पाठवून, त्यांनीं तयार झालेला तो पूलही जाळून टाकिला. तेव्हा अलेक्झांडरनें व्होड्स आणि सैप्रस वगैरे ठिकाणांहून जहाजे आणिलीं, आणि पुनः पूल बांधिला, त्यावरून सात महिनेपर्यंत वेढ्याचें काम चालवून शेवटीं त्यानें टायर शहर काबीज केलें.

टायरच्या लोकांस अलेक्झांडरनें जबर शासन केलें. बहुतेक लोक लढाईतच कापले गेले; आणि सुमारे तीस हजार हार्ती पडले, त्यांस गुलाम म्हणून विकिलें.

डरायसनें दोन वेळां तहाचें बोलणें लाविलें. दोनही वेळां तें नाकबूल करून अलेक्झांडरनें पुढील युद्धाची तयारी केली. त्यानें आपली फौज इजिप्तमध्ये नेली; तेथें त्यांस कोणीच अडथळा केला नाहीं. इजिप्तान लोक त्यास एकदम शरण गेले. इजिप्तच्या पुरातन फारो राजांची राजधानी मेंफिस येथें त्यानें एक मोठा उत्सव केला. हें मेंफिस शहर इल्ली कायरो आहे त्या ठिकाणीं पूर्वी होतें. इजिप्तमध्ये त्या वेळीं समुद्रकिनाऱ्यावर म्हणण्यासारखें चांगलें शहर नव्हतें. असें शहर असेल तर युरोपआशियांचा व्यापार इजिप्त-

मधून चांगला चालेल असं पाहून, त्यानें नील नदीच्या मुखाजवळ एक शहर बांधण्याची योजना केला; आणि तेथें ग्रीक लोक आणून वसाहत केली. तेच अलेक्झांड्रिया शहर होय. थोड्याच वेळांत हें शहर सर्व जगांतील व्यापाराचें मुख्य ठाणें म्हणून प्रसिद्धीस आलें. ह्याप्रमाणें मॅफिस व पेल्युक्षियम ह्या दोन ठिकाणीं आपलीं लष्करी ठाणीं ठेवून, स्वतः अलेक्झांडर डरायसबरोबर युद्ध चालविण्याकरितां आशियाखंडांत परत आला.

प्रकरण अठरावें.

अलेक्झांडर धि ग्रेट.

उत्तरार्ध.

(इ. स. पू. ३३२--३२३).

अलेक्झांडर परत आल्यावर त्याची व डरायसची आर्मेला येंथें मोठी लढाई झाली. आर्बेला गांव तैग्रीस नदीच्या काठां आहे. ह्या लढाईंत इराणी बादशाहीचा निकाल लागला. ह्याप्रमाणें अष्टावीस वर्षांच्या बयांत अलेक्झांडरनें सर्व सुधारलेलीं राज्ये काबीज केलीं.

डरायसच्या फौजेंत मध्यआशियांतील, अफगाणिस्तानांतील व हिंदुस्तानच्या सरहद्दावरील शूर पण रानटी लोकांचा भरणा विशेष होता. त्याजबरोबर हत्ती व लढाऊ रथ होते. त्यांची फौज अलेक्झांडरच्या फौजेहून किती तरी ज्यास्त होती. दोनही बाजू मोठ्या निकरानें लढल्या. पण ग्रीक फौजेचें शौर्य व शिस्त विशेष असल्यामुळें इराणचा पराभव झाला; आणि डरायसचें सर्व राज्य अलेक्झांडरच्या हातीं आलें. डरायस पराभव पावून ऐकवाटना येंथें पळून गेला आणि अलेक्झांडर बाबिलोन येंथें गेला. तेथें सर्व मोठमाठ सरदार व गृहस्थ त्यास सामोरे आले. त्यांनीं सर्व शहर खजिन्यासुद्धां अलेक्झांडरच्या हवालीं केलें. अलेक्झांडरनें समारभांनें शहरांत प्रवेश केला. लोकांनींही त्याचा उत्कृष्ट सत्कार

करून, झालें हें बरें झालें, असें दाखविलें. तो ज्या रस्त्यांनीं गेला, त्यांवर लोकांनीं चांदीच्या धुपाटण्यांतून सुगंध जळत ठेविले, आणि त्याजवर पुष्पवृष्टि केली.

ह्या वेळेस बाविल्लेन शहर जरी प्राचीन काळच्या इतकें भर-भराटीत नव्हतें, तरी तें पुष्कळ मोठें व सधन होतें. त्यांत पुष्कळ संपत्तीचा संचय होता. तेथें सांपडलेल्या सोन्याचांदीचा थोडा-बहुत अश प्रत्येक शिपायास मिळाल्याशिवाय राहिला नाहीं. वक्ताकिंश-सनें पाडिलेलीं देवळें पुनः बांधण्याचा अलेक्झांडरनें हुकूम केला; तेणेंकरून तो ज्यास्तच लोकाप्रिय झाला.

पुढें अलेक्झांडर डरायसची राजधानी सूझा येथें गेला, आणि तेथील राजवाडा त्यानें आपल्या कब्रजांत घेतला. तेथें जशी संपत्ति त्यास सांपडली, तशी पूर्वी कधींच कोठें त्यास सांपडली नव्हती. वाड्याच्या भांडारांत पंचवीस लाख रुपये किंमतीचा उत्कृष्ट जांभळी लोंकर त्यास सांपडली. ही लोंकर दोनशें वर्षांची जुनी होती, तरी ती अगदीं ताजी व सुरेख दिसत असे.

परराज्यें जिंकल्यावर तेथें मिळालेली लूट व निवडक वस्तु आपल्या आईस व मित्रांस पाठवाव्या, असा अलेक्झांडरचा संप्रदाय होता. ह्याविषयीं अशी एक आख्यायिका सांगतात, कीं लिआनिडास नांवाचा अलेक्झांडरचा गुरु होता. लहानपणीं त्याजपार्शी शिकत असतां एकदां यज्ञकुंडांत सुगंधी द्रव्यें त्यानें जरा ज्यास्त टाकिलीं, त्यावर गुरु त्यास दटावून बोलला, 'अरे अलेक्झांडर, सुगंधी पदार्थ ज्या देशांत पिकतात ते देश तूं जिंकशील, तेव्हां पाहिजे तितका सुगंध जाळीत जा; पण तोंपर्यंत आहे तेवढ्यांतच भागावेंलें पाहिजे.' ही लहानपणची गोष्ट लक्षांत ठेवून, अलेक्झांडरनें ह्या सुगंधी मालाचा एक भला मोठा संचय गुरूकडे पाठवून दिला, आणि पत्रांत लिहून पाठविलें कीं 'देवपूजेच्या कार्मीं असा हात आंखडण्याचें काम इतउत्तर करूं नये.'

अर्बेलाच्या लढाईपूर्वीच इराणची राणी स्टाटीरा मरण पावली, तेव्हां अलेक्झांडरने तिचा अंत्यविधि तिच्या इतमामास शोभे अशा थाटाने केला. इरायसची आई सिझिगात्रिस व त्याची मुले ह्यांजकरितां सूझा येथील वाड्यांत चांगली व्यवस्था करून दिल्यानंतर, अलेक्झांडर इराणी राजांची स्मशानभूमि पर्सेपोलिस येथे गेला. तेथे इराणच्या राजांचे सिंहासन होते, त्यावर सुवर्णलत्राखाली अलेक्झांडरने आरोहण केले. त्या प्रसंगी आपल्या सरदारांस त्याने एक जंगी मेजवानी दिली. तेथे सर्व लोकांनी यथेच्छ मद्यपान केले; त्या मद्याच्या धुंदीत त्यांनी एक दुष्ट कृत्य केले, त्यावरून अलेक्झांडरच्या नांवास कायमचा डाग लागला आहे. भोजनोत्तर राजवाड्यास आग लावावी, आणि कश्किझसने आथेन्सशहर जाळिले त्याचा सूड घ्यावा, अशी कोणी एकाने सूचना केली, ती त्या सर्व झिंगलेल्या मंडळीस लगेच पसंत पडली. त्याबरोबर अलेक्झांडर हातांत एक पेटलेली चूड घेऊन, डोक्यावरील पुष्पमुगुटासह आवेशाने उठला, बरोबर दुसरेही पुष्कळ लोक चुडी घेऊन आले आणि अल्पावकाशांत त्यांनी त्या वाड्याची राखरांगोळी केली. उंच व बारीक खांब, जिच्याच्या पायऱ्या, व नकशी कामाची दोन गोपुरे हे त्या वाड्याचे भाग अजून दृष्टीस पडतात.

इरायसला पकडून कैद करण्याचे अलेक्झांडरच्या मनांत फार होते. म्हणून तो एकवाटनास गेला, तेथे त्यांस कळले, की इरायस पळून बॅक्ट्रियांत गेला. अलेक्झांडरने त्याचा पाठलाग चालविला, आणि अतिशय त्रास सोसून त्याने इरायसच्या मंडळीस गांठिले. पण बॅक्ट्रियाचा अधिकारी बेझस ह्याने अगोदरच इरायसचा खून केला होता. पुढे स्वतः बेझस पळून गेला. इरायसचे प्रेत सांपडले, त्यांत मसाले वगैरे भरून ते अलेक्झांडरने पर्सेपोलिस येथे अंत्यविधिकरितां पाठविले. पुढे बॅक्ट्रियांत शिरून, तेथील व आसपासच्या रानटी लोकांस जिंकून थेट हिंदुस्थानच्या हद्दीपावेतो तो येऊन भिडला. रस्यांत त्यास अनेक संकटे भोगावीं लागलीं. बेझस ह्याने 'आशियाचा राजा' असा किताब धारण केला होता, त्यास अलेक्झांडरने पकडून ठार मारिले.

ह्या मोहिमेंत एक चमत्कारिक व मौजेची गोष्ट घडली. एका उंच, निमुळत्या व अवघड खडकावर एक किल्ला होता. त्याजवर अरि-
मेशिस नांवाचा किल्लेदार कांहीं मंडळीसह बंदोबस्त ठेवीत असे.
ऑक्सियार्टिस नांवाच्या दुसऱ्या एका सरदारानें आपली बायको
व मुली सरक्षणासाठी त्या किल्ल्यांत पाठविल्या होत्या. दोन वर्षे
पुरण्याइतकी सामुग्री किल्ल्यांत होती, आणि वर जाण्यास खडकांतून
एकच लहानशी चिंचोळी वाट होती. अलेक्झांडरनें 'किल्ला
स्वार्धान करा,' असा निरोप किल्लेदारास पाठविला. पण अरिमे-
शिसनें हसून जासुदांस विचारलें, 'ग्रीक लोकांस पंग्व आहेत काय?'
हें उत्तर ऐकून अलेक्झांडरनें पन्नासहजार रुपयांचें बक्षिस लावून
आपल्या फौजेपैकीं जो कोणी प्रथम किल्ल्यावर चढेल त्यास हें
बक्षिस द्यावयाचें, असें जाहीर केलें. त्या बरहुकूम प्रयत्न करून
पुष्कळ लोक मृत्युमुखीं पडले; पण कांहीं असामी वरील बर्फांत
मेख फेंकून तिला बांधलेल्या दोऱ्यांनीं वर चढले; आणि त्यांनीं वरून
निशाणें फडकिल्यावरोवर, अलेक्झांडरनें अरिमेशिसकडे जासूद
पाठवून त्यास कळविलें कीं, 'पहा ग्रीक लोकांस पंग्व आहेत, कीं
नाहींत?' अरिमेशिसनें ग्रीक फौज किल्ल्यावर पाहिला, तेव्हां
किती लोक वर आले ह्याचा अंदाज न लागून, तो एकदम अले-
क्झांडरास शरण गेला. किल्ल्यांतले सगळे लोक कैद झाले, पण
ऑक्सियार्टिसची मुलगी रोकझाना हिचें स्वरूप पाहून अलेक्झांडर
इतका मोहित झाला कीं त्यानें तिच्याशी लग्न लाविलें; आणि त्या
आनंदांत कैद केलेले सगळे लोक त्यानें सोडून दिले; मुलीचा बापही
खुषी झाला आणि तें सर्व राष्ट्र खुपीनें अलेक्झांडरच्या ताब्यांत आलें.

अबेलाच्या लढाईनंतर सहा मोहिमा करून अलेक्झांडरनें इराणी
बादशहाचें सर्व विस्तृत राज्य जिंकून घेतलें; तेंपेकरून कास्पियन
समुद्रापासून सिंधु नदीभावेतो सर्व प्रदेश त्याच्या ताब्यांत आला. पूर्वेस
त्याच्या राज्याची हद्द मध्यआशियांत सीर नदाला पोचली. सीर नदीच्या
पलीकडे सिथियन जातीचे भटकणारे लोक राहत होते. ह्या मोहिमांतच
त्यानें अफगाणिस्तानांत कंदाहार व हिरात हीं शहरें वसविलीं.

ह्या विजयांनी अलेक्झांडर अतिशय चढून गेला. त्याचा स्वभाव विघडून तो हट्टी व तिरसट झाला. प्राच्य राज्यकर्त्यांचे क्रौर्य व ऐषआराम त्याच्या अंगी शिरले. तो इकडील राजांप्रमाणे पोषाख करूनच राहिला नाही; इकडचा थाटमाट व रीतीभाती त्याने स्वीकारिल्या; आणि तेव्हांपासून तो अनेक क्रूर कृत्ये व अन्याय करू लागला, त्यामुळे त्याच्या उज्वळ कीर्तीस कायमचा काळिमा लागला आहे. ह्या अन्यायाचे एक स्पष्ट उदाहरण त्याने दाखविले तें असे की, पार्सेनियोन नांवाचा त्याचा एक वृद्ध व विश्वासू सरदार होता. तो अलेक्झांडरचा सन्मान्य दोस्त व सल्लागार होता, इतकेंच केवळ नव्हे, तर त्या वृद्ध गृहस्थाने अलेक्झांडरच्या बापाची व आज्ञाची नोकरी एकनिष्ठपणे बजावली होती. अशा चांगल्या पुरुषाचा त्याने एकदम शिरच्छेद करविला. त्याचे कारण असे की, पार्सेनियोनचा मुलगा फिलोटस हा स्वारांचा मुख्य अंमलदार होता. अलेक्झांडरचा जीव घेण्याचा एक कट झाला, त्यांत फिलोटसचे अंग आहे असा त्याजवर आरोप आला; हा आरोप सिद्ध झाला नाही, पण त्यास अलेक्झांडरने ठार मारविले. पुढे तोच आरोप पार्सेनियोनवर आला. हा आरोप खरा आहे असे अलेक्झांडरस वाटले असो, किंवा मुलाच्या मृत्यूचा सूड घेण्यास पार्सेनियोन प्रवृत्त होईल अशा भीतीने असो, अलेक्झांडरने मुलाच्या मृत्यूची खबर पार्सेनियोन ह्यास कळण्यापूर्वी, व त्याजवराल आरोपाचा वहीम त्यास कळू न देता, एकदम गुप्त हुकूम पाठवून त्या वृद्ध गृहस्थाचा शिरच्छेद करविला. त्या वेळी तो गृहस्थ पत्र वाचीत बसला होता.

पुढे लवकरच अलेक्झांडर स्वतः लोकांचे खून करू लागला. क्लायटस नांवाचा त्याचा एक मित्र होता, त्याने अनेक वेळां अलेक्झांडरचे प्राण वांचविले होते; आग त्याला नुकताच बाकित्या प्रांताचा कारभार ब्रादशहाने दिला होता. एके दिवशी रात्री भोजनोत्तर कांहीं कारणावरून ह्या दोघांचे भांडण सुरू झाले, उज्वळच्या लोकांनी ब्रादशाहास शांत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. आणि त्याचा राग शांत होईपर्यंत, क्लायटस ह्यास निघून जाण्यास

सांगितलें. पण जवळच्या शिपायांच्या हातांतून एकदम अलेक्झांडरनें एक भाला ओढून घेतला, आणि जवळचे लोक पुढें होऊन त्याच्या हात धरणार, इतक्यांत क्लायटसचे अंगावर चालून जाऊन, क्लायटसचा मुर्दा करून, त्यास जमिनीवर पाडिलें. असलों कृत्ये अलेक्झांडरसारख्या थोर गुरुषास शोभत नाहींत आणि पूर्वी त्यानें जीं औदार्याचीं अनेक सत्कृत्ये करून कीर्ति मिळविली, त्यांस ह्या दुष्कृत्यांची जोड कलंक लावणारी झाली आहे.

सिंधुनदी अलेक्झांडरच्या राज्याची पूर्वमर्यादा होती. पण ती नदी उतरून पलाकडील राज्य युरोपियन लोकांस अगदींच अज्ञात होती, त्यांत प्रवेश करण्याचा अलेक्झांडरनें निश्चय केला. तो पंजाबांत शिरला. पंजाबांत त्या वेळीं दोन राज्ये होती,—एक सिंधुपासून हिडास्पिस (म्ह० झेलम) पर्यंत, व दुसरें हिडास्पिसच्या पूर्वेकडील, पहिल्यावर तक्षिलिस* व दुसऱ्यावर पारस राजा राज्य करीत होता. पारस हा शूर व आकृतीनें भव्य होता.

तक्षिलिस व पारस ह्यांचें वांकडें होतें. तेव्हां पारसचा सूड उगविण्याकरितां तक्षिलिसनें अलेक्झांडरचा स्नेह संपादिला. अलेक्झांडरच्या फौजेस सिंधुनदीतून अलीकडे येण्याकरितां नदीवर त्यांन एक पूल बांधून दिला; आणि त्यास धान्यसामुग्री पुरवून स्वतः पांच हजार लोकांनिशीं जाऊन तो अलेक्झांडरस मिळाला. हिडास्पिस नदीच्या कांठीं भोठी लढाई होऊन पारसचा पराभव झाला, आणि तो कैद होऊन अलेक्झांडरच्या हातीं सांपडला. ह्या कठिण प्रसंगीं पारसनें अलेक्झांडरशीं मोठ्या धैर्याचें व थोरपणाचें वर्तन केलें, तेणेंकरून अलेक्झांडर इतका खुष झाला कीं, त्यास पुनः अलेक्झांडरनें त्याचें राज्य परत दिलें, आणि आणखी त्यास चांगली मदत करून पूर्वीपेक्षां ज्यास्त प्रदेश जिंकून दिला. तसेंच

* टीप—ताक्षिलिस हे राजाचे नाव म्हणून ग्रीक इतिहासात आढळतें. वास्तविक तें 'तक्षशिला' शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप दिसतें. तक्षशिला नांवाचें नगर अटक जवळ होतें.

तक्षिलिस व पोरस ह्यांची अलेक्झांडरने मैत्री करून दिली. तक्षिलिस अलेक्झांडरचा मांडलिकपणा पत्करून आपले राज्यांत राहिला.

गंगानदीपर्यंत पुढे जाण्याचा अलेक्झांडरचा विचार होता. पण त्याच्या लष्करचे लोक घर सोडून फार दिवस झाल्यामुळे पुढे जाण्यास पाऊल घालीनात, तेव्हां पुढे जाण्याचा विचार सोडून तो परत निघाला. आपले लोक होड्यांत भरून तो हिडास्पिस नदीतून सिंधु नदीत आला, आणि सिंधुतून त्याच साधनाने खाली समुद्रांत उतरला. रस्त्याने सिंध प्रांतातील लोकांशी त्याचे अनेक संग्राम झाले. एकदां तर स्वतः अलेक्झांडरस जखमा लागल्या. त्याचा प्रकार असा झाला, कीं मल्ली (मुलतान ?) म्हणून एक शहर होतें. तें काबीज करण्याकरितां तटावर दोऱ्या लावून सर्वांपुढे तो वर चढत होता. तो वर पोचला, पण बाकीचे लोक दोऱ्या तुटल्यामुळे वर येऊं शकले नाहींत. आंतून बाण सुद्धत असतां तो तटावर एकटाच राहिला. तेव्हां नाइलाज होऊन त्यानें शत्रूंच्या घोळक्यांत उडी घातली, आणि एका झाडाखाली तटास पाठ लावून तो मोठ्या शौर्यानें स्वतःचा बचाव करून शत्रूंची लढत असतां, एक बाण येऊन त्याच्या खांद्यांत घुसला. पण त्याच क्षणीं त्याचे शपाई वर चढून आले. त्यांनीं त्यास उचलून तंबूत नेले आणि रागाच्या आवेशांत शत्रूंचे सर्व लोक त्यांनीं कापून काढिले. पुढे बरा झाल्यावर बाजूंच्या लोकांशी लढाई करित तो परत आला.

हिंदुस्थानावर स्वारी करण्यास अलेक्झांडरस कांहीं एक सव्व नव्हती. कोणार्शी भांडणतटा कांहीं एक नसतां, तो ह्या देशांत आला, त्यावरून लुटारू व बेवंद लोकांच्या टोळीची उपमाच त्याच्या स्वारीस दिली पाहिजे. तथापि वाइटासारखे कित्येक चांगलेही परिणाम त्याच्या स्वारीचे झाले आहेत. ह्या स्वारीच्या योगाने युरोपियन लोकांचें भूगोलिक व सृष्टिशस्त्राचें ज्ञान वाढलें; आणि युरोप व आशिया ह्यांजमध्ये दळणवळण सुरू झालें, त्या योगाने सर्व जगांतील व्यापारास उत्कृष्ट चलन मिळालें. सिंधु नदीच्या मुखाजवळ व्यापारासाठीं एक तटवंदीचें ठाणें अलेक्झांडरनें बांधिलें, तेथून निआर्कस

नामक सरदाराच्या हाताखाली एक आरमार देऊन त्यास किनाऱ्या-
किनाऱ्यानें जलमार्गाचा शोध लाघीत प्रथम इराणां अखातांतून व पुढें
युफ्रेटिस नदींतून वर पाठविलें. ही सफर सिद्धीस जाऊन इराणच्या
अखातांतून हिंदुस्थानचा माल बाबिलोन व इतर शहरांत आणण्याचा,
व तेथून तो तांबड्या समुद्रांतून इजिप्ट देशांत आणण्याचा मार्ग
तयार झाला. इजिप्टमध्ये आलेला माल कालव्यांतून अगर लंमाणांच्या
साह्यानें नील नदींत येऊन, तेथून गलब्रतांतून अलेक्झांड्रियास व
तेथून सर्व युरोपांत जाण्याची सोय झाली. पूर्वेकडील व्यापाराचे
अलेक्झांडरनें आंखून दिलेले हे रस्ते पुढें पंधराव्या शतकापर्यंत चालू
होते. आफ्रिकेच्या दक्षिण टोंकास वळसा घालून हिंदीमहासागरांत
उतरण्याचा जलमार्ग युरोपियन लोकांस सांपडला, तेव्हांच हे वरील
खुष्कीचे मार्ग बंद पडले.

युफ्रेटिस नदींतून वर आल्यावर अलेक्झांडरच्या फौजेस मोठमोठ्या
चाळूच्या मैदानांतून प्रवास करावयाचा होता. त्या प्रवासांत अतिशय
हाल होऊन पाण्यावांचून पुष्कळ लोक प्राणांस मुकल. शेवटीं
अलेक्झांडर आपल्या मुख्य फौजेसह इराणच्या राजधानीस (सूझा ?)
पोंचला. तथें ह्या सुखरूप प्रवासाबद्दल त्यानें मोठा उत्सव केला; आणि
तेथेंच पहिली बायको जिवंत असतां दुसऱ्यांशीं लग्न करणें हा दुसरा
एक प्राच्य प्रघात त्यानें स्वतः स्विकारिला. डरायसची वडील
मुलगी स्टार्टीरा इच्याशीं त्यानें स्वतः लग्न केलें, आणि जवळच्या
सरदारांचींही त्यानें मोठमोठ्या कुलीन इराणां व मीडियन स्त्रियांशीं
लग्नं करून दिलीं. युरोपियन व आशियन लोकांमध्ये असे लग्न-
संबंध वाढावे, म्हणून अलेक्झांडरनें अतिशय प्रयत्न केले. त्या योगानें
आपलें राज्य चिरस्थायी होईल असा त्यास भरंवसा होता.

पुढें लवकरच अलेक्झांडर बाबिलोन येथें गेला. तेथेंच आपण
कायमचें राहवें आणि बाबिलोन आपल्या बादशाहीची मुख्य राजधानी
करावी असा त्याचा मनोदय होता. तदनुसार त्यानें तथें अनेक कामें
सुरू केलीं व सुधारे चालविले. विशेषतः तैग्रीस व युफ्रेटिस ह्या
नद्यांमधले प्राचीन कालवे बंद झाले होते, ते त्यानें दुरुस्त करावले.

त्याचे प्रयत्न सिद्धीस गेले असते, तर बात्रिलोनचे प्राचीन वैभव फिरून त्या शहरास प्राप्त झाले असते. पण त्याची आयुष्य-मर्यादा संपली होती. त्यास ज्वर येऊं लागला, आणि त्यांतच थोडे दिवसांत त्याचा अंत झाला. तो इ. स. पूर्वी ३२३ वे वर्षी मरण पावला, तेव्हां त्याच्या वयास तेहेतीस वर्षे पुरीं झालीं नव्हतीं. प्रथम त्याचे दफन इजिप्तमध्ये मॅफिस येथे करण्यांत आले, पण पुढें त्याचे प्रेत अलेक्झांड्रिया येथे नेऊन पुरले. त्याचे सर्व आयुष्य युद्धक्रमांत व राज्य वाढविण्यांत गेले. पण त्याचे तें एवढें वैभव, हातची तलवार खाली बसल्यानंतर, क्षणभरही टिकले नाहीं. छायेसारखें तें पोकळ व दिखाऊ वैभव जागच्या जागी लयास गेले.

प्रकरण एकोणिसावें.

मासिडोनियन राज्याचे तुकडे.

(इ. स. पू. ३२३-३१६.)

अलेक्झांडर सर्व ग्रीस देशावर राज्य करित होता. पण स्पार्टाच्या राजानें मात्र त्याचे वर्चस्व कबूल केले नाहीं. अलेक्झांडरच्या आशियांतल स्वान्यांस इतर ग्रीक संस्थानांनी पैशाचा वगैरे मदत केली, तशी स्पार्टाने केली नाहीं. इतकेच नव्हे तर तो हेलेस्पॉट ओलांडून आशियांत गेला मात्र, तो स्पार्टानें त्याजविरुद्ध खटपट चालविली आणि इराणच्या राजाकडून मिळविलेल्या पैशानें अलेक्झांडरवर उठण्याची सिद्धता केली. त्याला कांहीं ग्रीक संस्थानांनी मदत केली; पण कांहीं संस्थानें त्या कटांत सामील न होतां, अलेक्झांडरच्या बाजूसच राहिलीं. अथेन्स कोणत्याही पक्षास न मिळतां तटस्थ राहिले. ओर्केडियांतील सर्व शहरे स्पार्टाच्या कटास मिळालीं. फक्त मेगॅलोपोलिस मात्र मिळालें नाहीं. त्यावद्दल स्पार्टाचा राजा तिसरा एजिस ह्याने त्या शहरास वेढा घातला. आंतील लोकांनी मासिडोनियाचा कारभारी अँटिपेटर ह्याजकडून मदत

भागितली आणि ती येईपर्यंत त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें आपला वचन केला. पुढें त्यांस अँटिपेटरकडून मदत आली, व लढाई झाली तीत एजिस मारला गेला. स्पार्टन लोकांनीं आपले पंन्नास सरदार ओलीस देऊन पुनः त्रास देणार नाहीं असें वचन दिलें, तेव्हां त्यांस मासिडोनयन लोकांनीं स्वस्थ राहू दिलें.

आथेन्स येथें डेमॉस्थेनिसचा गौरव पहिल्याप्रमाणेंच चालू होतं. पण बेर्गलेपोलिसच्या लढाईनंतर थोड्याच अवकाशांत, अलेक्झांडर विरुद्ध आथेन्स येथें बंड उभारण्याची खटपट करण्याकरितां, त्यानें लांच घेतल्या अशी तोहमत त्याजवर आली. पण ह्या आरोपास आधार बिलकुल नव्हता, तथापि त्यास अडीच लाख रुपये दंड करण्यांत आला. तो दंड भरण्यास त्यास ऐपत नसल्यामुळे, त्यास आथेन्स सोडून जावें लागलें, तेव्हां तो इजाना बेटांत जाऊन राहिला.

फिलिप व अलेक्झांडर यांचा काळ ग्रीस देशांत मोठा महत्त्वाचा गणला जातो. त्या वेळीं ग्रीस देशांत अनेक नामांकित विद्वान ग्रंथकार प्रसिद्धीस आले. त्यांचीं नांवां व ग्रंथ अद्यापपावेतो सन्मान्य समजले जातात. अलेक्झांडरचा गुरु अरिस्टॉटल महाविद्वान तरज्ञ होऊन गेला. अलेक्झांडरचा विद्याक्रम संपल्यावर तो आथेन्स येथें आला. तेथें सरकारांतून त्यास चांगली मदत मिळून त्यानें लायसियम नांवाची शिक्षणसंस्था चालविली. त्या प्रसिद्ध विद्यालयांतील गर्दछायच्या झाडांखालीं शतपावली करित, तो आथेन्सच्या विद्यार्थ्यांस पढवीत अस. आक्रेडेमी नांवाचें दुसरें एक विद्यागृह होतें, तेथें प्लेटो नांवाचा दुसरा एक नामांकित अध्यापक होता. ह्या गृहास आक्रेडेमी हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात, कीं स्पार्टाचा राजा मेनिलॉस ह्याच्या मनांत हेलनशी लग्न करावयाचें होतें. ही हेलन फार सुस्वरूप होती. पण थीसियननें तिला पळवून आटिका-प्रांतांत लपवून ठेविलें. ह्या हेलनचे दोघे भाऊ कॅस्टर व पॉक्स म्हणून होते, ते तिचा शोध लावीत फिरत असतां, आक्रेडेमस नांवाच्या एका शूर ग्रीक योध्यानें त्यांस तिचा पत्ता सांगितल्या. त्यावरून ती त्यांस सांपडली. आक्रेडेमसचे हे उपकार स्मरण्याक-

रितां असा निर्बंध करण्यांत आला कीं, स्पार्टन लोकांनीं आटिका-
प्रांतावर केव्हांही स्वारी केली, तरी आकेडेमसच्या जागेस कोणताही
उपसर्ग देऊं नये. पुढें आकेडेमसच्या ह्या जमिनींत आलिब्ह
झाडांची बाग करण्यांत आली; आणि तेथें आकेडेमिया नांवाची
एक पाठशाला स्थापन करण्यांत आली. त्यावरून आकेडेमी
म्ह० पाठशाला असा शब्द प्रचारांत आला.

ह्या कालचा दुसरा विद्वान गृहस्थ युक्लिड होय. हा मोठा
गणिती होता. तो अलेक्झांड्रिया येथें राहत असे. त्याची एक
गोष्ट अशी सांगतात, कीं इजिप्तचा राजा टॉलेमी ह्यानें युक्लिडला
विचारलें, ' भूमिति सोपी नाहींका करतां येणार ? ' त्यावर युक्लिड
बोलला, ' विद्येचा रस्ता एकच, त्यांत सोपा आणि कठीण असा
भेद नाहीं. '

मोठमोठे कवि आणि चित्रकारही हा काळीं पुष्कळ निपजले.
अपिलीस नांवाचा चित्रकार नामांकित आहे. सफेत, लाल, पिवळा
व काळा हे चारच रंग ग्रीक चित्रकार वापरीत. पण एवढ्या
चार रंगांनीं ते उत्कृष्ट ऐतिहासिक व पौराणिक चित्रे तयार करतात.
हीं चित्रे चौकटीच्या पटांवर काढिलेलीं असत. युद्धे वगैरे चालू
असतां शत्रूंच्या हातून त्यांचा पुष्कळ वेळां नाश होत असे.

अलेक्झांडरच्या मृत्यूची बातमी समजतांच आथेन्स संस्थानानें
आपलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची खटपट सुरू केली. तेथील सर-
कारानें एक मोठें आरमार तयार करून, चार्ल्स वर्ग्राखालील सर्व
लोकांस युद्धास बोलविलें. ' ग्रीक संस्थानांची स्वतंत्रता परत मिळ-
विण्याकरितां आम्ही पुढाकार घेत आहों; तरी सर्वांनीं ह्या कामीं
मदत करावी, ' अशी विनंती करण्याकरितां आथेन्सनें इतर संस्था-
नां दे बकील पाठविले. ह्या वकिलांबराबर डेमोस्थेनीस गेला; आणि
आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें पुष्कळांस त्यानें आपल्या पक्षस मिळविलें.
तेव्हां त्याज्वरची इतराजी कमी होऊन, आथेन्सच्या सरकारानें
त्यास इजीना येथून परत आणण्यासाठीं जहाजे पाठविलीं. तो येऊन
फिरियस येथें उतरला, आणि मोठ्या समारंभानें आथेन्स येथें आला.

इकडे आशियाच्या भागांत अलेक्झांडरच्या राज्यावर कोणी बसावें याबद्दल पुष्कळ गोंधळ उडाला होता. राणी रोक्झाना इला एक मुलगा नुकताच झालेला होता. शिवाय अलेक्झांडरचा एक सावत्रभाऊ एरिडियस (Aridaeus) नांवाचा होता, पण तो वेअकली व निर्वृद्ध होता. रोक्झानाच्या मुलास गादी द्यावी कीं एरिडियसला द्यावी, ह्या विषयीं फौजेच्या अधिकाऱ्यांत तंट्या लागला. पुढें एरिडियसला राज्य देण्याचा विचार ठरला, आणि तो फिलिप नांव धारण करून आशियांतील गादीवर बसला. पण तो कर्तृत्ववान नसल्यामुळे सर्व कारभार सेनापति पर्डिकास ह्यानें आपल्या हातांत ठेविला. इकडे मासिडोनियाचा कारभार अँटिपेटर पाहत असे; आणि इजिप्तचा कारभार टॉलेमी नांवाच्या सरदाराकडे होता. ह्या व्यवस्थेनें पुष्कळ घोटाळा झाला. प्रत्येक कारभाऱ्याच्या मनांत सर्वत्र राज्य आपणास मिळावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली; आणि कांहीं असामी आपापल्या हातीं स्वतंत्र कारभार असावा अशी इच्छा धारण करूं लागले. ही इच्छा तडीस नेण्यासाठीं वाटेल तें दुष्कृत्य करण्यास ते मार्गें पुढें पाहणारे नव्हते. गुप्तपणें खून करणें, प्रसिद्धपणें ठार मारणें, कत्तली करणें हे प्रकार इतके प्रचलित होते, कीं त्या वेळीं स्वाभाविकः मृत्यु येऊन मरणारे विरळाच असतील, सर्व राज्यांत वेवदशाही व घोटाळा माजला.

पर्डिकासनें तर क्रूरपणाची सीमा केली. नवीन जिंकलेल्या आशियांतील प्रदेशांत अलेक्झांडरनें पुष्कळ नवीन शहरे व नवीन ग्रीक वसाहती स्थापिल्या होत्या. त्या ठिकाणीं बहुशः लढाईत जायां झालेले लोक नेऊन बसविलेले होते. त्यांस कांहीं दिवसांनीं स्वदेशी येण्याची इच्छा झाली; पण त्यांस परत पाठविण्यास तेथचे ग्रीक अंमलदार खुशी नव्हते. त्यामुळे त्यांनीं बंडें केलीं. त्यांस दाबून शांत बसविण्यासाठीं पर्डिकासनें फौज पाठविली; तेव्हां लढाई होऊन त्या बंडखोरांचा पराजय झाला. लढाईतून जे जिवंत राहिले, त्यांस लष्करचा मुख्य पायथोन (Pithon) ह्यानें माफी दिली. पण पर्डिकासनें गुप्त हुकूम पाठविले कीं, त्यांस निःशस्त्र केल्याबरोबर

फांपून टाकावें. अशी कत्तल होऊं नये म्हणून पायथोननें शिकस्त केली, तरी कत्तल टळली नाहीं. अशा प्रकारच्या क्रूर कृत्यांनीं दहशत बसवून, कधीं तरी मासिडोनियाची गादी मिळवावी, अशी पार्लिकासची हांव होती.

इकडे मासिडोनियाचा कारभारी अँटिपेटेर हा ग्रीक संस्थानांशीं लढत होता. त्याजबरोबर सामना करण्यासाठीं पुष्कळ आर्थिनियन लोक दुसऱ्या फौजा घेऊन थर्मापिलीच्या खिंडींत लिओस्थेनिसच्या हाताखालीं जमले होते. त्यांची एक लढाई होऊन आर्थिनियन लोकांस जय मिळाला; आणि अँटिपेटेर पळून येसलीमध्ये लॉरिया म्हणून शहर होतें तेथें गेला. त्या शहरास ग्रीक फौजेनें वेढा घातला. पुढें मॅसिडोनियाहून मदतीस दुसरी फौज आली, तेव्हां आथेन्सच्या लोकांनीं धीर सोडून तहाचें बोलणें सुरू केलें. अँटिपेटेरनें प्रत्येक संस्थानांशीं पृथक्पृथक् तह करून साधेल तशीं कलमें साधून घेतलीं. आथिनियन लोकांनीं कांहीं वेळ दम धरिला, पण त्यांनाही शेवटीं अँटिपेटेरच्या म्हणण्याप्रमाणें अटी कबूल कराव्या लागल्या. त्यांत एक मुख्य अट अशी होती कीं, आथेन्स येथील प्रजासत्ताक राज्य-व्यवस्था मोडून टाकावी, आणि सभेंत मतें देण्याचा अधिकार पुष्कळांस हेता तो काढून घ्यावा; म्हणजे सोलनच्या कायद्यांनुवर्थें ज्याच्याजवळ अमुक एक जिदगा असेल त्यासच तो अधिकार असावा.

आथेन्सच्या लोकांवर दाव ठेवण्यासाठीं म्युनिचिया बंदरांत मॅसिडोनियाची फौज अँटिपेटेरनें ठेवून दिली; आणि आथेन्स येथें झालेल्या बंडांत जे लोक पुढारी होते, त्या सर्वांस अँटिपेटेरनें आपल्या ताब्यांत मागितलें. पण ते सर्वच आथेन्स सोडून पळून गेले होते, सबब हातीं आले नाहींत. त्यांस हुडकण्यासाठीं अँटिपेटेरनें आपले शिपाई रवाना केले. लिओस्थेनिस हजीनानजीक कालौरिया वेटांतील एका देवळांत लपून बसला होता, तेथें अँटिपेटेरचे लोक त्यास शोधत आले, तेव्हां त्यानें विष खाऊन आत्महत्या केली (इ. स. पू. ३२२).

मासिडोनियाचें राज्य बळकावण्याची पर्डिकासची हांव आहे हें अँटिपेटर यास लवकरच समजून आलें. तेव्हां इजिप्तचा राजा टॉलेमी ह्याच्या मदतीनें त्यानें पर्डिकासवर स्वारी केली. पर्डिकास-ही मोठ्या फौजेनिशीं इजिप्तवर आला; परंतु स्वतःच्या क्रूर कृत्यांनीं तो लोकांस इतका अप्रिय झाला होता कीं, त्याच्याच हाताखालील कित्येक लष्करी अँमलदारांनीं त्याचा खून केला.

तेव्हां सर्व राज्याचा कारभार अँटिपेटरच्या हातीं आला. परंतु हे त्याचें वैभव फार दिवस टिकलें नाहीं. तो एक वर्षाच्या आंतच मरण पावला, आणि अलेक्झांडरचा एक जुना सेनापति पोलिपर्चोन (Polyperchon) यास राज्याचा वारस नेमिलें. पण अँटिपेटरचा मुलगा कॅसँडर ह्यास ही व्यवस्था आवडली नाहीं. आपला हक्क राज्यावर आहे असें त्यास वाटून, त्यानें पोलिपर्चोनबरोबर झगडा सुरू केला. कॅसँडर पराक्रमानं कमी नव्हता, पण पर्डिकाससारखाच दुष्ट व क्रूर होता; आणि आपली इच्छा तृप्त करितांना वाटेल तें अनन्वित काम करण्यास कचरणारा नव्हता. सुमारे दोन वर्षेपर्यंत ह्या दोघांत लढाई चालली; तींत कॅसँडर यास जय मिळाला, आणि पोलिपर्चोनच्या हातांत थोडीं बहुत शहरे होती तीं सुद्धां कॅसँडरच्या पक्षास जाऊन मिळालीं.

ह्या वरील युद्धांत दोन नामांकित स्त्रिया सामील झाल्यामुळें त्यास विशेष महत्त्व आलें आहे; एक अलेक्झांडरची आई आलिंपियास, व दुसरी एरिडिसची बायको युरिडिस. पर्डिकासचा खून झाल्यावर आशियांतलें राज्य आपणास मिळावें, म्हणून ह्या युरिडिसनें स्वटपट चालविली; आणि मोठ्या धिट्टाईनें पुढें येऊन, आवेशयुक्त भाषणानें तिनें लष्करास चेंव आणिला, आणि अँटिपेटरशीं लढण्यास त्यांस प्रवृत्त केलें. अलेक्झांडर मरण पावल्यावर, युरिडिसनें कॅसँडरशीं स्नेह केला, आणि मोठी फौज बरोबर घेऊन ती ग्रीस देशांत त्याच्या मदतीस येण्यास निघाली. इकडून पोलिपर्चोन हा तिच्याशीं सामना करण्यास गेला. त्याजबरोबर आलिंपियास होती. तीही युरिडिससारखीच शूर असून, स्वतः सैनापत्य स्वीका-

रून पुढे आली होती. ह्या दोघां फौजांची लढाई झाली असती, तर ह्या दोघी स्त्रिया समरांगणावर एकमेकींवर शस्त्र टाकण्यास प्रवृत्त झालेल्या दिसल्या असत्या. पण चमत्कार असा झाला की, अलेक्झांडरची आई समोर दिसतांच तिच्यावर युरिडिसची फौज शस्त्र उचलीना, तेणेकरून युरिडिस अनायासें आलिंपियासच्या हातांत आली. तिला व तिच्या नवव्यास आलिंपियासनें अंधारकोटडींत कोंडून ठेविलें. तेथेंच पुढे त्यांचा खून झाला.

आलिंपियास ही क्रूर कर्मे करण्यास कचरणारी नव्हती; आणि तिच्या पापाचें प्रायश्चित्तही तिला लवकरच मिळालें. कॅसॅंडर मासिडोनियांत आला, आणि त्यानें पिडना शहरास वेढा घातला. पिडना येथें आलिंपियास राहिली होती. हा वेढा कांहीं दिवस चालल्यावर अन्नपाण्याशिवाय आंतल्या लोकांचे हाल होऊन तें कॅसॅंडरच्या स्वाधीन झालें. स्वाधीन होतांना आलिंपियासचे जिवास अपाय करूं नये असें ठरलें होतें. पण ती कवजांत आल्याबरोबर तिला कोर्टापुढें आणून, कॅसॅंडरनें तिची चौकशी केली. अलेक्झांडर, त्याची राणा, कॅसॅंडरचा भाऊ, व आणखी पुष्कळ लोक यांचे खून करविण्याचे आरोप तिच्यावर होते. तपास होऊन तिला मृत्यूची शिक्षा झाली. ती अमलांत आणण्यास कांहीं शिपाई शस्त्रें धेऊन तिच्यावर चालून गेले. पण तिच्या पाहतांच कांहींच हात आंखडले; पण त्यांत कित्येक असे होते की, त्यांच्या नातेवाइकांस आलिंपियासनें ठार मारलें होतें, त्यांनीं एकदम तिच्यावर तुटून पडून तीस कापून काढिलें. ह्या प्रसंगां तिनें मोठा धीटपणा दाखविला, असें सांगतात. (इ. स. पू. ३१६).

ह्यानंतर कॅसॅंडर सर्व राज्यांचा मालक झाला. अलेक्झांडरची बायको रोव झाना व लहान मुलगा ह्यांस त्यानें अँफिपोलिस येथें कैदेंत ठेविलें. नंतर त्यानें थेसलोनिका नांवाची अलेक्झांडरची एक सावत्र बहीण होती, तिच्याशी लग्न लाविलें, आणि ह्या गोष्टीच्या आठवणीसाठीं थेसलोनिका शहर स्थापिलें. पुढे थीब्स शहर अलेक्झांडरनें धुळीस मिळविलें होतें, तें पूर्ववत् बांधण्याची कॅसॅंडरनें सुरुवात केली.

प्रकरण विसावें.

अलेक्झांडरच्या नंतरचे राजे.

(इ. स. पू. ३१६ ते २८०).

मागें सांगितलेले प्रकार युरोपांत घडत असतां, इकडे आशिया खंडांत अँटिगोनस व यूमीन्स (Antigonus and Eumenes) ह्या दोन अलेक्झांडरच्या सरदारांत लढाई सुरू झाली. दोवेही राज्यप्राप्तीकरितां झगडूं लागले, आणि युरोपांत आर्लिपियासचा वध झाला, त्या वेळेस इकडे अँटिगोनसला जय मिळून तो आशियांत प्रमुख झाला होता. तो सर्व प्रतिस्पर्ध्यांत विशेष शक्तिमान् असल्यामुळे, त्याजविरुद्ध कॅसँडर, टॉलेमी, लिझिमेकस (Lysimachus) व सेल्युकस ह्यांनीं मोठा कट केला.

ग्रीस देशांत तर सर्व अंदाधुदी होती. जो कोणी पुरुष पराक्रमानें पुढें येई, तो ग्रीक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचें वचन देई; आणि त्या जोरावर ग्रीस संस्थानांची मदत मिळवी. असा प्रकार चालल्यामुळे सर्व संस्थानांतून युद्धें व मंत्रिसभांतून तंटे चालू झाले. आशिया व युरोप दोनही ठिकाणीं अनेक लढाया झाल्या. त्यांत केव्हां या पक्षास तर केव्हां त्या पक्षास जय मिळे. शेवटीं सर्वासिच ह्या लढायांचा वीट आला. तेव्हां इ. स. पू. ३११ ह्या वर्षीं सर्वत्र तह झाला, त्यांत असें ठरलें कीं, कॅसँडरनें मॅसिडोनिया प्रांतांत रीजंट म्हणजे प्रतिनिधीचें काम करावें; लिझिमेकसकडे थ्रेसप्रांत फार दिवस होता, तो त्याजकडे राहवा; टॉलेमीनें इजिप्तमध्ये कारभार करावा आणि अँटिगोनसनें आशियांतील राज्य पाहवें. ह्या तहांत ग्रीक शहरें स्वतंत्र आहेत असा स्पष्ट लेख होता; पण वास्तविकपणें युरोपांत कॅसँडर आपली सत्ता सर्व ग्रीक संस्थानांवर चालवूं लागला आणि इजिप्तमधील ग्रीक संस्थानांस टॉलेमीसनें स्वतंत्र होऊं दिलें नाहीं.

ह्या तहानंतर थोड्याच दिवसांनी कॅसॅंडरच्या हुकुमाने अलेक्झांडरची राणी रोक्झाना इचा मुलगा मोठा होत चालला होता, त्याचा वध झाला; तेणेकरून कॅसॅंडरचा रस्ता बराच निष्कंटक झाला.

ह्या वधानंतर कांहीं दिवसांनी पुनः युद्ध सुरू झाले. त्यांत अँटिगोनसचा मुलगा डिमेट्रियस हा प्रसिद्धीस आला. ह्या लढाईतली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे व्होडसचा वेढा होय. त्यापूर्वी डिमेट्रियसनं कॅसॅंडरच्या कचाट्यांतून आथेन्सची सुटका केली, आणि तेथील प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था पूर्ववत् सुरू केली.

कॅसॅंडर व टॉलेमी ह्यांनी सर्व ग्रीक संस्थानांत आपआपले लष्कर ठेवून बंदोबस्त केला. तेव्हां त्या संस्थानांची आथेन्सप्रमाणेच सुटका करण्यासाठी डिमेट्रियस फौज धेऊन आथेन्स येथे आला, तेथे त्याचा अतिशय सत्कार झाला. कॅसॅंडरचा कारभारी आथेन्स येथे होता, त्यास राजीनामा देऊन जावे लागले. तेव्हां राज्यकारभार पाहणारा लेक्सभा निर्माण झाला. आर्थानियन लोकांस इतका आनंद झाला की, त्या आनंदाच्या भरांत त्यांनी डिमेट्रियस व त्याचा बाप ह्यांची मंदिरे बांधिली, आणि त्यांची ते देवाप्रमाणे पूजा करू लागले (इ. स. पू. ३००).

पुढच्या वर्षी डिमेट्रियसनं टॉलेमीचा समुद्रावर पराभव केला. त्याबरोबर अँटिगोनसनं स्वतः राज्यपद स्वीकारिले. त्याचेंच उदाहरण टॉलेमी, लिझिमेकस व सेल्युकस ह्यांनी गिरविले. सेल्युकसनं बाबिलोनियाचें राज्य मिळवून ते बरेंच वाढविलेही होते. त्याने आपण 'सिरियाचा राजा' असे पद धारण केले. हाच सिरियन राजघराण्याचा मूळपुरुष होय.

इ. स. पू. ३०१ ह्या वर्षी इप्सस येथे लढाई होऊन तीत अँटिगोनस मारला गेला. त्याचें राज्य सेल्युकस ह्यास मिळून त्याची शक्ति वाढली. एकंदरीत आशियाखंडातील अलेक्झांडरचें सर्व राज्य सेल्युकस ह्यास मिळाले. अलेक्झांडरानंतर विशेष पराक्रमी

च हुशार असा हाच गृहस्थ होय. त्याचें वर्तन क्रूर नव्हतें, आणि ग्रीक सुधारणा आशियांत पसरण्यासाठी त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले. त्याच्या वेळेस ग्रीक लोकांच्या विद्याकलांची भरभराट झाली. प्रत्येक प्रांतांत त्यानें मॅसिडोनचे व ग्रीसचे लोक आणून वसविले. पुढें त्यांची तेथे चांगली भरभराट झाली अँटिओक शहर अशाच प्रकारें वसलेलें असून, सिरियाची राजधानी म्हणून तें फार प्रसिद्धीस आलें. ग्रीक लोकांस ख्रिस्ती धर्माचा पहिला उपदेश ह्याच शहरां झाला, आणि ख्रिस्ताच्या भक्तांस ख्रिश्चन हें नांव येथेंच प्रथम मिळालें.

सेल्युकसच्या वंशजांस इतिहासांत सेल्युसिडी असें नांव आहे. त्यांनीं २४० वर्षे सिरियावर राज्य केलें. त्याच्या शेवटच्या राजास रोमन सरदार पापे ह्यानें जिंकिलें, तेव्हांपासून सिरियाप्रांत रोमन-राज्यांत सामील झाला.

डिमेट्रियसनें कॅसॅंडरच्या जुलमांतून आथेन्सची सुटका केल्यावर त्यास त्याच्या बापानें ऱ्होड्स बेट जिंकण्यास पाठविलें. त्यानें ऱ्होड्सस्य वेढा घातला, तो एक वर्ष चालला. ऱ्होड्सच्या लोकांनीं स्वतःच्या बचावासाठीं शिकस्त केली. जे मुलाम शौर्यानें व प्राभ-णिकपणानें लढतील त्यांस स्वतंत्र रहिवाशांचे हक्क मिळतील, लढाईत पडलेल्यांच्या आईबापांस सरकार पोशील, आणि त्यांच्या मुलांस सरकार शिक्षण देऊन वाढवील, तसेंच त्यांच्या मुर्खीचीं लग्नें सरकारांतून करण्यांत येतील, आणि त्यांचीं मुलें वयांत आल्यावर त्यांस सरकारांतून एक एक चिलखताचा संच बक्षीस देण्यांत येईल, अशीं वचनें ऱ्होड्सच्या सरकारानें लोकांस दिली. अशा युक्त्यांनीं त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें टिकाव धरिला.

ह्या वेळ्यांत डिमेट्रियसनें यंत्रशास्त्राचें ज्ञान उत्तम दाखविलें. 'शहर कात्रीज करणारी' मोठमोठी यंत्रें त्यानें बनविली. पण त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. ऱ्होड्सच्या लोकांस धान्याचा व युद्ध-सामुग्रीचा पुरवठा इजिप्तमधून होत असे; आणि ते इतक्या शौर्यानें लढले कीं, डिमेट्रियला वेढा उठवून तह करणें भाग पडलें. निघून

जाण्यापूर्वी त्यानें जीं यंत्रें बनविलीं होतीं, तीं व्होड्सच्या लोकांस नजर केलीं. तीं यंत्रें विकून जो पैसा आला, त्याचा व्होड्सच्या लोकांनीं एक सूर्याचा पुतळा बनविला. त्यास 'व्होड्सचें अजब भूषण' असें नांव असून, जगांतील सात आश्चर्यजनक वस्तूंत त्याची गणना आहे.

व्होड्सचा वेढा उठवून डिमेट्रियस ग्रीस देशांत परत आला, आणि पुनः कॅसॅंडरशीं त्यानें युद्ध सुरू केलें. बहुतेक मोठमोठ्या संस्थानांतून मॅसिडोनियन फौज त्यानें घालवून दिली; आणि त्यांस स्वतंत्र केलें. त्याचप्रमाणें कॉरिंथ येथें सर्व संस्थानांची एक सभा भरवून थेंते त्यांजकडून आपण सेनापतिपद मिळविणें. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, दुसऱ्याच्या हातून त्या संस्थानांची सुटका करून तीं त्यानें आपल्या ताब्यांत आणिलीं. एकूण परिणाम सारखाच.

ह्या काळाचे सुमारास एपिरसचा राजा पिन्डस हा आपल्या शूर कृत्यांनीं बराच प्रसिद्धीस येत चालला होता. त्याच्या मदतीनें आपणांस पुष्कळ फायदा होईल अशा समजुतीनें पिन्डसच्या बहिणीशीं डिमेट्रियसनें लग्न लाविलें. पुढें आशियाखंडांत सेल्युकस व लिझिमेकस ह्यांनीं सख्य करून डिमेट्रियसचा बाप जो अँटिगोनस त्याजवर चाल केली. तेव्हां बापानें डिमेट्रियस ह्यास आपल्या मदतीस तिकडे बोलाविलें. पुढें इप्सस येथें लढाई झाली, तींत डिमेट्रियसचा बाप अँटिगोनस मारला गेला; आणि त्याचें राज्य सेल्युकस व लिझिमेकस ह्यांनीं वांटून घेतलें. डिमेट्रियस पळून गेला. पण त्यास ग्रीस देशांत आश्रय मिळाला नाहीं. आथेन्स येथें डिमेट्रियसचें मंदीर बांधून लोक त्याची नुकतीच पूजा करीत होते, पण तेथें सुद्धां लोकांनीं त्याचा प्रवेश होऊं दिला नाहीं.

तेव्हां कॅसॅंडरची सत्ता ग्रीस संस्थानांत पुनः चालू झाली. पण तो इ. स. पू. २९७ त मरण पावला. त्यामुळें डिमेट्रियसला आपली सत्ता पुनः मिळविण्यास संधि सांपडली. तो बरीच मोठी फौज

धेऊन आटिका प्रांतांत शिरला; आणि सर्व मुलूख उद्ध्वस्त करून त्यानें आथेन्सला जमिनीवरून व समुद्रांतून वेढा घातला. त्याजपार्शी आरमार बरेंच असल्यामुळें, त्यानें इजिप्तहून सामुग्री येण्याची बंदी केली; त्यामुळें आथेन्स त्याच्या स्वार्धान होण्यास वेळ लागला नाहीं. डिमेट्रियसनें पुनः मोठ्या समारंभानें शहरांत प्रवेश केला; पण त्यानें कोणास दुखविलें म्हणून नाहीं. त्याची मोठी इच्छा मासिडोनियाची गादी मिळवावी अशी होती, आणि ती लवकरच सिद्धीस गेली.

कॅसॅंडरचे दोषे मुलगे मासिडोनियाच्या गादीसाठीं भांडत होते. त्यांपैकीं एक अलेक्झांडर म्हणून होता, त्यानें डिमेट्रियस व पिन्हस ह्यांची मदत मागितली. पिन्हस प्रथम आला; आणि त्यानें अलेक्झांडरास गादीवर बसविलें. पुढें डिमेट्रियस आला, तेव्हां त्यास आपला बेत फसलासें वाटून, त्याच्या मनांत पिन्हसविषयीं वैषम्य उत्पन्न झालें; आणि त्यानें तरुण राजा अलेक्झांडर याचा खून करून आपण लष्करच्या मदतीनें मासिडोनियाच्या गादीवर बसला.

डिमेट्रियसची कारकीर्द क्रूरपणाविषयीं प्रसिद्ध आहे. त्यानें लोकांवर नाना तऱ्हेचे कर बसवून आपल्या चैनीकरितां पैसा उकळिला. त्यानें सात वर्षे राज्य केलें; पण तेवढ्या अवधीत तो अतिशय अप्रिय झाला. शिवाय ग्रीक संस्थानांबरोबर व पिन्हसशीं त्याची युद्धे निकराचीं चालू होती. पिन्हस हा त्याचा कट्टा शत्रु होताच. सन २८७ त फौजेत एक बंड झालें; तेव्हां डिमेट्रियस वेष पालटून पळून गेला. त्यामुळें पिन्हसला राज्य मिळालें. पुढें डिमेट्रियस आशियांत गेला; तेथें आपल्या बापाच्या पूर्वीच्या राज्याचा कांहीं भाग मिळविण्याचा त्यानें प्रयत्न केला; पण त्यास सेल्युकसनें पकडून दूर सिरियांत पाठवून दिलें, तेथें तो मरण पावला.

पिन्हसनें मासिडोनियाचें राज्य फार दिवस केलें नाहीं. त्याचें राज्य लिझिमेकसनें बळकाविलें, तेव्हां पिन्हस एपिरस प्रांतांत गेला. तेथें कांहीं दिवस त्यानें शांततेनें राज्य केलें. इटलीच्या दक्षिणेस टारेंटम नांवाचें ग्रीक शहर होतें, तेथच्या ग्रीक लोकांवर रोमन लोकांनीं हल्ले केले असतां, इ. स. पू. २८० ह्या वर्षीं त्या लोकांनीं पिन्हसची मदत मागितली, त्याकारणावरून रोमच्या इतिहासांत पिन्हसचें नांव प्रसिद्धीस आलें. रोमचें राज्य जिंकावें, नंतर सिसिली आणि कार्थेज जिंकून शेवटीं सर्व ग्रीस देश आपल्या ताब्यांत आणावा, अशी त्याची मोठी इच्छा होती.

प्रकरण एकविसावें.

गॉल लोकांची स्वारी.

(इ. स. पू. २७९-२४६).

पिन्हस इटलींत निघून गेल्यावर, ग्रीस देशावर एका निराळ्याच शत्रूनें स्वारी केली. गॉल नांवाचे लोक रानटी पण शूर होते, त्यांनीं इ. स. पू. २७९ सालीं मासिडोनियावर स्वारी करून, सर्व देश उद्धस्त केला. पुढच्या वर्षीं ते पुनः आले. ब्रेनस म्हणून त्यांचा एक मुख्य सरदार होता. ते थर्मापिलीच्या खिंडीपर्यंत आले, तेव्हां त्यांस अडविण्याकरितां ग्रीक फौज पुढें आली. त्यांची एक लढाई होऊन गॉल लोकांचा पराभव होऊन त्यांचे पुष्कळ इसम पडले, तेव्हां ते परत निघून गेले. तथापि ब्रेनसचा पाडाव झाला नाहीं. त्यानें आपली एक तुकडी इटोलिया प्रांतांत पाठविली, आणि तेथें शहरें लुटून लोकांचे हाल मांडिले. इटोलियाचे लोक थर्मापिलीजवळ लढाईत गुंतले होते, ते बायकामुलांच्या संरक्षणासाठीं घांवत परत आले. ब्रेनसला असें होंईल हें ठाऊकच होतें. पूर्वीं इराण व स्पार्टा याजमध्ये युद्ध झालें, तेव्हां स्पार्टाचा राजा लिओनिडास याजवर थर्मापिलीची खिंड चुकवून ज्या रस्त्यानें

इराणी फौज आली, तोच रस्ता ब्रेनस ह्यास सांपडला; आणि त्या वाटेनें त्यानें आपली फौज पुढें आणिली. ही गोष्ट ग्रीक लोकांस आगाऊच समजल्यामुळें ते आथेन्सच्या गलबतांत बसून पळून गेले. तेव्हां गॉल लोक डेल्फायकडे मंदीर लुटण्याच्या इराद्यानें आले. रस्त्यातील सर्व मुख्ख त्यांनीं भयंकर क्रूरतेनें जाळून लुटून फस्त केला. ते डेल्फायच्या मंदिराजवळजवळ आले, तेव्हां तेथचे सुंदर पुतळे, मोठमोठे रथ व भाविक लोकांनीं दिलेल्या इतर देणग्या इत्यादिकांकडे बोट दाखवून ब्रेनस आपल्या लोकांस म्हणाला, 'येथचे देव इतके मातबर आहेत, कीं आम्ही त्यांस कांहीं अर्पण करण्याची जरूर नाही. उलट त्यांनाच आम्हांस देणग्या दिल्या पाहिजेत.' इकडे हें बोलणें चालत असतां, डेल्फायच्या फौजेनें मागील टेंकाडावरून गॉल लोकांवर एकदम हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. त्या लढाईत स्वतः ब्रेनस जखमी झाला; आणि पराभवानें लज्जित होऊन त्यानें आत्महत्या केली. पुढें गॉल लोक पळून जात असतां, ग्रीक फौजेनें त्यांचा पाठलाग केला आणि बहुतेकांस कापून काढिलें.

इकडे रोमनलोकांशीं चाललेल्या युद्धांत पिन्डस ह्यास यश आलें नाहीं; तरी त्यानें इटली आणि सिसिली ह्या दोनही ठिकाणीं असे कांहीं पराक्रम केले कीं, त्या वेळच्या लोकांत तो अतिमोठा योद्धा म्हणून गणला गेला आहे. एपिरसला परत आल्यावर त्यानें मासिडोनियार स्वारी केली, तीत तो विजयी झाला; तेव्हां पुनः त्यास मासिडोनियाचें राज्य मिळालें. हें राज्य मिळाल्याबरोबर दुसऱ्या एका तेंद्र्यांत पडणें त्यास भाग पडलें. स्पार्टाचा एक राजा मरण पावला. त्यास क्लिओनिमस नांवाचा मुलगा होता. ह्या मुलास बापाचे पश्चात् राज्य मिळालें नाहीं; एरियस (Areus) नांवाचा त्याचा चुलत भाऊ राज्यावर बसला. एरियसपासून राज्य परत मिळविण्याच्या हेतूनें, क्लिओनिमसनें पिन्डसची मदत मागितली, पिन्डस मोठ्या फौजेनिशीं लॅक्रोनिया प्रांतांत गेला. त्या वेळीं एरियस काठें वाहेर गेलेला होता, आणि लॅक्रोनिया शहराचा बंदोबस्त ठीक

नव्हता. तरी पण एरियस परत येईपर्यंत लोकांनी मोठ्या शौर्याने शहराचा बचाव केला. एरियस परत आल्यावर त्याने पिन्हस यास आपल्या प्रांतांतून हुसकून लाविले.

ह्या वेळच्या सुमारास आर्गोसच्या राज्याविषयी दोघां हक्कदारांचा तंट्या लागला. त्यांपैकी एकांने पिन्हसची मदत मागितली. तेव्हां पिन्हस फौज घेऊन आर्गोस येथें गेला. रस्त्यांत स्पार्टन लोकांनी त्यास अडविलें असतां, त्यांजशीं लढून तो शहरांत शिरला. स्पार्टन लोक त्याचे मागोमाग आले. त्यांनीं त्यास घेरल्यामुळें त्यानें परत फिरण्याविषयी आपल्या फौजेस हुकूम केला. पिन्हसचे लोक शहराच्या वेशींतून बाहेर पडत असतां, ग्रीक फौजेत हत्ती असत, त्यांपैकीं एक हत्ती दरवाजांत बसला; त्यामुळें लोकांचा रस्ता बंद झाला आणि दुसरा एक हत्ती पिन्हसच्या फौजेत घुसून त्यानें धुमाकूळ उडवून दिला. त्या दंगलींत एक इसम पिन्हसवर वार करण्याच्या हेतूनें पुढें आला, त्यास पिन्हस अडविणार, इतक्यांत त्या मारेकऱ्याची आई जवळच्या घरावर उभी होती, तेनें एक कौल घेऊन तें पिन्हसच्या अंगावर अशा नेमानें फेकिलें कीं, लगेच तो घोड्यावरून खालीं आला; त्याबरोबर लोकांनीं त्याचा शिरच्छेद केला. इतिहासांत पिन्हसचा मृत्यु महत्त्वाचा आहे. कारण त्याच्या मृत्युमुळें पुनरपि ग्रीक लोक स्वतंत्रतेकरितां मासिडोनियन लोकांशीं झगडूं लागले. हा झगडा बरेच दिवस चालून शेवटीं त्याचा निकाल न लागतां, मासिडोनियन आणि ग्रीक ह्या दोघांसहो रोमन लोकांनीं जिंकिलें.

ह्या वेळीं ग्रीक लोकांची दशा अगदीं हलाकीची आणि होती. जिकडे तिकडे लुटारू लोक देशांत उच्छेद करूं लागले. हे लुटारू लोक केव्हां ह्या पक्षास तर केव्हां त्या पक्षास मिळून देशांत चालणाऱ्या युद्धांत सामील होत. प्रत्येक शहरांत लहान मोठे जुलमी आणि क्रूर अंमलदार निष्पन्न होऊन, त्यांनीं लोकांस सतविण्याचा क्रम आरंभिला. अशी स्थिति कांहीं दिवस चालल्यामुळें आकिआ (Achaëa) प्रांतांतली शहरांनीं एक जूट बनविली, ती आकियन जूट म्हणून प्रसिद्ध आहे.

ही जूट इ. स. प. २८०त सुरू झाली. प्रथम चारच शहरांचा एकोपा होता, पण पुढे हळू हळू इतरांनी आपापल्या वरच्या जुलमी अंमलदारांस काढून टाकिले; आणि तीं ह्या जुटीत सामील झालीं. हळू हळू दुसऱ्या प्रांतांतील शहरांचाही ह्यांत प्रवेश झाला, आणि शेवटीं सर्व ग्रीक संस्थानांचा त्यांत समावेश होऊन एक मोठें एकीचें राष्ट्र बनणार अशी वेळ आली. अशी एकी झाली असती, तर मासिडोनिया व रोम ह्या दोघांसही ती भारी झाली असती.

आरेटस नांवाचा एक बुद्धिवान व उदार तरुण पुरुष होता, त्यानें हें ऐक्य वाढविण्याची अतिशय खटपट केली. पिलापोनेसस प्रांतांतील सिसियोन (Cicyon) चा कारभारी क्लिनियस म्हणून होता, त्याचा आरेटस हा मुलगा. तो सात वर्षांचा असतां त्याच्या बापाचा खून झाला, आणि त्याचा प्राण त्याच्या मावशीनें मोठ्या शिताफीनें वांचविला. ती त्यास गुप्त रीतीनें आर्गोस येथें घेऊन गेली. तेथेंच वयांत येईपर्यंत तो राहिला. ग्रीस देशास जिकडे तिकडे उतरती कळा लागलेली पाहून त्यास अत्यंत दुःख झालें, आणि त्यानें राष्ट्राचा बचाव करण्याचा उद्योग सुरू केला. त्याचें जन्मस्थान सिसियन येथील जुलमी अधिकाऱ्यास काढून त्या शहराचा सुटका करण्याची खटपट त्यानें प्रथम केली; आणि ह्या हेतूनें त्यानें त्यांत गुलाम, व हद्दपार झालेले लुटारू वगैरे लोक अशा प्रकारचे काहीं साथीदार जमविले. रात्रीं भितीस दोरीच्या शिड्या लवून हे लोक वर चढले आणि तेथेचा कारभारी निकोक्लिस (Nicocles) ह्याच्या घरावर आले. तेव्हां निकोक्लिस गुप्त रीतीनें पळून गेला. क्लिनियसचा मुलगा शहराच्या उद्धारार्थ आला आहे असें वर्तमान लगेच जिकडे तिकडे पसरलें. त्याबरोबर नगरवासी लोकांनी त्याचा जयजयकार केला. आरेटसनें लोकसत्ताक राज्यव्यवस्था सुरू केली. तीत त्यासच मुख्य अधिकार प्राप्त झाला.

ह्या राज्यक्रान्तीत सुमारे सहशे हद्दपार झालेले लोक परत आपल्या शहरां आले. त्यांची घरेदारे व जिदगी दुसऱ्यांस देऊन टाकिलेली होती, ती पुनः त्यांची त्यांस परत देण्यास आरेटस ह्यास मोठे प्रयास पडले. इजिप्तचा राजा टॉलेमी फिलिडेल्फस म्हणून होता, तो आरेटसचा स्नेही होता, त्याने सर्व लोकांची समजूत करण्यास लागणारा पैसा आरेटस ह्यास पुरविला. आरेटसच्या वशिल्याने सिसियोन शहराचा आकियन जुर्टीत प्रवेश झाला, व पुढे तोच त्या सर्व जुर्टीचा मुख्य सेनापति झाला. लवकरच त्याने कॉरिंथ शहरांतून मासिडोनियन फौज हाकून देऊन त्या शहरास आकियन जुर्टीत दाखल केले (इ. स. पू. २४३).

प्रकरण बाविसावे.

स्पार्टा.

(इ. स. पू. २२५-२१३.)

स्पार्टामध्ये अलीकडे पुष्कळच बदल झाला होता. तेथील जुन्या संस्थांविषयी कोणासही आशा राहिली नव्हती. इतर ग्रीक लोकांप्रमाणेच स्पार्टन लोकही ऐप्रआरामी व डामडौली बनले होते. पूर्वी सर्व लोक गरीब व श्रीमंत सारखेच उद्योगी व कणखर असत. तो प्रकार बदलून हल्ली श्रीमंत लोकांचा निराळा वर्ग बनला होता. त्यांचा थाट व खर्च फार वाढला. जेवतांना सुद्धा त्यांस मऊ पलंग लागत; आणि उंची उंची अत्तरांशिवाय त्यांचे भागत नसे. सारांश, स्पार्टन लोकांचे पहिले पाणी सर्व नाहीसे झाले.

जमिनीच्या स्वामित्वासंबंधाने एक नवीन कायदा झाला, तेणेकरून श्रीमंत आणि गरीब ह्यांजमधील भेद ज्यास्तच वाढला. पूर्वी एकादा इसम मेल्यावर त्याची जमीन त्याच्या वारसाकडे जाई, ती विकण्याची किंवा दुसऱ्या कोणास देऊन टाकण्याची त्यास परवानगी नसे. हा कायदा बदलून नवीन कायद्यांत असे ठरले

की, मालकानें आपल्या जमिनीची व्यवस्था मर्जीप्रमाणें वाटेल ती करावी. ह्याचा परिणाम असा झाला की, पुष्कळांच्या हातच्या जमिनी गेल्या आणि त्या एकट्याच्या किंवा थोड्याशा लोकांच्या हातांत आल्या. ह्या वेळीं एकंदर अस्सल स्पार्टन कुटुंब सुमारे सातशें असून, त्यांपैकी शंभरांजवळ थोडी बहुत जिंदगी असून, बाकीचे भिकारी व कर्जबाजारी झाले होते.

इ. स. पू. २४४त स्पार्टाची अशी स्थिति होती. ह्या वर्षी चवथा एजिस राजा गादीवर बसला. तो हुशार होता व आपल्या देशाचें वैभव पूर्वीप्रमाणें वाढवावें अशी त्याची फार इच्छा होती. जमिनीची घांटणी पूर्वीप्रमाणें करावी, व प्रत्येकाची थोडीबहुत जमीन असावी, असा कायदा करण्याची त्यानें शिकस्त केली. त्याची स्वतःची स्थावर जिंदगी फार मोठी होती, ती सोडून देण्यासही तो तयार झाला. पण त्याचे उद्देश श्रीमंत जमीनदारांस पटले नाहींत. विशेषतः त्याचा जोडीदार राजा लिओनिडास ह्यास तर ते मुळींच आवडले नाहींत. त्याच्या स्वदेशाभिमानाखातर त्यास शत्रु मात्र पुष्कळ झाले, व त्यानें चार वर्षे कारभार केला नाहीं, तोंच सरकारचे कायदे मोडण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल ईफोर्सनी त्यास मरण्याची शिक्षा दिली. तदनुसार तो, त्याची आई, व त्यास मदत देणारी त्याची आजी ह्या सर्वांचा शिरच्छेद झाला. तेव्हां लिओनिडास एकटाच राज्य करूं लागला. तेव्हांपासून स्पार्टावर दोन राजांनीं राज्य करण्याची पद्धत बंद पडली.

ह्या वेळेस रोमन लोक व कार्थेजचे लोक ह्यांजमध्ये युद्ध चाललें होतें. ह्या युद्धांस 'प्यूनिक युद्ध' असें म्हणतात. ह्या युद्धांत स्पार्टाचा सेनापति झ्वांतिपस हा लिओनिडासच्या त्रासानें स्पार्टाची नोकरी सोडून कार्थेजला जाऊन मिळाला; आणि त्यानें रोमन लोकांचा पराभव केला. रोमचा सेनापति रेग्युलस होता. एजीसला मारला तेव्हां त्याची बायको होती, तिचा पुनर्विवाह लिओनिडासनें आपला मुलगा क्लिओमिनिस ह्याजशीं करून दिला. ही आई मोठी स्वदेशाभिमानिनी होती. तिनें आपल्या नवऱ्याच्या

मनांत आपले विचार इतके भरविले कीं, एजिसला ज्या उद्योगा-
करितां मारिलें, तोच उद्योग सुरू करण्यास तिनें आपल्या नव-
न्यास प्रवृत्त केले. जुनी राज्यपद्धति पुनः अमलांत आणणें मंत्रि-
सभेस कबूल होणार नाही अशी त्याची खात्रीच होती; पण त्यास
वाटलें कीं, जर लष्करी जोरावर स्पार्टन लोकांचा अंमल सर्व ग्रीक
संस्थानांवर बसला, तर आपला लष्करी बाणा कायम ठेवण्याकरितां
जुनी पद्धत स्पार्टानें अंमलांत आणल्याशिवाय गत्यंतर नाही.
कारण, त्या पद्धतीमुळेच आजपावेतो स्पार्टाचा लष्करी पेशा इतका
टिकला होता व राज्याची भरभराट झाली होती.

म्हणून लिओनिडास मरण पावल्यावर क्लिओमिनिस गादीवर
आला, तेव्हां त्यानें आकिअन जुटीशी युद्ध सुरू केले. दोनही
पक्षांचा उद्देश पिलॉपोनेससमुद्रां सर्व संस्थानें आपापल्या संघांत
दाखल करावयाचीं असा होता : म्हणजे आकियन जूट व त्याचा
पुरस्कर्ता आरेटस ह्यांच्या मनांत स्पार्टानें जुटींत दाखल व्हावें असें
होतें, आणि स्पार्टाच्या मनांत सर्वासच आपल्या ताब्यांत आणावें
असें होतें. त्यामुळे आरेटस व क्लिओमिनिस ह्यांचा सामना सुरू
झाला.

प्रथमारंभी क्लिओमिनिसची सरशी होती; आणि आपली शक्ति
बरीच वाढली आहे असें समजतांच, त्यानें आपल्या मनांत अस-
लेल्या सुधारणा सुरू केल्या. दहा वर्षे सतत उद्योग करून त्यानें
ती क्रांति तडीस नेली. पण तीत पुष्कळ रक्तपात झाला. कारण
सर्व सत्ता ईफोर्सच्या हातांत असून, ह्या ईफोर मंडळींचा मोड
केल्याशिवाय नवीन सुधारणा घडून येणारी नव्हती. ते रात्री ज्या
घरांत भोजनास बसत, तेथें क्लिओमिनिस कांहीं शिप ई बरोबर घेऊन
गेल्या, आणि चार असामींस त्यानें एकदम ठार केले. पांचवा
एका मंदिरांत लपून बसला म्हणून बचावला. दुसऱ्या दिवशीं
क्लिओमिनिसनें ऐशी नगरवासी लोक हद्दपार केले; आणि सर्वांचें
ऋज नाहींसें करून जमिनीचे सारखे विभाग करण्याच्या उद्योगास
तो लागला. त्या वाटणींत हद्दपार केलेल्या ऐशी असामींचेही

हिस्से ठेविले. कारण सर्व व्यवस्था लागल्यावर त्यांस परत बोलावण्याचा क्लिओमिनिसचा विचार होता. प्राचीन काळीं सर्वांनीं एक ठिकाणीं जमून साधें भोजन जेवण्याची चाल होती, व लहानपणापासून मुलांस कष्ट सोसण्याची संवय लावीत. ते सर्व प्रघात क्लिओमिनिसनें पुनरपि सुरू केले, (इ. स. पू. २२५). इकडे क्लिओमिनिसशीं लढण्याकरितां अरेटसनें मासिडोनियाचा राजा अँटिगोनस ह्याची मदत घेतली. अँटिगोनसची स्वतःची महत्वाकांक्षा होतीच. ह्या उपक्रमानें सर्व ग्रीस देश कबजांत आणतां येईल अशा उद्देशानें त्यानें अरेटसला मदत दिली. हे युद्ध पुढें तीन वर्षे चाललें; त्यांत लॅकोनियाच्या हद्दीवर सेलासिआ येथें क्लिओमिनिसचा पराभव झाला, आणि अँटिगोनसच्या हातांत स्पार्टाचें राज्य पडलें. तेव्हां क्लिओमिनिसनें केलेले सर्व सुधारे रद्द करून त्यानें पूर्वीचा दुर्व्यवस्था पुनरपि सुरू केली. क्लिओमिनिस इजिप्तमध्ये पळून गला, तेथें त्यानें शेवटीं आत्महत्या केली.

कांहीं दिवसांनीं मासिडोनियाचा राजा अँटिगोनस हा मरण पावला; व त्याचा पुतण्या पांचवा फिलिप गादीवर बसला. तेव्हां त्याचें वय फक्त सतरा वर्षांचें होतें. तरी तो मोठा शूर व शहाणा होता. त्यानें आकियन जुटास साह्य केले. ह्या वरील युद्धांत ग्रीस देशाचें अतोनात नुकसान झालें व तें युद्ध इ. स. पू. २१७ त बंद पडलें.

ह्या वेळीं रोम व कार्थेज ह्यांजमधील दुसरें प्युनिक युद्ध अतिशय जोरांत आलें होतें. कार्थेजचा सेनापति हानिबॉल हा ऑल्प्स पर्वत ओलांडून ह्या वर्षी फौजेसह विलक्षण साहस करून इटलींत उतरला. कानी येथें जंगी लढाई होऊन रोमन लोक पराभव पावले. लगेच फिलिपनें हानिबॉलकडे वकील पाठवून त्याजशीं स्नेह जोडण्याची विनंती केली. हा वकील आपलें काम उरकून परत येत असतां, त्यास रोमन लोकांनीं पकडून रोम येथें पाठविलें. त्याजवळील कागदपत्रांवरून पुढें येणाऱ्या अरिष्टाची सूचना रोमन लोकांस मिळाली.

फिलिप राज्य करू लागला, तेव्हां हा चांगला हुशार निपजेल अशी आशा होती. पण लवकरच त्याचा स्वभाव बदलून तो स्वच्छंदी व जुलमी बनत चालला. आरेटसने त्यास नानाप्रकारे समजाविले; पण त्याचा परिणाम उलट होऊन फिलिप चिडला, व आरेटसवर त्याने विषप्रयोग केला, त्या योगे तो मरण पावला. त्याचे शव सिकियन येथे नेऊन लोकांनी मोठ्या समारंभाने पुरिले. त्या जागेची मंदिराप्रमाणे लोक पुजा करू लागले. त्याच्या पूजेकरितां एका पुजाऱ्याची नेमणूक होऊन पुढे कित्येक शतकेपर्यंत आरेटसचा जन्मदिवस व त्याने जुलमी लोकांपासून सिकियनची सुटका केलेला दिवस, ह्या दोन दिवशीं विशेष उत्सव होत असे.

प्रकरण तेविसावे.

स्पार्टाचे जुलमी अंमलदार.

(इ. स. पू. २१३-१८३).

आरेटसच्या मृत्यूनंतर कित्येक वर्षेपर्यंत नानातऱ्हेचे घोटाळे होऊन लहान मोठी अनेक युद्धे झाली. त्यांत केव्हां केव्हां रोमन लोक मध्ये पडत; व कोणत्या तरी पक्षास मदत करून नेहमी फिलिपचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करीत.

एकदां फिलिपने आटिका प्रांतांवर स्वारी केली; पण आथेन्स शहरी त्याचा विधाव न झाल्यामुळे त्याने रागाने त्या प्रांतांतील पवित्र व सुंदर स्थळे उद्ध्वस्त केली; यडर्गी व पुतळे फोडिले, आणि आकेडेमी व लायसियम ह्यांतील बागा, झाडे व मंदिरे जाळून टाकिली. हे केल्यावर तो लहान लहान खेड्यांत शिरला, तेथेही सर्व प्रकारची नासाडी केली, त्यांत कित्येक अतिशय प्राचीन, सुंदर व मौल्यवान कामांची त्याने वाट लाविली.

ग्रीस देशाच्या कारभारांतील आर्थानियन लोकांचें वर्चस्व नाहींसें होऊन फार दिवस झाले होते. त्यांचा व्यापार बसून सर्व राज्य लयास गेलें होतें. त्यांचें भव्य आरमार लयास जाऊन फक्त तीन गलबतें राहिलीं होती, व त्यांच्या स्वतःच्या कमी पिकांच्या प्रदेशां- शिवाय त्यांजवळ मुलूखही फारसा राहिला नव्हता. इजिप्टचे व इतर ठिकाणचे राजे त्यांचीं कोंब करून त्यांस धान्य आणि पैसा पुरवीत. आथेन्सचें राज्य पूर्वी फार बलिष्ठ व महत्त्वाचें असल्यामुळें, त्याजबद्दल सर्वांच्या मनांत मोठी पूज्यबुद्धि वसत असे.

इकडे स्पार्टाच्या लोकांनीं राजा काढून टाकिला, ईफोर्स लोकांचा कारभार बंद केला, आणि अल्पसत्ताक राज्यपद्धति निर्माण केली. पहिला कारभारी मेचानिडास ह्यानें भाडोत्री शिपायांची मदत घेऊन कडक अंमल सुरू केला, व सभोंवारच्या प्रांतांवर दहशत बसविली. त्याची व आकियन जुटीचा सेनापति फिलोपिमेन ह्याची लढाई होऊन मेचानिडास मारला गेला. नंतर नाविस हा कारभारी झाला. तो इतका क्रूर होता, कीं कित्येक रोमन बादशहा फार क्रूर झाले म्हणतात पण ते त्याच्या पुढें कांहींच नव्हत. शिपायांच्या जोरावर त्यानें सर्व श्रीमंत लोकांस देशांतून काढून लाविलें, आणि इतरांपासून वाटेल तो जुलूम करून पैसे मिळविले. त्यानें मंदिरे लुटलीं; स्पार्टांमध्ये सर्व प्रकारचे दुष्ट व बदमाश लोक भरले; गुलामांनीं आपणास आपल्या दुष्ट कृत्यांत मदत करावी म्हणून गुलामगिरींतून सोडवून त्यांस जमिनीची उत्पन्नं करून दिलीं.

फिलिप व रोमन लोक ह्यांचें युद्ध चालूच होतें. इ. स. पू. १९८त आकियन जुटीशीं सख्य करण्याकरितां रोमचा वकील आला. ह्या विषयावर ग्रीस देशांत भारी चर्चा सुरू झाली. शेवटीं तह ठरला व आकियन संस्थानांनीं फिलिपचा पक्ष सोडून रोमचा पक्ष स्वीकारिला. त्याचें कारण त्यांनीं असें जाहीर केलें कीं, फिलिपचा पक्ष धरल्यास तो मागे पुढें सर्व ग्रीस देश पादाक्रांत करील.

पुढच्या वर्षी रोमन लोकांनीं फिलिपवर सिनोसिफेली येथें मोठा विजय संपादिला. त्या वेळीं रोमन सेनापति क्रामिनायनस हा होता.

त्यानंतर तह होऊन असे ठरले की, मासिडोनियन लोकांच्या ताब्यांत असलेली ग्रीस मधील सर्व शहरे रोमच्या ताब्यांत द्यावी; दंड न घेतां सर्व कैदी सोडून द्यावे; पांच लढाऊ गलबते व एक राजाचे गलबत एवढी ठेवून बाकीचे सर्व आरमार रोमच्या स्वाधीन करावे, आणि एक हजार टालेंट म्हणजे पंनास लाख रुपये फिलिपने दंड द्यावा. हा तह कॉरिंथ येथे झाला. त्या वेळीं तेथे खेळाचा उत्सव चालू असून सर्व ठिकाणचे लोक जमले होते व रोमन लोक पुढे काय करतात हे उत्सुकतेने पाहत होते. खेळ सुरू होण्यापूर्वी चौपदाराने तुतारी वाजवून जाहीर केले की, 'रोमन लोकांनी मासिडोनियन लोकांस जिंकून त्यांच्या ताब्यातील सर्व ग्रीस देशास स्वातंत्र्य दिले आहे, आणि लष्करच्या खर्चाचा किंवा खंडणीचा बोझ त्यांनी ग्रीक लोकांवर घातला नाही.' ह्या पुकारणीने जिकडे तिकडे आनंदी आनंद झाला. खेळ संपल्यावर, ग्रीस देशाचा उद्धारक रोमन सेनापति 'फ्लामिनायनस ह्याच्यावर लोकांनी रस्त्यांत फुले उधळिलीं.

ही बातमी तावडतोच सर्व देशभर पसरली, व सर्वत्र मोठा जयघोष सुरू झाला. ह्या आनंदाच्या भरांत, ज्यांनी आपणांस एकाच्या जाचांतून सोडविलें तेच आपणास गुलाम करतील, हे ग्रीक लोकांच्या मनांत आले नाही.

स्पार्टाच्या नाविसने आर्गोस काबीज केले होते, म्हणून कॉरिंथच्या तहानंतर फ्लामिनायनस स्पार्टावर गेला. त्याने स्पार्टास वेढा घालून व एकदम हल्ला करून ते शहर काबीज केले, तेव्हां नाविसने आर्गोस व लॅकोनियार्ची सर्व बंदरे व आपले सर्व आरमार सोडून देऊन आणि अडीच लाख रुपये दंड देऊन फ्लामिनायनसशी तह केला. पुढे हा रोमन सेनापति आर्गोस येथे गेला असता, त्यास ह्योकांनी नायामियन खेळांत अग्रस्थान दिले, (इ. स. पू. १९५.)

रोमन फौज निघून गेल्यावर आपली गेलेली बंदरे परत मिळविण्याचा नाविसने उद्योग सुरू केला. तो सफळ न होता आक्रियन सेनापति फिलोपिमेन ह्याने त्याचा पराभव केला. पुढे लवकरच

त्याचा खून झाला. त्यावर स्पार्टामध्ये मोठी दंगल उडाली, तिचा परिणाम असा झाला की, इ. स. पू. १९२त स्पार्टन लोक आकियन जुटीत सामील झाले.

ह्याच सुमारास सिरियाचा राजा अँटिओकस ह्याने ग्रीस-देशावर स्वारी केली. त्याचा उद्देश ग्रीसदेशांत रोमन लोकांचें प्राधान्य टिकू द्यावयाचें नाहीं असा होता. अँटिओकसचा उद्देश सिद्धास गेला नाहीं. त्यास कांहीं संस्थानें मिळालीं; पण आकियन, आर्थीनियन व मासिडोनियन लोक रोमच्या पक्षासच राहिले. तेव्हां थर्मोपिलीच्या खिंडीत पराभव पावून अँटिओकस परत आशियांत गेला.

पुढें लवकरच स्पार्टीत नवीन तेंटे उपस्थित झाले. नाविसने ज्यांस नवीन जमिनी दिल्या होत्या, त्यांस अशी भीति पडली की, हद्दगार झालेले लोक परत येऊन आपली जिंदगी घेतील. म्हणून त्यांनी बंड केलें; आणि फिलोपिमेनच्या कांहीं साथीदांंस ठार मारिलें. म्हणून फिलोपिमेनने स्पार्टीवर स्वारी करून तें शहर काबीज केलें. बंडखोरांस त्याने चांगलेंच शासन केलें. त्यांच्या-पैकी मुख्य मुख्य ऐशी असार्मांस फार्शी दिलें; व ज्यांस नाविसने स्वतंत्रता दिली होती, त्या सर्वांस हद्दपार केलें. स्पार्टीचे तट त्याने पाडून टाकिले. हद्दपार केलेले लोक परत बोलाविले, आणि तीन हजार लोकांनी शहर सोडून जाण्याचें नाकारिलें, म्हणून त्यांस गुलाम करून विकिलें. त्याने लायकरगसचे कायदे सर्व बंद करून, स्पार्टीत आकियन जुटीचे कायदे सुरू केले. ह्याप्रमाणें आज कित्येक शतकेपावेतो स्पार्टन लोकांनी आपला विशिष्ट बाणा कायम ठेविला होता तो सर्व नाहींसा झाला.

ह्यानंतर सहा वर्षांनी फिलोपिमेन मेडीन येथें एक बंड मोडीत असतां पकडला गेला. त्यास कैदेत टाकिलें, तेथें विष पाजून त्यास ठार मारण्यांत आलें. त्याच्या मागून लायकोर्टास हा सेनापति झाला. त्याने मेसेनियन लोकांचा चांगलाच सूड घेतला: त्यांच्यांतील प्रमुख लोकांस पकडून त्याने ठार मारिलें, (इ. स. पू. १८३)

प्रकरण चौविसावें.

रोमचा कवजा.

(इ० स० पू० १७९-१४६.)

मासिडोनियाचा राजा फिलिप इ. स. पू. १७९ त मरण पावला. पश्चात् त्याचा मुलगा पर्सियस (Perseus) गादीवर बसला. मरणसमयी फिलिपचें राज्य उत्तम भरभराटीत होतें. कोणार्शीही टक्कर देण्याची त्यास शक्ति होती. पण रोमन लोकांपुढें त्याचें टिकाव लागला नाहीं. त्यांनी पर्सियसशी युद्ध सुरू केलें.

ह्या वेळेस इटली, सिसिली, सार्डिनिया, स्पेन व आशिया मायनरचे कांहीं भाग इतके प्रदेश रोमच्या ताब्यांत आले होते. त्यांस आतां मासिडोनियासुद्धां सर्व ग्रीसदेश जिंकण्याची उत्कंठा झाली. हें युद्ध इ. स. पू. १७१ त सुरू झालें.

आक्रियन जुटीच्या प्रमुख लोकांस अशी पंचाईत पडली कीं, आपण रोमन लोकांस मिळावें कीं, तटस्थ रहावें ? लायकोर्टास व त्याचे दोस्त यांनी तटस्थ राहण्याची सल्ला दिली. पण दुसरा एक पक्ष होता, त्याचा मुख्य कालिक्रेटिस हा होता, त्यानें रोमन लोकांस साह्य करण्याची सल्ला दिली. बरीच चर्चा होऊन लायकोर्टासचे विचार सर्वास पसंत झाले, व हा निश्चय रोमन वकील मार्शस (Marcins) ह्यास कळविण्याकस्तिां आक्रियन जुटीनें आपला वकील पॅलेलियस ह्यास मासिडोनियांत पाठविलें. " मात्र जरूर तर आम्ही साह्य करण्यास तयार आहों, " अशी सूचना त्या वकीलानें रोमन लोकांस केली.

पर्सियस व रोमन लोक ह्यांचें हें युद्ध चार वर्षे चाललें. एवढ्या अवधीत रोमच्या पक्षांत असलेल्या ग्रीक शहरांस रोमन लष्कराच्या जुलमाचा आणि लुटीचा फारच जाच झाला. मोठमोठ्या लोकांच्या घरांत रोमन खलाशी खुशाल जाऊन राहिले, ह्या दुष्ट व

अनाहुत पाहुण्यांपासन सन्मान्य गृहस्थांच्या कुटुंबास पुष्कळ मान-हानि सोसावी लागली. शत्रूच्या मुखांत तर रोमन लोक ग्रीक लोकांहून कांहीं कमी नव्हते. एखादें शहर जिंकल्यावर तेथील लोकांस असा कांहीं जाच होई की, त्यांत स्त्रिया किंवा वृद्ध पुरुष यांची-सुद्धां कोणी कांय करीत नसे.

इ. स. पू. १६८ ह्या वर्षी पीडना येथें लढाई होऊन युद्धाचा निकाल लागला. ह्या लढाईत रोमन मुत्सद्दी एमिलियस पॉलस ह्यास मोठा जय मिळाला. पर्शियस हा कुटुंबसह रोमन सेनापतीच्या स्वाधीन झाला. त्यास त्यानें मोठ्या सन्मानानें वागविलें. दुसऱ्या वर्षी पॉलस हा सर्व ग्रीक संस्थानांतून लोकांची गाऱ्हाणी ऐकत फिरला. पृढें तो अँफिपोलिसला गेला. तेथे दहा रोमन अधिकारी नेमून त्यांच्याकडून मासिडोनियाचा सर्व राज्यकारभार चालावा अशी व्यवस्था केली. प्रांताचे चार भाग करून प्रत्येकावर एक मासिडोनियन लोकांचें कौन्सिल नेमिलें. हे चार भाग एकमेकांपासून सर्वथैव अलग केले होते, म्हणजे एका प्रांतातील लोकांनीं दुसऱ्या प्रांतातील मुर्लीशीं लग्नव्यवहार करणें, किंवा दुसऱ्या प्रांतांत घरदार बांधून जिंदगी मिळविणें ह्या गोष्टी मना केल्या होत्या.

एका गोष्टींत ही नवीन व्यवस्था फायदेशीर झाली. रोमन लोकांनीं खंडणी फार कमी बसविली. मासिडोनियाच्या राजास त्याज-डून खंडणी द्यावी लागे, त्याच्या निंमे रक्कम रोमन लोकांनीं बसविली. मासिडोनियाची ही नवीन राज्यव्यवस्था ठरली, तेव्हां ग्रीक लोकांनीं मोठे खेळ करून आपली पूर्वीची उत्सवप्रियता ह्या प्रसर्गांही व्यक्त केली.

इटलीस परत येण्यापूर्वी, रोमन सेनेटच्या हुकुमानें पॉलस हा एपिरस प्रांतांत गेला. तेथें पर्शियसला सामील असलेली सत्तर शहरे त्यानें धुळीस मिळविली. रोमन शिपायांनीं हीं शहरे लुटून त्यांचे तट पाडून टाकिले आणि लोकांस गुलाम म्हणून विकिले.

एमिलियस पॉलस रोम येथे परत आल्यावर त्यास मोठ्या समारंभाने मिरवीत लोकांनी रोम शहरी आणिले. त्याच्या रथामार्गे मासिडोनियाचा कैदी राजा आपल्या मुलांसह पार्या चालत होता. त्यास पुढे अंधारकोठडीत कोंडून ठेविले, तेथून लवकरच त्याची सुटका होऊन त्यास आल्या येथे राहण्यास परवानगी दिली. तेथेच तो मरण पावला.

पीडनाच्या विजयानंतर आक्रियन जुर्गतल्या सुमारे एक हजार लोकांस कालिक्रेटिसने रोमचे शत्रु असे ठरविले, आणि त्यांस पकडून रोम येथे पाठविले. तेथून त्यांस इटलीच्या निरनिगाळ्या शहरांत पाठवून हद्दपार केले. ह्या हद्दपार झालेल्या मंडळींत पोलिवियस हा इतिहासकार होता. पॉलसचे मुलगे फेवियस व सिपियो यांच्या मध्यस्थाने पोलिवियस ह्यास रोम येथेच ठेवण्यांत आले. तो नेहमी सिपियोबरोबर त्याच्या सर्व मोहिमांत हजर होता. सिपियोने इ. स. पू. १४६त कार्थेज जाळिले, त्या वेळी तो हजर होता.

कार्थेजचा पाडाव करण्यापूर्वी थोडी वर्षे सिपियोने सेन्सॉर (Censor) केटो ह्यार्शी रदबदली करून हद्दपार केलेल्या ग्रीक लोकांस परत त्यांच्या स्वदेशी पाठविण्याविषयी सेनेटचा हुकूम मिळविला. हा हुकूम झाल्यावर जिवंत असलेल्या सर्व ग्रीक लोकांस फार दिवसांनी स्वदेशी जाण्याची परवानगी मिळाली. परत गेल्यावर त्यांचे पूर्वीचे हक्क त्यांस परत मिळावे, म्हणून पोलिवियसने केटोची विनांत केली; पण तो वृद्ध मुत्सद्दी मान हलवून बोलला, 'उगाच फाजील मागणी केल्याने मिळाले आहे तेंही जाईल, ह्याचा विचार करा.'

रोमन लोकांनी ग्रीसवर आपला पगडा हळू हळू ज्यास्त बसविला. आपले वजन चांगले बसावे म्हणून आक्रियन जूट फोडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला, आणि अर्गोस, कोरिंथ व स्पार्टा ही तीन मुख्य शहरे त्यांतून अलग केली. आक्रियन लोकांस ही फूट न आवडून त्यांनी रोमबरोबर युद्ध पुकारिले. पण ह्याचा त्यांस लवकरच

पस्तावा ज्ञात्रा. ज्या प्रमुख गृहस्थांनी त्यांस युद्ध करण्याची भर दिली, तेच नाना प्रकारचे जुलूम करून लोकांपासून खर्चासाठी पैसे उकळू लागले; आणि जबरदस्तानें त्यांचे गुलाम लष्करांत दाखल करूं लागले. पण त्यांचे हे सर्व प्रयत्न फुकट होते. रोमन सेनापति मिटेलस ह्यास अनेक विजय प्राप्त झाले, आणि त्यानें आकियन जुटीच्या संयुक्त फौजेचा पराजय करून कॉरिंथ शहरांत प्रवेश केला, आणि तें शहर जाळून लुटून फस्त केलें. (इ. स. पू. १४६.)

कॉरिंथच्या लोकांस गुलाम म्हणून विकिलें. तेथें जीं कला-कौशल्याचीं अनेक सुंदर व नामांकित कामें होती, तीं रोमन लोकांच्या हातांत पडलीं. त्यांची किंमत समजण्याइतके रोमन लोक त्या वेळीं सुसंस्कृत झालेले नव्हते. रोमन लोकांच्या ठिकाणी कला आणि भाषा यांजवढल आवड उत्पन्न होण्यास आणखी दोनशें वर्षे लागलीं, आणि ग्रीस देश त्यांनीं जिंकिला म्हणूनच त्यांची सुधारणा होऊन रोमन राष्ट्र नामांकित झालें. कॉरिंथ येथील अनेक चित्रे व पुतळे ममियसच्या हातांत सांपडले त्यांतील कित्येक उत्तमोत्तम त्यानें पर्गेमोस (Pergamos) च्या राजास विकले; आणि बाकीचे गलबतांत घालून रोम येथें पाठविले. मात्र रस्त्यांत त्यांस घक्का लागूं देऊं नये, अशी हमी त्यानें गलबताच्या नाखव्यांपासून घेतली. पोलिवियस आपल्या इतिहासांत स्पष्ट लिहितो कीं, ' कित्येक अतिमोलवान चित्रांवर पट मांडून फांशांनीं खेळतांना रोमन लोकांस मी स्वतः पाहिलें आहे. ' ह्यावरून त्यांस ह्या चित्रांची किंमत समजत नव्हती, हें उघड आहे.

ममियस ग्रीस देशांत दोन वर्षे राहिला. त्यास प्रो. कॉन्सल म्हणजे सुभेदार अशी पदवी होती. इ. स. पू. १४५ ह्या वर्षी ग्रीसच्या राज्यकारभाराची व्यवस्था लावून देण्याकरितां रोमहून हुशार गृहस्थांच्या कमिठ्या पाठविण्यांत आल्या. थेसली आणि एपिरस हे दोन प्रांत खेरीजकरून बाकीचा सर्व ग्रीस देश मासिडोनिया प्रांतांत मोडत होता.

प्रकरण पंचविसावें.

रोमन अंमलाखालीं ग्रीसची स्थिति.

(इ. स. पू. १४६-१४५३.)

रोमन लोकांनीं ग्रीस देश जिंकल्यावर त्या देशाचें पूर्वीचें स्वातंत्र्य कांहीं राहिलें नाहीं. तथापि तेथील लोकांची एकंदर स्थिति पुष्कळ दिवसपर्यंत फारशी बदलली नाहीं. बऱ्यातः तरी निरनिराळ्या ग्रीक संस्थानांची राज्यव्यवस्था प्रजासत्ताकच होती. पण वस्तुतः सर्व कारभार रोमन अंमलदारांच्या मर्जाप्रमाणेंच चालत असे.

अजून पुष्कळ शतकेपर्यंत ग्रीस देशांत, किंबहुना सर्व जगांत, आथेन्स हेंच विद्येचें आदिस्थान होतें. रोमचे तरुण आणि धरंदाज लोक आपली विद्या पूर्ण करण्याकरितां आथेन्स येथें जात असत. होरेस व सिसरो ह्यांनीं आपली विद्या आथेन्स येथें पूर्ण केली. ग्रीक लोकांचे धर्माचार रोमन लोकांनीं बदलिले नाहींत. त्यांचे राष्ट्रीय उत्सव पूर्वीप्रमाणेंच चालत, व त्यांत रोमन लोकही सामील होत.

रोमन लोकांच्या प्रथमच्या अमदानींत तर त्यांच्या अमलाचें ओझें ग्रीक लोकांस दुःसह वाटलें नाहीं. रोमन लोकांनीं दुसरे देश जिंकले, त्यांतील प्रकार वेगळा, आणि ग्रीसचा वेगळा. इतर देश पूर्वी अगदींच रानटी होते. त्यांत नवीन सुधारणा एकदम जबरजस्तीनें करणें रोमन लोकांस भाग पडलें. पण ग्रीक लोकां-विषयीं म्हटलें तर जिंकलेल्या लोकांस सुधारण्याचा प्रश्नच नसून, उलट जिंकणारांसच त्यांजपासून पुष्कळ गोष्टी शिकावयाच्या होत्या.

ग्रीस देश रोमनें पादाक्रांत केल्यावर, सुमारे साठ वर्षांनीं ग्रीक लोकांनीं स्वातंत्र्य मिळविण्याची पुनः एकवार खटपट केली. पण त्यांचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. रोमन सेनापति सिला मोठी फौज घेऊन ग्रीस देशांत आला, आणि त्यानें सर्व बंडखोर शहरांची खोड मोडून तीं रोमन अंमलाखालीं आणिलीं. आथेन्स शहरही रोमच्या ताब्यांत गेलें. लोकांनीं आपले अंमलदार आपण

पसंत करावे, आणि आपले कायदेही आपण करावे, अशी सवलत सिलानें आथेन्सच्या लोकांस दिली. पुढें त्यानें पिरियस जिकलें आणि तेथील तटवंदी पाडून टाकिली. कांहीं दिवसांनीं ग्रीक लोकांची स्वातंत्र्याची धडपड कायमची बंद पडली, (इ. स. पू. ८७).

ग्रीक संस्थानांनीं स्वतःची फौज ठेवूं नथे अशी रोमन लोकांची सक्त व्यवस्था असल्यामुळें, देशांत चांचे लोकांचा उपद्रव जिकडे तिकडे सुरू झाला. सरकारची सक्ती फार दुःसह होऊं लागली, तेथें येणारे कारभारी ठरावपेक्षां ज्यास्त कर लोकांपासून घेत; तसेंच पैसे भरून रोमन नागरिकत्वाचा हक्क मिळविण्याची सवलत ऐपतदार ग्रीक लोकांस देण्यांत आल्यामुळें, स्त्रांजवरील करांचा बोजा नाहींसा होऊन, उलट गरीब लोकांवर मात्र तो ज्यास्तच बसला; तेणेंकरून लोकांस अतिशय जाच होऊं लागला. त्यांत आणखी अशी भर पडली कीं, वरप्रमाणें जमविलेला पैसा रोम येथें पाठविण्यांत येऊं लागल्यामुळें, देशास दरिद्रावस्था प्राप्त झाली. व्यापार, संपत्ति, आणि लोकसंख्या सर्व कमी होत चालली; आणि अनेक ग्रीक शहरे बसून गेली. मुलखांतही पाहवें तिकडे ओसाड गांवें व पडित जमिनी ह्यांचा दुःखद देखावा दृष्टीस पडूं लागला.

जूलियस सीझरनें कॉरिथ येथें लष्करी तटवंदी केली. पण ह्या कृत्यास पुरेसा पैसा नसल्यामुळें, गंवडी लोकांनीं कबरींचे व थडग्यांचे सुद्धां दगड काढून ह्या कामास लाविले. तथापि कित्येक लोक आपलें पूर्वीचें वैभव दाखविण्याचा आव घालीत; व त्यांस थोडी बहुत स्वतंत्रताही असे. निदान आपले अंमलदार आपण नेमणें, व रस्ते, शाळा, मंदिरे, इत्यादि स्थानिक उपयोगाच्या कामांसाठीं कर बसवून पैसे मिळविणें, ह्या गोष्टी त्यांस करतां येत होत्या.

ऑफिक्रियॉनिक कौन्सिलच्या सभा पूर्वीप्रमाणें होत असत; तसेंच डेल्फायच्या मंदिरांत जाऊन ग्रीक लोक पूर्वीप्रमाणेंच कौल घेत असत. आथेन्स येथें एरियोपेगस व स्पार्टा येथें तीच संस्था आपापलीं कामें करीत होत्या. तरी ग्रीक लोकांची गरिबी वाढतच गेली. रोमन सावकारांपासून त्यांनीं रकमा कर्ज घेतल्या, त्या

फेडण्यास त्यांस आपल्या जिदग्या विकाव्या लागल्या. मोठमोठ्या जमिनी परकी लोकांच्या ताब्यांत गेल्या; आणि ग्रीक लोक फक्त शतकरी बनले, अल्पस्वल्प जमिनी मात्र त्यांजकडे राहिल्या.

कित्येक रोमन बादशहांनीं ग्रीस देशांत अनेक सत्कृत्यें केलीं. उदाहरणार्थ, हेड्रियननें कित्येक भव्य मंदिरे बांधिलीं; कॉरिंथ येथें सार्वजनिक स्नानगृहें बांधून, उत्तरेकडून पेलोपोनेससावेतों गाडीचा रस्ता केला. मार्कस ऑरेलियसनें आथेन्स येथें शालागृहें बांधिलीं; व शिक्षकांचे पगार वाढविले. दुसऱ्या कित्येक बादशहांनीं वेळोवेळीं पडलेलीं शहरे बांधिलीं व दुरुस्त केलीं. तरी इतर राष्ट्रांच्या मानानें ग्रीस देशाचा व्हास होत चालला होता, तो रोमन बादशहांच्या अमदानींत बंद झाला नाहीं.

आर्केडियस व हीनोरियस ह्या बादशहांच्या कारकिर्दींत ग्रीक लोकांवर गोंथ लोकांनीं स्वारी केली, तेणेंकरून ते एकदम खडबडून जागे झाले. ह्या रानटी गोंथ लोकांनीं आथेन्स लुटलें, सर्व देश धुळीस मिळविला, आणि पुष्कळ लोकांस घरून नेऊन गुलाम म्हणून विकिलें. तेव्हांपासून ह्या गोंथ लोकांचा त्रास ग्रीक लोकांस सदैव होऊं लागला, त्यांनीं शेवटीं रोमन बादशाहीचा सुद्धां विध्वंस केला.

मध्यंतरीं ग्रीस देशांत आणि विशेषतः पूर्वेकडील भागांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार सुरू झाला. युरोपियन ग्रीस देशांत प्राचीन काळचा धर्म संपुष्टांत येऊन, कान्स्टंटाइन बादशहाच्या वेळेस ख्रिस्ती धर्माचा प्रवेश सर्वत्र झाला. दुसरा एक मोठा फरक असा झाला कीं, रोमन बादशाहीची राजधानी रोम शहर होती, तें बदलून नायजांटियम शहर राजधानी झाली, बादशहानें हें राजधानीचें शहर इ. स. ३३१ त पुनः बांधून त्यास कॉन्स्टांटिनोपल असें नांव ठेविलें.

तेव्हांपासून रोमन बादशाहीचे दोन तुकडे झाले, एक पूर्वेकडचा, व एक पश्चिमकडचा. पूर्वबादशाहींत ग्रीसचा समावेश होऊन, तेथेचा राज्यकारभार ग्रीक राजांच्या हातीं गेला. राज्याचे असे विभाग झाल्यावर गोंथ लोकांचा नायक अलॅरिक ह्यानें ग्रीसवर स्वारी केली. त्या वेळीं फार दिवसांच्या शांततेनें ग्रीस देश सधन

झाला होता पण ह्या रानटी व लुटारू गोंथ लोकांनी देशाची अशी दुर्दशा केली, कीं तांतून तो पुनः वर निघाला नाही.

थॉम्स शहराची नवीन तटबंदी झाल्यामुळें तें फार मजबूत झालें होतें, तें कार्याज करण्याचा प्रयत्न अलॅरिकनें केल्या नाही. आथेन्सच्या वाटसही तो गेला नाही. पण बाकीचा आटिका प्रांत त्यानें धुळीस मिळविला. इल्युसिस शहर आणि तेथचें मंदिर ह्यांचा नाश झाला, आणि सर्व पेलॉपोनेसस प्रांत लढाईत जाळपोळ होऊन उद्ध्वस्त झाला. कॉरिंथ, आर्गोस आणि स्पार्टा हीं शहरे धुळीस मिळालीं शिवाय, किती जिंदगी आणि माणसें ह्यांचा नाश झाला त्याची गणती नाही. ह्या स्वारीपासून वरिष्ठ दर्जाचे ग्रीक सर्व नाहीसे झाले; पुष्कळ लोक तलवारीखालीं मेलें; आणि बाकी राहिले त्यांची सर्व जिंदगी आणि गुलाम नाहीसे झाल्यामुळें, ते केवळ शेतकरी बनले, आणि कांही देशत्याग करून निघून गेले.

अलॅरिक व त्याचे गोंथ लोक ग्रीस देश धुळीस मिळवीत असतां, इकडे हूण नांवाचे दुसरे कोणी रानटी लोक आशियाखंडांत सिरिया देश लुटूं लागले. थ्रेस आणि मासिडोनिया हे प्रांतही अशाच रानटी लोकांनीं लुटून फस्त केले.

ग्रीस देशातील गुलामांत आणि खेडू लोकांत एक प्रकारचा भेद नहमीं बाळगण्यांत येत असे. हा भेद नाहीसा करण्यासाठीं रोमन लोकांनीं वेळावेळीं पुष्कळ कायदे केले. धन्यांनीं आपल्या गुलामांस शेतीशिवाय दुसरीं कामें सांगूं नयेत; ज्यानें जमिनीची लागवड तीस वर्षेपर्यंत केली असेल, त्यास ती जमीन सोडता येऊं नये; त्याच्या वंशजांनींही, इतर बाबतींत ते कितीही स्वतंत्र असले तरी, ती सोडून जातां नये, अशी कायद्यानें तजवीज केली. ह्याप्रमाणें देशातील खालच्या पायरीचे लोक आणि गुलाम ह्यांचा एक जांव होऊन सर्फ म्हणजे नोकर असा एक नवीन वर्ग बनला.

ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार ग्रीस देशांत चालू झाला, तरी खालच्या प्रतीचे लोक मूर्तिपूजेचे समारंभ व विधि पाळीतच असत. ही मूर्ति-

पूजा जस्टिनियन बादशाहाच्या वेळेपर्यंत चालू होती. जस्टिनियनने ती बंद केली; आणि देशांत अनेक ख्रिस्ती मंदिरे व मठ बांधिले.

तथापि जस्टिनियनने ग्रीस देशावर फार जुलूम केला. त्याने स्वतंत्र शहरांची संपत्ति हरण केली, व त्यांचे हक्क काढून घेतले. पुढे करांचे ओझे वाढले, आणि लोक भिकेस लागले, तेव्हां ते आपल्या पूर्वजांच्या कला व विद्या विसरून गेले, व अज्ञानी बनले. जस्टिनियनच्या कारकिर्दीत रेशमाच्या किड्यांची झाडे लावून रेशीम तयार करण्याची विद्या युरोपांत आली, व तेव्हांपासून ह्या धंद्याचा प्रसार सर्व ग्रीस देशांत झाला.

ग्रीसची लोकसंख्या कमी झाली, तेव्हां उत्तरेकडून नवीन लोक देशांत शिरले; व पूर्वी इलिरियन आणि इतर रानटी लोक अल्बेनियन नांवाने देशांत होते, त्यांस त्यांनी थेट दक्षिणेंत हांकून दिले. त्या ठिकाणीं जुन्यांचे व नव्यांचे मिश्रण झाले. म्हणून इल्लिओच्या ग्रीक लोकांची उत्पत्ति ह्या मिश्रणापासून झाली आहे. ते अस्तल हेलन लोकांचे वंशज नव्हत. हळू हळू गुलामांची संख्या नाहीशी झाली. जर्मनीच्या जंगलांतून हत्यारबंद लोकांच्या नवीन टोळ्या आल्या, त्यांनीं थेसली व मासिडोनिया प्रांतांत वस्ती केली.

ग्रीक शहरांचा आणि ग्रीक सुधारणेचा न्हास होण्याचे मुख्य कारण देशांतील रहदारीचे रस्ते नीट ठेवले गेले नाहींत हे होय. रस्ते विघडल्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतांतले दळणवळण बरोबर चालेना. म्हणून हेलसचे किंवा ग्रीसचे ग्रीक लोक हे कांस्टांटिनोपलच्या ग्रीक लोकांहून अगदीं भिन्न उत्पत्तीचे आहेत.

पूर्वरोमन बादशाही म्हणजे ग्रीस देशांतील रोमन बादशाही अखेरीस बुडाली. आरब व तुर्क मुसलमान लोक प्रबळ होऊन, कित्येक शतकेपर्यंत ते तिजवर स्वाऱ्या करीत होते. त्यांनीं इजिप्त व सिरिया ह्या देशांत ग्रीक सुधारणेचा अल्पसुद्धां अवशेष राहू दिला नाहीं. ग्रीक लोकांची संख्यासुद्धां बहुतेक त्यांनीं नाहीशी केली. ग्रीसचा रोमन बादशाही इ. स. १४५३ त तुर्क लोकांनीं काबीज

केली, आणि कांस्टांटिनोपल शहरां तुर्कांनीं आपलें ठाणें दिलें, तें अद्यापि कायम आहे.

प्रकरण सव्विसावें.

—: ० :—

ग्रीसच्या अर्वाचीन इतिहासाचा सारांश.

कांस्टांटिनोपल काबीज करून तुर्कांनीं आपलें राज्य युरोपांत स्थापिल्यावर ग्रीक लोकही त्यांच्याच ताब्यांत गेले. देशांत तुर्की अंमलदार कारभार करीत; त्यांस पाच्छा असें म्हणत. हे अंमलदार लोकांवर नानाप्रकारचा जुलूम करीत. प्रत्येक गांवावर गांवकामदार असत, त्यांस आगा असें म्हणत. ते पाच्छांच्या हाताखाली काम करीत. ते व दुसरे अंमलदार जुलूम करूं लागले.

ग्रीक व तुर्क ह्यांमध्ये धर्मभेदांमुळें ऐक्य असें कधीं झालेंच नाहीं. त्यांजमध्ये लग्नव्यवहार हाणें शक्य नव्हतें. ग्रीक लोकांच्या मनांत महंमद पैगंबराविषयीं पूज्यबुद्धि नसल्यामुळें, त्यांचें व तुर्कांचें नेहमींचें वांकडें पडलें.

तुर्की अंमलाखालीं ग्रीक लोक अज्ञानी व दरिद्री राहिले. त्यांचा देश जो पूर्वी इतका सधन, दाट वस्तीचा व सुधारलेला होता, तो अगदीं उजाड दिसूं लागला. मोठमोठ्या भव्य इमारती पडून गेल्या, व ग्रीक कलेचे प्राचीन नमुने बहुतेक नष्ट झाले. पेलोपोनेसस प्रांतास तुर्क लोक मोरिया असें म्हणूं लागले. त्यांत एकही स्थळ राहिलें नाहीं. कांहीं थोड्या थोडक्या प्राचीन वैभवाच्या खुणा मात्र दिसत होत्या.

खालच्या द्वीपकल्पापेक्षां उत्तर ग्रीसची स्थिति बरी होती. आथेन्स येथें पुष्कळ सन्मान्य कुटुंबे राहत होती; आणि आटिका-च्या अनेक गांवांत लोक सुखी होते. सणाच्या दिवसांत नाना-प्रकारचे खेळ व उत्सव चालत. तथापि देशाच्या निकृष्ट स्थितीचीं चिन्हे जिकडे तिकडे स्पष्ट दिसत होती.

समशीतोष्ण हवा व सुपीक जमीन ह्यांच्या योगाने देशात धान्य पुष्कळ पिके. जवस, तांदूळ, कापूस व तंबाकू हे पिकाचे मुख्य जिन्नस होत. आटिका प्रांतांत पूर्वीप्रमाणेच लोक उत्कृष्ट आलिढ्द फळे व रेशमाकारतां तृतीचीं झाडे तयार करीत. बहुतेक लोक गुंे राखण्याचा व मासे मारण्याचा धंदा करीत, आणि बार्काचे लांकडे विकून उदरनिर्वाह करीत.

प्राचीन काळाचीं सर्व मोठमोठीं शहरे आतां कुग्राम स्थितींत आलीं. त्यांपैकीं कित्येकांत ग्रीक व्यापारी आणि दुसरे धनवान व मोठे लोक राहत. तथापि बहुतेक लोकांचीं घरे भट्टलीं म्हणजे भिकारड्या झोंपड्यापेक्षां विशेष चांगलीं नव्हतीं.

रोमन अमदानींत ग्रीक लोक रोमन लोकांचा पेहेराव करीत. तुर्की अंमलाखालीं त्यांनीं तुर्की लोकांचा पेहेराव स्वीकारिला. गरीब लोक अंगांत लहानसें कुडतें आणि डोक्याला टोपी घालोत.

इ. स. १७७२ त रशियाच्या चिथावणीनें ग्रीक लोकांनीं तुर्की सरकाराविरुद्ध बंड केलें. हें बंड तुर्की सरकारानें मोडिलें. तथापि आपलें राज्य स्वतंत्र करण्याविषयीं सर्वे ग्रीक लोकांच्या मनांत उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. इ. स. १८१७ त ग्रीक लोकांनीं पुनः बंड केलें. त्यांचा मुख्य आधिपत्य सरदार अली पाच्छा हा होता. त्याच्या मदतीनें बंडवाल्यांनीं पुष्कळ वर्षेपर्यंत तुर्की सरकाराशीं झगडा केल्या. इ. स. १८२२त लढाई होऊन अली पाच्छा मारला गेला. तरी ग्रीक लोकांनीं आपला उद्योग सोडिला नाहीं. प्रथमतः ह्या झगड्याकडे कोर्षी फारसें लक्ष दिलें नाहीं. पण हळू हळू ग्रीक लोकांवद्दल युरोपियन राष्ट्रांच्या मनांत, विशेषतः फ्रान्स आणि इंग्लंड ह्या देशांत, मोठी सहानुभूति उत्पन्न झाली. ग्रीक लोकांस मदत करण्याकरितां पुष्कळ राष्ट्रांचे लोक स्वतः ग्रीस देशांत गेले, आणि अनेकांनीं वर्गण्या जमवून त्यांस पैशाचा पुरवठा केला.

अशा प्रकारें आणखी सहा वर्षे कमज्यास्त जोराचें युद्ध चाललें. त्यांत तुर्क लोकांनीं अथेन्सला वेढा घालून तें शहर काबीज केलें.

तेव्हां ग्रीक लोकांचा पक्ष बुडण्याच्या वेतांत आला. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी काउंट केपो डिस्ट्रियास (Count Capo d'Istrias) नांवाचा एक ग्रीक गृहस्थ रशियाच्या नोकरांत होता, त्यास ग्रीक लोकांनीं परत बोलावून आपला कारभार पाहण्यास सांगितलें. त्यानें प्रेसिडेंट असें नांव धारण करून एक प्रकारची सुव्यवस्थित राज्यपद्धति बनविली; आणि जे लोक स्वतंत्रतेकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं झगडत होते, त्यांचा एक चांगली फौज तयार केली.

केपो डिस्ट्रियासनें राज्यपद्धति सुव्यवस्थित केल्याबरोबर, ग्रेटब्रिटन, रशिया व फ्रान्स ह्यांनीं तुर्कीविरुद्ध ग्रीक लोकांचा पक्ष घेतला. ह्या राष्ट्रांनीं सुलतानास अशी सूचना केली कीं, नियमित खंडणी घेऊन ग्रीस देशास स्वातंत्र्य द्यावें. ही सूचना सुलतानानें मान्य केली नाहीं. तेव्हां वरील राष्ट्रांनीं त्याजबरोबर उघड युद्ध सुरू केलें. नॅव्हेरिनोच्या उपसागरांत एक निकराची लढाई स. १८२७ त झाली, तींत इजिप्त व टर्की ह्यांचीं आरमारें नाश पावलीं. पुढें दोन वर्षांनीं रशियानें तुर्की फौजेवर जय मिळविला. तेव्हां स. १८२९त ग्रीस देश स्वतंत्र आहे असें सुलतानास कबूल करणें भाग पडलें.

सर्व राष्ट्रांनीं ह्या नवीन ग्रीक राज्याची मर्यादा ठरवून दिली. त्यास पूर्वीचे हेलॅस हें नांव देऊन बव्हेरियाच्या राजाचा दुसरा मुलगा ओथो ह्यास स. १८३२त ह्या राज्यावर बसविलें. पण ही राज्यव्यवस्था लोकांस पसंत पडली नाहीं. पहिल्याच वर्षी लोकांनीं राजास पदच्युत केलें.

पुढें एक वर्षीनें डेन्मार्कच्या राजाचा दुसरा मुलगा पहिला जॉर्ज, 'हेलेन्सचा राजा,' ह्या नांवानें आथेन्सच्या गादीवर बसला. तेव्हांपासून अनेक सुधारणा सुरू झाल्या. तरी उत्कृष्ट सृष्टिवैभव व समशीतोष्ण हवा असूनही, अद्यापि ग्रीस देशाचे पुष्कळ भाग पडित आहेत. कॉरिंथच्या संयोगिभूर्मातून जलमार्ग खोदण्यांत आद्य आहे. व्यापाराचे नवीन नवीन उद्योग सुरू झाले आहेत. हल्लींचे ग्रीक लोक राज्यकारभाराच्या कामांत चांगली हुशारी दाखवीत आहेत; आणि राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बाबतींत अतिशय यत्न

सुरू आहे. ह्यावरून फ्रान्स, इंग्लंड व रशिया ह्यांनी उद्धार केलेले हे ग्रीसचे नवीन राज्य लवकरच चांगल्या भरभराटीस येईल, अशी आशा वाटते.

प्राचीन नगरराज्यांचे अंतःस्वरूप.

आथेन्स, कॉरिंथ, अगर रोमसारख्या प्राचीन काळच्या एखाद्या शहरांत आपण आहो अशी कल्पना करू, आणि आपणांस कायकाय प्रकार दिसतात ते पाहू.

आपले सर्वस्व काय तें हे शहर. आपला सगळा देश, आपले सगळे राज्य, आपले सगळे लोक व धर्म, सर्व कांहीं ह्या एका शहरांत आहे. शहराच्या बाहेर आपले कांहीं नाहीं. सर्व व्यवहार ह्या एका शहरांत चालवयाचे. कोणा एखाद्या खंडोबा अगर विठोबासारख्या देवाने प्राचीन काळीं हे शहर स्थापिले. त्या देवाचे प्रस्थ येथे मठ आहे. त्याची पूजाअर्चा येथे हमेशा हांत असते. त्या देवाचे मदतनीस दुसरे आणखी पुष्कळ देव आहेत. त्या सर्वांच्या मूर्ति व मंदिरे शहरांत अनेक ठिकाणी आहेत. मंदिरे, बागा, राई, गुहा, डोंगर, तळी, झरे वगैरे प्रकारची निरनिराळ्या देवतांनी निर्माण केलेली पवित्र स्थळेही जिकडे तिकडे आहेत. आथिनी देवांने येथे भाला मारल्याबरोबर भूर्मानून एक झाड निर्माण झाले, ते हे आलिव्ह झाड. दुसऱ्या एका देवांने पाणी उत्पन्न केले, तो हा झरा. एका साधूने तपश्चर्या केली ती ही गुहा. हा स्वयंभू द्रगड, इत्यादि अनेक प्रकार असावयाचे.

ह्या देवांची पूजा होते, तीत फक्त नगरवासी लोक मात्र सामील होऊ शकतात. गुलामांस नागरिकांचे हक्क नाहींत, तसेच दुसऱ्या शहरांतून ह्या शहरांत कोणत्याही कारणाने परकी लोक आले, तर त्यांसही येथे कांहीं हक्क नाहींत. येथील लोकांस आपले शहर सोडून कायमचे बाहेर जातां येत नाहीं. शहर सोडून गेला की, तो हद्दपार झाला व आपल्या हक्कांस मुकला असे समजावे. एक प्रकारचा इहलोकचा

शुट्युच तो. त्यास मग कोठेंही आश्रय मिळावयाचा नाही. एक इसम दुसऱ्या शहरापाहणा गेला, तर त्या शहराच्या समाजांत व समारंभांत त्यास थारा मिळावयाचा नाही. त्यास तेथे पुरा बहिष्कार समजावा.

शहरांत दरसाल अनेक उत्सव व समारंभ व्हावयाचे. त्या वेळीं जिकडे तिकडे चित्रें, पुतळे वगैरे मांडून आरास व शृंगार होतात. सर्व अडचणी दूर ठेवून प्रत्येकानें समारंभास गेलेंच पाहिजे. सगळे समारंभ उघड्या जागेंत होतात. देवाची स्वारी निघते. वाद्ये, भजन, मंत्रघोष वगैरे चालतात. व्याख्यानें होतात. ह्या समारंभासाठीं श्रीमंत व भाविक लोक मंदिरे, चौक, कारंजी, नाटकगृहे वगैरे आपल्या खर्चानें बांधून लोकोपयोगास देतात. दीपोत्सव, नाच, रंग, खेळ, शर्यती, नाटकें, कुस्त्या, टकरा, इत्यादि प्रकार उत्सवाचे अंगभूत असून ते पाहण्यास सर्वास मोकळीक असते. पैसे पडत नाहींत.

गरिवांकरितां असले समारंभ मुद्दाम करविणें हें श्रीमंताचें कर्तव्य आहे. हरएक प्रकारें श्रीमंतांनीं गरिवांचा समाचार घेतला पाहिजे. रोम शहरां श्रीमंत वकील गरिवांचे कजे फुकट चालवीतात. गरीबांस साह्य करणें, त्यांच्या सर्व सोयी करून देणें, त्यांच्यासाठीं स्नानगृहे वगैरे बांधणें, हें मोठें पुण्य आहे. श्रीमंत लोक आपले बाग गमितांमार्फी उघडे ठेवितात; तसेंच वाडे, इमारती, व संपत्ति आपल्या पश्चात् गरिवांच्या उपयोगास देऊन टाकितात. प्रमुख लोकांस सार्वजनिक उत्सवांत मुख्य भाग घ्यावा लागतो. ते व्याख्यानें देतात, त्यांनीं लोकांचा अभिमान जागृत राहून कांहीं विशिष्ट आपत्प्रसंगी तो अभिमान ज्यास्तच प्रदीप्त होतो. पेरिक्लोज, डेमोस्थेनिस, सिपियो, सिसरो ह्यांची उत्कृष्ट भाषणें ऐकून काणाच्या अंतःकरणांत स्वाभिमानज्योत पेट घेणार नाही !

राज्यकारभारांत प्रत्येक नगरवाशास हक्क असतो. हल्लींच्या सारखे त्यास आपले प्रतिनिधि नेमावे लागत नाहींत. सर्वजण एकत्र जमून आपले कायदे करितात. जणू काय, सर्व नगर म्हणजे हल्लींचा एक क्लबच होय. त्या शहरांचा विस्तारही कांहीं मोठा नाही. लाख पन्नासहजार लोक असले म्हणजे पुष्कळ. सभोवार

तट आहेत. तटाच्या बाहेर वस्ती नाही. तट संपल्या की जंगल लागलें. शहरांत स्वच्छता अशी कांहीं अप्रतिम असावयाची, की हल्लींच्या आरोग्यखात्यास त्याचें आश्चर्यच वाटेल. शहरांत, नदींत, तलावांत अगर अन्यत्र कोणी कांहीं अस्वच्छता अगर दुर्गंधा केल्या की, त्या त्या देवता रुष्ट झाल्याच. ह्या भीतीमुळे सर्व लोक स्वच्छ राहतात. म्हणजे सर्व व्यवहार धार्मिक बंधनांनी नियमित केले आहेत. हल्ली मोठमोठ्या शहरांतून गरीब लोकांस अतिशय अस्वच्छ व घाणेरड्या स्थितीत राहावें लागतें, तसा प्रकार ग्रीक लोकांस नाही. ग्रीक लोक कधीं असे अस्वच्छ राहणार नाहीत. त्यांस कोणी समाजांत थेऊंच देणार नाही. म्हणून शरीर व वस्त्रे धुणें, घांसणें चोळणें, साफ करणें, हा ग्रीक लोकांचा सर्वांत मोठा उद्योग. स्त्री असो, वा पुरुष असो, स्नान केल्याशिवाय कांणी राहवयाचा नाही. रोमन लोकांस तर ह्या स्नानाचें मोठेंच वेड. पांच पांच हजार लोक स्नान करूं शकतील अशी मोठमोठी अनेक स्नानगृहे शहरांत असावयाची; आणि तेथेंच नाटकें, खेळ व्याख्यानें बगैरे व्हावयाचीं.

एवढ्यावरून म्हणजे ग्रीक लोकांत अनिष्ट प्रकार कांहीं नाहींत असें समजू नये. युद्धें व लढाया नेहमीं चालू शकतात. त्यांस एवढेंसें कारण पुरे होतें. एका नगरानें दुसऱ्या नगरास जाकलें, की, तें सर्व नगर जमीनदोस्त होतें. येथें शहर होतें अशी खूण शुद्धां राहवयाची नाही. दुसरें, प्रत्येक शहरांत गुलामांचा भरणा मोठा. शंभर लोकवस्तीपैकीं जवळजवळ नव्वद गुलाम असतात. ह्या गुलामांची स्थिति शुद्ध जनावरांसारखी. त्यांस कांहीं एक हक्क नाहींत. धन्यासाठीं कावाड कष्ट करून त्यांचा जाच सहन करावा एवढ्यासाठींच त्यांचें जिणें. स्त्रियांची स्थिति बहुतेक गुलामांसारखीच. घरचे नोकर म्हणजे स्त्रियाच. अशा ह्या प्राचीन नगरराज्यांस अर्वाचीं काळची राष्ट्र ही संज्ञा कशी देतां येईल?

